

Анвар Ҳожиаҳмедов

ҲУСНИИ ТАЪЛИЛ
САНЪАТИ

АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ

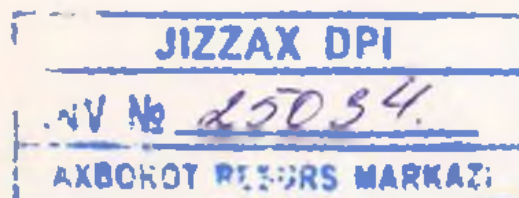
ҲУСНИ ТАЪЛИЛ САНЪАТИ

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2008

Кулингиздаги мазкур китобни ўқиш асносида Навоийдан олдин ва Навоийгача яшаган, шунингдек, замонавий шеъриятимизда қалам тебратаётган шоирларнинг ҳусни таълил санъатидан гузал бадиий ифодалар яратиб, ҳаётий тимсолларни бетакрор бир тарзда ифодалаганликларига гувоҳ бўласиз.

Шунингдек, ҳусни таълилнинг гузал санъат намунаси шоирларимиз ижодининг ўзига хос жиҳатларини акс эттирибгина қолмай, уларнинг нозик дид соҳиблари эканлиги улар ижодидан келтирилган мисраларда ўз аксини топган.

Китоб айна шу жиҳатлари билан сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-08-284-7

© Анвар Ҳожиаҳмедов «Ҳусни таълил санъати». «Янги аср авлоди», 2008 йил

ЖОЗИБАЛИ ТАДҚИҚОТ

Ўзбек мумтоз поэтикаси деганда асосан шеър санъатлари ва аруз илмини кўз олдимизга келтирамиз. Поэтиканинг энг қизиқарли биринчи қисми – бадий санъатлар илми Ўзбекистонга олим Ёқубжон Исҳоқовнинг саъй-ҳаракати билан кириб келди, дейиш мумкин. Ё.Исҳоқовнинг «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида 1970 йилдан ёритила бошлаган «Классик поэтикадан маълумотлар» туркумидаги мақолалари бу фикримизнинг далилидир.

Бадий санъатларнинг муайян шоир ижодидаги амалиёти эса Мақсуд Шайхзоданинг «Устоднинг санъатхонасида» мақолаларида кўринди. Уларга ҳавас қилиб камина ҳам «Шеър санъатлари» номли қўлланма эълон қилган эдим.

Илм оммавийлашсагина ҳақиқий фойдали илм бўлади. Поэтикани чинакам оммавийлаштирган олим профессор Анвар Ҳожиаҳмедов бўлдилар.

Олим ва талимбаларнинг поэтикага қизиқишлари жонланган бўлса-да, поэтика илми ҳануз XX асрнинг охирларида ҳам оммавийлашиб улгурмади.

Бу ҳодиса, менимча, олим Анвар Ҳожиаҳмедовнинг уч-тўрт йил давомида қўзғотилган бирин-кетин олам юзини кўрган китоблари «Шеър санъатлари ва мумтоз қофия», «Шеър санъатларини биносиги», «Мумтоз бадият малоҳати», «Огаҳий даҳосининг оғмос қирралари» номли бадий санъатлар ҳақидаги рисолалари ва арузга доир «Аруз вазнини ўрта мактабда ўрганиш», «Ўзбек арузи пугити», «Навоий арузи нафосати» сингари илмий оммабон ва тадқиқот тарзидаги асарлари туфайли юз берди. Поэтиканинг Ўзбекистонда оммавийлашуви профессор Анвар Ҳожиаҳмедов илмий ижоди туфайли юзага чиқди. Тўғри, бу орда профессор Тўхтамурод Бобосвнинг «Шеър илми таълими», профессор Раҳмонқул Орзибековнинг «Шеър санъатлари таълими», Т.Бобосв ва З.Бобоеванинг «Бадий санъатлар», Робия Раҳмонованинг «Тамсил санъати» сингари рисолалари ҳам

элга манзур этилди. Поэтиканинг оммавийлашуви учун бадиий санъатларнинг энг муҳим қисмларини тадқиқ этиш лозим эди. Бу иш А.Ҳожиаҳмедовнинг китобида бажарилди, аниқроғи етмишдан ортиқ бадиий санъатлар моҳияти кашф этиб берилди.

Энди уларнинг бир шоир ижодида кўринишини кузатиш ҳам мароқли эдики, олим бу ишни Огаҳий асарлари юзасидан амалга оширган.

Олимлар «Энди бадиий санъатлар илми қайси йўналишда ўсар экан?» деб ўйлаб юрганларида, Робия Ражабова «Тамсил санъати»ни номзодлик диссертацияси миқёсида ишлаб, илмга тадқиқ этди.

Профессор Анвар Ҳожиаҳмедов бу соҳада ҳам катта олимга хос жасорат кўрсатди. Ҳусни таълил санъати ҳақида алоҳида тадқиқот яратдилар.

Дарҳақиқат, икки юзга яқин бадиий санъатлар сафида энг адабий мушоҳадабони ва энг қизиқарлиси ҳусни таълил эканлигини кўпчилик билади.

Ушбу тадқиқотнинг илмга қўшган ҳиссасига келсак:

а) ҳусни таълил моҳияти асосли илмий ёритилган;

б) ўзбек мумтоз адабиётида ҳусни таълил санъатининг қўлланиш тарихи изчил ўрганилган;

в) ҳусни таълил санъатини қўллашдаги анъана ва янгилик кашф этиш ҳолатлари тадқиқ этилган;

г) ҳусни таълил санъати амалиётидаги тимсоллар ва рамзлар оламига яхши «саёҳатлар» қилинган ва ҳоказо.

Гарчанд ноқулай бўлса-да тан олайлики, айрим олимларимиз ҳанузгача ҳусни таълилни тамсилдан фарқ этишда қийналадилар. Шу маънода олиб қарайдиган бўлсак, ушбу тадқиқотнинг аҳамияти катта.

Бу китоб мутолаасида олим ҳам, оддий китобхон ҳам мириқиб адабий мушоҳадалар уммонига шўнғиб кетади: санъатдаги шартлилик, рост ва ёлгоннинг санъатда деярли чегарасизлиги, шоирнинг фикрий ўйинмачоқ билан бадиий кашфиётлар қилишига ҳар лаҳзада гувоҳ бўлади. Мутлақо асос бўлолмайдиган дахлсиз шоирона далиллар барчани чуқур ҳайратга чўндираверади...

Ҳам илм, ҳам ҳайратларга кон бўлган китоб мутолааси сизга қутлуғ бўлсин!

Ваҳоб РАҲМОНОВ,

Филология фанлари номзоди, доцент

МУҚАДДИМА

Қушнинг йиллик адабиётимизнинг гўзал ва пурмазмун анъаналарини давом эттириш ва ривожлантириш барча асрлар давомида бадий сўз тараққиётининг энг муҳим омили бўлиб хизмат қилган. Ҳар бир давр ижодкорлари ўтмиш шеърятини ва бадий инертини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиб буюк маликул каломпаримиз меросларига хос юксак ғоявийлик ва баркамол санъаткорликдан, услубий ранг-баранглик ва бадий гўзалликдан баҳраманд бўлиб, кўплаб адабий мўъжизалар, бетакрор ва сержозибанафис дурдоналар яратганлар.

Ушбу ижодий тамойил бадийят соҳасида ҳам изчил давом этиб келган ва илми маоний ва илми баён, илми бадеъ ва илми аруз, шунингдек илми қофияларнинг изчил ривожланиб боришида алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Адабиётшунослигимиз тарихини кузатар эканмиз, X асрдан бошлаб туркий шеърятда хилма-хил бадий санъатларнинг тобора кўпроқ қўлланиб борганини, шоирларимиз араб ва форсий адабиётларнинг бу соҳадаги тажрибаларини ўзлаштириб, уларнинг ривожига муносиб ҳисса қўшганларининг гувоҳи бўламиз. Шундай санъатларнинг бири ҳусни таълил бўлган эди.

Ўз моҳияти, ижодкор онгида туғилган нафис бир ғоявий-бадий ниятни бирон ҳаётий ҳодиса ёки ҳолат, афсонавий воқеага ғайритабiiй сабаб келтириш воситасида ғоят таъсирчан, аксар ҳолларда ҳайратомуз бир тарзда ёрқин ифодалашни назарда тутувчи ушбу санъат XIV аср бошларига келиб шеърятимизда кенг қўллана бошлаган ва бадий маҳоратнинг муҳим жиҳатларидан бирига айланган эди. XIV–XV асрларда ижод қилган Хоразмий ва Юсуф Амирий, Хўжандий ва Ҳофиз Хоразмий, Атоий ва Лутфий, Саккокий ва Гадоий каби кўплаб лирик сўз соҳиблари ҳусни таълил санъатининг бир-биридан гўзал ва пурмазмун намуналарини яратиб, бадий тафаккуримиз ривожига

муносиб ҳисса қўшдилар. Даҳо ижодкор Алишер Навоий эса ушбу санъатнинг янгидан янги ифода имкониятларини кашф этиб, уни лирик ва эпик ижоднинг энг маҳсулдор усулларида бирига айлантирди.

Ҳусни таълил санъатига қизиқиш XVI–XIX асрлар шеърят-тида янада кучайди. Ушбу даврнинг Бобур ва Машраб, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат каби маликул калом ижодкор-лари устоз Навоий анъаналарини изчил давом эттириб ғайрита-бий талқин қилиш усулининг кўплаб нодир намуналарини ярат-дишлар.

Мазкур ажойиб санъат замонавий шеърятимиздан ҳам ўрин олиб, устоз Ҳабибий ва Собир Абдулла, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов сингари сўз соҳиблари томонидан янги тараққи-ёт босқичига кўтарилди. Бу даврга келиб, ҳусни таълил замона-миз ва замондошларимизнинг ёрқин тимсолларини бадий акс эттиришга хизмат қила бошлади. Келажак шеърятимизда ҳам бу санъатнинг муносиб ўрни бўлиши шубҳасиз.

Ҳусни таълил санъатининг назарий масалалари, унинг мум-тоз шеърятимиздаги ўрни, даҳо ижодкорлар ва таниқли соҳи-би каломларимиз ижодидаги қўлланиш кўлами ҳақида адаби-ётшуносликка оид илмий асарларда анчагина маълумотлар бе-рилган. Араб, форс ва туркий тилларда яратилган бадийят ил-мига доир кўплаб китобларда, хусусан, Муҳаммад Умар Родуё-нийнинг «Таржуман ул-балоға», Рашидиддин Ватвотнинг «Ха-дойиқ ус-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър», Шамс Қайс Розийнинг «Ал-муъжам», Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ», Аҳмад Терозийнинг «Фунул ул-балоға» каби асарларида ушбу санъатнинг табиати, хусусиятлари, турлари баён қилинган. Ғай-ритабий талқин усулининг бадий тимсоллар яратиш, асар таъ-сирчанлиги, жозибасини таъминлашдаги аҳамияти Атоий, Лут-фий, Алишер Навоий, Огаҳий каби ижодкорларнинг ҳусни таъ-лил санъатидан фойдаланишдаги маҳоратлари қирралари ака-демик Иззат Султонов ва Алибек Рустамов, таниқли адабиётшу-нос олимлар Е.Э.Бертельс, Ёқубжон Исҳоқов, Ҳамидулла Бол-табоев, Ваҳоб Раҳмонов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари-да ўз ифодасини топган.

Аммо мазкур бадий усулнинг табиати ва ифода имкони-ятлари ҳам, унинг адабиётимиздаги тарихи ва ривожланиш қонуниятлари ҳам, даҳо шоирларимиз ижодидаги аҳамияти

ҳам ҳилига қадар жиддийроқ ўрганилган эмас. Хусусан, унинг Алишер Навоий ижодий камолотидаги ўрни, у яратган бетакдор ва бевовол бадий лавҳалар нафосату назокати кенгроқ тадқиқ этилмаган. Улуғ шоир ижодига бағишланган илмий асарларда ушбу муҳим масаланинг жузъий қирраларигина қилинган.

Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, ушбу таъсиричан сўз санъатидан бадий ижодда фойдаланиш учун ёш шоирлар унинг назарий ва амалий муаммолари, ифода имкониятларини шеъриятимиздаги тарихи, йирик шоирларимизнинг бу соҳада эришган муваффақиятларидан яхши хабардор бўлишлари лозим. Ушбу санъат назарияси ва амалиётини пухта билиб олиш ёш адабиётшунос олимлар, филолог талабалар, хусусан бу хил шеър усулини мактаб ва лицейлар, коллеж ва олий ўқув юртиларида ўргатувчи ўқитувчилар учун ниҳоятда зарурдир.

Қўлингиздаги китоб асосан Алишер Навоий ғазалиётида ҳусни таълил санъатининг қўлланиш масаласига бағишланган. Биз ушбу мавзунини ўрганишда улуғ шоир ғазалиётини асос қилиб олиб, «Хазойин ул-маоний» девонларидаги барча ҳусни таълил ифодаларини тўплаб, уларнинг барчасига хос ғоявий-бадий фазилатларни, шоирнинг шу соҳадаги кашфиётлари моҳиятини умумлашма хулосалар асосида баҳолаш усулига таяниб иш кўрдик. Шу хилдаги тамойил улуғ шоир яратган ҳусни таълил ифодаларини турли жиҳатлардан гуруҳлаштириб, улардаги анъанавийлик ва кашфиётчилик муаммоларини ҳам, ғайритабиий талқин табиати ва кўринишларини ҳам, ҳусни таълилнинг тимсоллар оламини ҳам, ниҳоят, Навоий даҳосининг XV – XX асрлар шеъриятидаги ғайритабиий талқин усули ривожигаги ўрнини ҳам кенг кўламда, муфассалроқ ва чуқурроқ тадқиқ этиш ҳамда ёритишга имкон бериши шубҳасиздир. Мазкур тадқиқотга қўл урар эканмиз, аввало ҳусни таълил назариясининг бир қатор муҳим жиҳатлари, хусусан, унинг шеъриятимиздаги ўрни, табиати, ғайритабиий сабаб кўрсатишнинг ғоявий-бадий тамойиллари, бошқа санъатлар билан муносабати, тимсоллар олами, ушбу санъат ривожига анъанавийлик ва кашфиётчиликнинг аҳамияти каби муаммоларни ёритишга эътибор қаратдик. Сўнгра ҳусни таълил санъатининг шеъриятимиздаги, хусусан, ғазалнавислигимиздаги шаклланиш ва камол топиш тарихи, Хоразмий, Атоий, Лутфий, Саккокий, Гадоий каби йирик шо-

ирларнинг ушбу санъатдан фойдаланиш соҳасидаги ютуқларига тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Алишер Навоийнинг мазкур санъатга муносабати, араб, форс-тожик адабиётларидан ҳусни таълил назарияси ва амалиётини ўрганиши, ўзигача бўлган туркий шеърятда ғайритабиий талқиннинг қўлланишига муносабати, бу соҳадаги анъаналарни давом эттириши ва ривожлантириши, шоир кашфиётлари кўлами ва аҳамияти, ҳусни таълил ифодаларининг тимсоллар олами ҳақидаги мулоҳазалар китобнинг асосий бўлимидан жой олди.

Кейинги бўлимда Навоий анъаналарининг XVI–XIX асрлар мумтоз шеъряти ва замонавий лирикада ривожлантирилишига доир фикрларимиз ўз ифодасини топди. Унда хусусан, Бобур ва Нодири, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовлар шеърятида ҳусни таълил санъатига муносабат, Алишер Навоийнинг ушбу соҳадаги анъаналарини давом эттириш ва камол топтириш тамойиллари, ғайритабиий сабаб кўрсатиш усуллариининг ривожлантирилиши, бу йўналишдаги янги ижодий кашфиётлар ҳақидаги мулоҳазалар баён этилди.

Хулоса қисмида тадқиқотларимиз якунларини ихчам тарзда мужассамлаштириш билан бир қаторда ушбу санъат назарияси ҳамда амалиётини ўзлаштириш бўйича баъзи тавсияларни бериб ўтишни лозим кўрдик.

Ушбу рисола шу соҳадаги дастлабки тажрибадир. Шу туфайли унда ҳусни таълил санъатининг барча жиҳатлари қамраб олинмаган бўлиши мумкин. Шунингдек, асарда шоирларимиз ижодидан танланган ҳусни таълил намуналарининг такрорланиш ҳодисаси ҳам учраб туради. Кўплаб ғайритабиий талқин ифодаларини турли жиҳатдан тадқиқ этиш жараёнида шу такрорлар лозим деб топилди. Муҳтарам китобхонлар ўз фикр-мулоҳазалари билан асарнинг кейинги нашрини такомиллаштиришга ёрдам кўрсатадилар, деб ишонамиз.

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ – ЭНГ ГЎЗАЛ САНЪАТ

Сўз мулкининг соҳибқирони, буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ўзининг машҳур «Мажолис ун-нафоис» тазкирасиди маликул калом мавлоно Лутфий ҳақида фикр юритар экан, шундай деб ёзган эди:

«Мавлоно Лутфий (алайҳирраҳма) – ўз замонининг маликул каломи эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдир ва мутааззирул жавоб матлаълари бор, ул жумладан бири будурким:

Нозуклук ичра белича йўқ тори гесуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтирур қуйи»...

Даҳо ижодкорга хос юксак фазилатларни таъкидлаётган муаллифнинг ўз баҳоси далили сифатида унинг юқоридаги байтини келтириши тасодифий ҳол эмасди, албатта. Шу биргина байт мисолида Лутфий бадий иқтидори тажассумини намойиш этиш Навоийнинг асосий мақсади бўлганини кўриш қийин эмас. Келтирилган мисолга диққат қилсак, унда мумтоз шеъриятимизга хос муҳим бир анъанавий ғоя – маҳбуба латофатига хос бир белги – бели сочи толасидан ҳам нозикроқ эканлиги нафис бир лавҳа – сочининг белдан қуйи туриши манзараси асосидаги ғайритабиий талқин воситасида ғоят таъсирчан ифодалангани, яъни «Маҳбубамнинг соч торлари нозикликда унинг бели билан тенглашолмайди, шу туфайли улар ўз ҳаддини билиб, белидан қуйи ўлтирадилар», тарзидаги ҳусни таълил асосида жозибали тасвирланганини кузатишимиз қийин эмас.

Бу ўринда ҳазрат Навоийнинг ўз устози ижодига бўлган улкан эҳтироми билан бир вақтда Лутфий шуҳратининг кенг ёйилишининг асосий боисларидан бири бўлган ана шу шеърӣ санъатга муносабати ҳам сезилиб туради. Чиндан ҳам кенг бадий

имкониятга эга бўлган ҳусни таълил санъати Лутфий яратган ғазалларда кўп қўлланиб, барча шоирлар эътиборини қозонган эди.

Маълумки, бадий адабиётда далиллаш ёрқин, ҳаётий тимсоллар яратиш, лирик кечинмалар ёхуд эпик манзараларнинг ўқувчилар оммаси томонидан тўлиқ ва ишонарли тасаввур қила олишларига эришишнинг энг муҳим шартларидан бири саналади. Гарчи мумтоз шеъриятда далиллашнинг воқеъликни табиий тасвирлашга хизмат қилиши шарт қилиб қўйилмаса-да, ижодкор ифодаलाётган фикрларни аниқлаштириш, гавдалантирилаётган лирик ёки эпик тимсоллар қиёфаси, ички олами, орзу армонлари моҳиятини атрофлича англаб етиш, бинобарин, муаллифнинг ғоявий-бадий нияти, бадий салоҳияти, услубнинг ўзига хослиги каби масалаларни пухтароқ тушуниб етиш учун бу усулнинг ўзига хос кўринишларидан фойдаланиб келинган. Адабиётимизда асрлар давомида кенг қўлланиб, гўзал ва бетакрор, сержозиба ва таъсирчан обйдалар яратишга хизмат қилган ташбиҳ ва ташхис, талмиҳ ва тамсил, ирсоли масал ва ҳусни таълил каби санъатлар ана шундай далиллаш воситалари эди.

Шеъриятимиздан муносиб ўрин эгаллаган ҳусни таълил санъатининг хусусиятлари ўтмиш адабиётшуносларининг асарларида таъкидлаб кўрсатилган. XI асрнинг охири ва XII аср бошларида яшаб ижод қилган таниқли аллома Рашидиддин Ватвот ўзининг «Ҳадойиқ ус-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър» асарида ушбу санъатни шундай таърифлайди:

«Ушбу усулнинг моҳияти шундан иборатки, шоир байтда бири бирининг сабаби бўлган икки сифатни келтиради, аслида эса бу ҳақда сўз юритар экан, ўз асарининг чиройли ва бетакрор бўлиб чиқиши учун улар ўртасида бирон муносабат топишни истайди, холос».¹

Бинобарин, ҳусни таълил байтда бир нарсa, ҳодиса ёки ҳолатга бир нарсани сабаб қилиб кўрсатишдан иборат бўлиб, бу хил усул асарнинг латофати ва таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилиши керак.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошларида яшаб ижод қилган машҳур адабиётшунос олим мавлоно Атоуллоҳ Ҳусай-

¹Рашид ад-дин Ватват. Сады волшебства. Перевод с персидского Н.Ю.Чалисовой. Изд-во «Наука», Москва, 1985, стр. 168

ний «Бадойиъ ус-санойиъ» китобида: «Хусни таълил улдурким, бир ниманинг бир сифатин иқрор қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинг ўзига муносиб бир иллату сабабини келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмағай, лекин лутф эътибори билан ани сабаб қилган бўлурлар», деб таъкидлар экан, унинг мумтоз форс шеърлятида қўлланган тўрт турини кўрсатиб ўтган эди.

«Аввалги тури улдурким, – деб ёзади аллома, – ул сифат ул нимада ҳақиқатда бўлур, аммо унинг кўриниб турган сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким (байт):

Хатти мушкине навишта бар рухаш килк-и қазо,
То бувад аз баҳри дафъ-и чашм-и бад хирзу дуо

(таржимаси: «Қазо қалами унинг юзига мушкин бир хат ёзмиш, ёмон кўзни дафъ этиш учун қайтариғу дуо бўлсин учун»).

Мазкур байтнинг биринчи мисрасида маҳбуба юзида мавжуд бўлган бир сифат, яъни унинг лаби устидаги майин туклари мушкин хат деб таърифланган. Бу ҳолат сабаби аниқ кўзга ташланиб турмайди. Шоир эса иккинчи мисрада ана шу ҳаётий ҳолатга бадий сабаб кўрсатиб, ушбу мушкин хат ёмон кўзни дафъ этиш учун ёзилган қайтариғу дуодир», деб ёзади. Далилнинг ҳақиқатдан узоқ бўлган шоирона ифодагина эканлиги намоён бўлиб турибди.

«Иккинчи тури улдурким, – деб давом этади олим, – воқеий сифатнинг зикр этилган кўргузма сабабидан ўзга кўрунуб турган сабаби бўлур, андоқким (байт):

3-он кашам пеш-и ту ҳар дам, оҳ, эй ороми жон,
То кунам аз дил бирун мутлақ ҳаво-йи дигарон

(таржимаси: «Эй ороми жон, сенинг қошингда ҳар дам оҳ тортишимнинг сабаби шуки, кўнгилдан ўзгаларнинг ҳавосини (иштиёқини) бутунлай чиқариб ташламоқчиман»).

Китобни таржима қилиб нашрга тайёрлаган академик Алибек Рустамов қўлёзма ҳошиясида ушбу байтга берилган қуйидаги изоҳга диққатимизни жалб этади: «Ҳар дам оҳ тортишнинг кўриниб турган сабаби бор: ғаму алами кўп. Аммо муҳаббатда изҳор қилинадиган латиф бир ибора билан унга бошқа бир са-

баб кўрсатилган». Демак, ҳусни таълилнинг ушбу тури олдингисидан биринчи мисрадаги фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлган ҳолда, иккинчи мисрада мазкур воқеий ҳолатга ҳаётий бўлмаган бадий сабаб кўрсатилиши билан фарқланади.

Атоуллоҳ Ҳусайний ҳусни таълилнинг учинчи турини шундай таърифлайди: «Учинчи тури улдурким, ул ниманинг сифати ҳақиқатта бор бўлмас, аммо одатан бўлмоғи ҳам мумкин бўлур, андоқким (байт):

Азон шуд ром ба ман, эй Атоий, оҳу-йи ваҳший,
Ки бўйи меҳр он ваҳший ғизол ҳам шанид аз ман.

(таржимаси: «Эй Атоий, ул ваҳший оҳу менга шу сабабдан ром бўлдики, ҳатто ваҳший ғизол ҳам мендан меҳр ҳидини сезди»).

Тўртинчи турини таърифлаётган олим унинг ҳусусиятларини шундай таъкидлайди: «Тўртинчи тури улдурким, ул нима сифати ҳақиқатда ҳам бор бўлмас, одатан бўлмоғи ҳам мумкин ҳам бўлмас, андоқким (байт):

Хаёл-и он бут-и хунрез аз чашмам нашуд берун,
Азон дар хоб ҳам резад зи чашмам қатраҳо – йи хун

(таржимаси: «Ул қонгўкар бутнинг тасвири кўзимдан чиқиб кетмади, шу сабабдан уйқуда ҳам кўзим қон томчиларини сочади»).

Алломанинг ушбу санъат турлари ҳақидаги фикрлари билан танишар эканмиз, мана бу жумлалар диққатимизни тортади:

«Яна ул («Изоҳ»соҳиби – А.Ҳ.) дептурким, шакка асосланган иллат ҳам ҳусни таълилға тааллуқлидир. Мунда зикр этилган иллату сабаб андоғдурким, анинг иллатлиғин қатъиян иддио қилмаслар, андоқким (байт):

Ғуий ки шудааст абр-и найсон
Аз ёр жудо, ки гашта гирён.

(таржимаси: «Найсон (апрел) булуту ёрдан жудо бўлганга ўхшайди, шунинг учун йиғлаяпти»).

Аллома бу санъатни таълил деб атабтур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинг сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким,

анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилғайлар, токим эшитгувчи ани ҳақиқат деб тасаввур қилғай ва ул учинчи турда мазкур бўлгон байт янгилиғдур.

Ул яна дептурки, баъзилар бу санъатни ҳусни таълил деб атабтурлар ва дептурлар: ул андоғдурким, икки васфни ул тарзда зикр қилурларким, бири иккинчисининг иллати бўлур ва мақсад ҳар иккисининг зикри бўлур».²

Юқоридагилардан маълум бўладики, ҳусни таълилнинг асосий хусусияти бирон ҳодисага сабаб, далил келтиришдан иборат бўлиб, ушбу сабаб, далил ҳаётий бўлиши ҳам, ғайритабиий бўлиши ҳам мумкин.

Мумтоз шеъриятимиз саҳифаларини кўздан кечирсак, ҳаётий сабаб кўрсатилган ҳусни таълил ифодаларини кўплаб учратишимиз мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асарида ҳам бу хил мисоллар анчагина учрайди.

Шоир қаламига мансуб:

Васли аро кўрдум: тенг эмиш бўйию сочи,
Тун-кун тенг экан, зоҳир ўлур бўлди чу наврўз

байтидаги биринчи мисрада маҳбуба бўйи билан сочининг тенглиги таъкидланган. Бу ҳаётий ҳолат бўлиб, сочи узун гўзаллар учраб туради. Бу хил таърифнинг сабабини қидириш ҳам жоиз эмас: табиат у қизни шундай яратган. Лекин шоир иккинчи байтда бу ҳолатни наврўз чоғидаги ҳодисага сабаб қилиб кўрсатади. Сабабини аниқлаб бўлмайдиган табиий ҳодиса ёки ҳолатни шу хилда далиллашга интилиб, нафис бир бадий лавҳа келтириш ҳусни таълилнинг биринчи турига хосдир. Навоий:

То узори жилва айлар – жилвагардур зулфи ҳам,
Меҳр то айлар таҳаррук – соя доғи тебранур

байтида ҳам табиий ҳолат – маъшуқа юзи жилва қилганда, зулфи ҳам жилваланишига қуёш ҳаракатланганида соянинг ҳам тебранишини сабаб қилаётгандек бўлади. Диққат қилинса, бу ўрин-

² Атоуллоҳ Ҳусайний. «Бадойиъ ус-санойиъ». Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти. – Тошкент, 1981, 138-139-бетлар.

да ҳам воқеий ҳодиса ҳаётий лавҳа билан далилланаётганини, оқибатда ҳусни таълил ифодаси юзага келганини кузатиш қийин эмас.

Шоир қаламига мансуб:

Совуғ оҳеким чекармен, гарм ўлур оқмоққа ашк,
Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлғач совуқ

мисраларидаги нафис ҳусни таълил шу тарздадир. Ижодкор ошиқнинг совуқ оҳ чекканида кўзларидан иссиқ ёш томаётганини ҳаво совуқ бўлганида чашмалардаги сувнинг илиқ бўлиш ҳодисаси билан далилламоқчи бўлади. Аслида эса бу хил талқин ҳам чиройли сабаб кўрсатишдан бошқа нарса эмас.

Номаи шавқум не навъ ул ойға еткай, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анга

байтида иккинчи мисранинг биринчисига нисбатан сабаб ва-зифасини бажараётгани аниқ сезилиб туради. «Шавқим нома-си у ойдек гўзал маҳбубамга қандай қилиб етар экан, ахир мен эл отини ўқиб билишидан ҳасад қилиб мактуб унвонини ёзма-димку?!» деган мазмун ифодааланган ушбу мисраларда келти-рилаётган далил, «ҳасад қилиб» ибораси туфайли алоҳида за-коват касб этган. Демак, бу ўринда ҳам ҳаётий ҳодисага таъ-сирчан бир воқеий сабаб кўрсатилаётганини инкор этиб бўлмайди.

Ҳусни таълил санъатининг иккинчи бир тури эса бирон таби-ий ҳодисанинг сабаби бўла туриб, унга ҳақиқий бўлмаган ҳаётий сабаб кўрсатишни тақозо этади. Масалан, Навоий битган:

Недин билман юзум сарғарди муҳриқ ишқ тобидин,
Юзи ўтқа яқинроқ бўлган элнинг чунки рангиндур

байтининг биринчи мисрасида ишқ ҳароратидан ошиқ юзининг сарғайгани таъкидланар экан, ушбу ҳолатнинг асл сабаби ишқ-ий кечинмалар эканлиги маълум бўлиб турса ҳам, ўзгача бир сабаб, яъни ўтга яқинроқ ўтирган кишиларнинг юзи шундай ран-гин бўлиши кўрсатилади. Шоир

Юзум олтиндекдурур бу важҳдинким, ҳолиё,
Сиймбарлар ул кишинингдурким, онинг моли бор

мисраларини битар экан, аввал ошиқ юзининг олтиндек сарғайганини таъкидлайди, ушбу ҳолатнинг сабаби аниқ: ошиқнинг дарди- аҳволига кумуш танли гўзал дилдорлар мол-дунёси бўлган пулдорларга насиб этишини сабаб қилиб келтиряпти. Байтда ҳаётӣ лавҳага воқеӣ далил қўллар экан, ҳусни таълилнинг яна бир бетакрор намунасини ўқувчи эътиборига ҳавола этган.

Хатинг бош чеккали холинг кўрунмас,
Кўкарди чун экин, гум бўлди дона

байтида Навоӣ келтирган шоирона далил ҳам шу хил бадий талқин натижасидир. Маҳбуба лаби устидаги майин туклар унинг холини яшириб турганини тасвирлаётган ижодкор бу ҳолатга ҳаётӣ бир лавҳани: экин кўкариб чиққанида уруғнинг кўринмай қолишини далил сифатида келтиради. Ҳар икки мисрадаги тасвир ҳаётӣ, лекин далил чиройли ифодалангани билан ўқувчи дилини ўзига мафтун этади.

Ҳусни таълилнинг яна бир кўриниши биринчи мисрада ифодаланаётган муболағали тасвирни ҳаётӣ бир воқеа, мисол ёки мақол билан далиллашни назарда тутди. Масалан, Навоӣ

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд,
«Мушк исин ёшурса бўлмас», бу масал машҳур эрур.

байтида биринчи мисрадаги: «Сочинг зулм қилиши билан машҳур бўлди, буни яширишдан фойда йўқ», деб таъкидлар экан, ушбу фикрни «Мушк исини яшириб бўлмайди», деган масал машҳурку!» тарзидаги ифода билан далиллайди. Шоир мисраларда «масал» сўзининг «машҳур» тарзидаги маъносидан ҳам, «мақол» тарзидаги маъносидан ҳам усталик билан фойдаланиб, кўркем бир ҳусни таълил намунасини яратишга эришади.

Чун Навоӣ кўнгли синди, эмди лутфунг не осиг,
Ким, ушатса шишани бутмас яна пайванд ила

байтидаги бадий далил ҳам юқоридаги мисралар билан ҳамо-
ҳанг. Биринчи мисрада шоир ўз кўнглининг сингани ва энди маҳ-
буба лутфи бефойдалигини таъкидлаган бўлса, иккинчи мисра-
да синган шишани улаб бўлмаслиги ҳақидаги мақол билан
юқоридаги фикрни далиллашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Не айб, шодлиғ ашким кўп оқса васлингда,
Баҳор фасли бўлур чашмалар суйи афзун

мисраларидаги бадий сабаб ҳам ўз нафосати билан кўнгилга
роҳат бағишлайди. Шоир қаламига мансуб

Не кунки кўрсам, тушумга кирса не тонг,
Қуёшга боқсаю кўз юмса ҳам қуёш кўрунур

байтидаги санъат ҳам шу тарздаги сабаб асосига қурилган.
«Юзини кўрганимдан сўнг у гўзал тушимга кирса ажаб эмас,
ахир қуёшга боққан киши кўзини юмса ҳам қуёш кўринадику»,
маъносини ифодаловчи ушбу мисраларда ҳаётий ҳолатга таби-
ий далил келтирилган.

Ҳусни таълил санъатининг юқоридаги турлари шеърияти-
мизда кўп йиллар мобайнида изчил қўлланиб келинган. Ле-
кин улар ўртасида ушбу санъатнинг бирон ҳаётий ҳодиса ёки
ҳолатга ғайритабиий сабаб кўрсатиш мақсадини кўзлайди-
ган тури бошқаларига нисбатан кенгроқ қўлланганини кўриш
мумкин. Ҳусни таълилнинг бу кўриниши унинг бошқа турла-
рига нисбатан ижодий ҳаёлотга, янгидан-янги бадий тим-
соллар ва лавҳалар яратишга имкон бериши жиҳатидан аж-
ралиб туради. Шу туфайли биз мазкур китобда ҳусни таълил-
нинг ушбу тури ҳақида кенг кўламли ва мукамал маълумот
бериш, шоирларимизнинг бу соҳадаги санъаткорлиги, ижо-
дий тафаккур даражаси, яратилган бадий лавҳаларнинг
шоир ғоявий- бадий ниятини очишдаги ўрни, ўқувчилар ом-
масига таъсири каби масалаларга алоҳида диққат қилишни
лозим топдик.

Мавлоно Атойи

Бир тўя кўргаймумен деб талъатингни тўлун ой,
Тунглукингда ўлтурур то субҳ мендек телмуруб

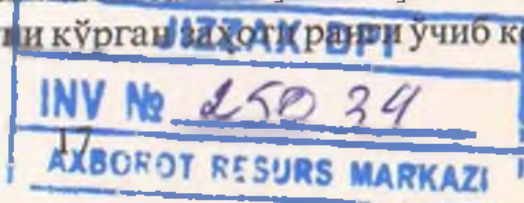
байтида ажиб бир ҳусни таълил ифодасини яратганди. Диққат қилинса, байтда аввало ҳаётий бир ҳолат – ёр деразасидан кўри-
ниб турган тўлин ой манзарасини кузатамиз. Бу ҳаётда жуда
кўп учрайдиган табиий ҳодиса. Унинг юз беришига бирон
ҳақиқий сабаб топиш ҳам амри маҳол. Лекин зукко шоир бу
кўринишга ўқувчини ҳайратлантирарли бир сабаб кўрсатади:
гўё тўлин ой ҳам гўзал маҳбубага шайдо бўлганмишу, ошиқ
йигитга ўхшаб ёр жамолини бир марта бўлса ҳам тўйиб кўриб
олиш учун дераза олдида то субҳга қадар жилмай интизор бўлиб
ўлтирганмиш.

Кўрсатилаётган сабаб ойга тааллуқли бўлиб, унинг табиатига
мос бўлиб тушса ҳам, ғайритабиийлиги, ҳаёт ҳақиқатига мос кел-
маслиги, аниқроғи, ифоданинг, кўрсатилган сабабнинг ҳаётий
мантиқдан узоқлиги яққол кўзга ташланиб турибди. Ташхис санъ-
атидан фойдаланаётган ижодкор осмон ёритгичига инсон хусу-
сиятларини кўчирган ҳолда бадий ёлғон қўллаб, маҳбубанинг
мафтункор ойга нисбатан ҳам латофатлироқ эканлигини таъкид-
лаётгани, ошиқ йигитнинг эҳтиросли муҳаббатини олқишлаётган-
ини англаб етиш қийин эмас. Бу ўринда шоир йўл қўйган бадий
ёлғон эса ўзига хос нафис бир лутф, сўз ўйини холос.

Мавлоно Лутфий қаламига мансуб

Юзидин лола ранг элтиб уёлиб шаҳрға кирмас,
Кишиким бўйнидин боғлаб кетурмоғунча саҳродин

мисраларидаги ҳусни таълил яна ҳам мароқли. «Маҳбубамнинг
қизил юзларини кўриб ранги ўчган лола уялганидан шаҳарга
киролмайди, одамлар уни бўйнидан боғлаб саҳродан олиб кела-
дилар», деган маънони ифодаляётган ушбу байтдаги ғайритаби-
ий сабаб алоҳида эътиборга лойиқ. Байт матнига эътиборни
қаратсак, шоир аввало лоланинг тоғ этакларида учрашини таъ-
кидлаб: «У шаҳардан қочиб юради, унга кира олмайди» деган
фикрни бизга ҳавола қилаётганини англаймиз. Бунинг ҳақиқий,
ҳаётий сабаби табиат тақазоси, холос. Лекин шоир ўз олдида бу
хил сабабни таҳлил қилиш мақсадини қўймаганлиги ҳам аён
бўлиб турибди. Аниқроғи, ижодкор лоланинг шаҳарга кира ол-
маслиги сабабини излашга киришади-ю, жавобни: «Лоланинг
шаҳарга яқинлаша олмаётганининг сабаби унинг гўзал маҳбуба
юзига тенглашолмаслиги, уни кўрган заҳоткранги ўчиб кетаёт-

ганлиги туфайли одамлардан уялиши экан», деган хулосага келади. Бу ўринда лолага инсон хусусиятлари – ранги ўчиш, уялиш ҳолатлари кўчирилаётганлиги, яъни ижодкор айти бйр вақтда ташхис ва муболага санъатларидан истифода қилган ҳолда ғайритабиий далил келтираётганига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳақиқатан ҳам, шоир таъкидлаётган сабаб ҳаётдан узоқ ва мантиқан асоссиз эканлиги яққол кўзга ташланиб турибди. Чунки аслида лоланинг тоғда ўсиши маҳбуба латофатига ҳеч қандай алоқаси йўқлиги, севги фақат инсонларгагина хослигини яхши биламиз, шу туфайли шоир талқинининг жиддийлигига ишонмаймиз ҳам, лекин ижодкор бадиий нияти – маҳбуба гўзаллиги чиройли бир тарзда тасдиқланганига тан берамиз-у Лутфий хаёлот оламига, маҳоратига тасанно айтамыз.

Демак, ҳусни таълил санъати байтда ифодаланаётган ҳаётйй воқеа, ҳодиса ёки ҳолатга ғайритабиий, яъни ҳақиқий бўлмаган бирон сабаб кўрсатиш, шу восита орқали у ёки ғоявий-бадиий ниятни амалга ошириш, бирон ғоя ёки фикрни таъкидлаб кўрсатишни назарда тутати. Биробарин, ушбу санъат қўлланган байт уч нарсани ўз ичига олади:

1. Ижодкор тасвирлаётган ҳаётйй ҳодиса ёки ҳолат, тарихий ёки афсонавий воқеа.

2. Шу ҳодиса, ҳолат, воқеанинг ҳаётйй бўлмаган, ғайритабиий, номантиқйй сабаби – ҳусни таълил.

3. Ҳаётйй ҳақиқатга ёки афсонавий воқеага ғайритабиий сабаб кўрсатишдан назарда тутилган ғоявий-бадиий ният.

Шеърййтимиздаги ҳусни таълил намуналари хилма-хил ҳаётйй ҳолатлар, табиий ва афсонавий ҳодисаларга асосланади. Шоирлар кўпинча самовий мавжудотлар ҳолати ва ҳаракатини ғайритабиий изоҳлаш йўли билан ҳусни таълил санъатига хос лавҳалар чизадилар. Масалан, қуёш ҳаракатини шу хил тасвирлаш воситасида кўплаб чиройли байтлар яратилган.

Ой юзунг наззорасидин қолур эрмиш бенасиб,
Онинг учун кечқурун ҳар кунда йиғлар қон қуёш.
(Ғадоий)

Меҳр юз кўрмай ўчашур, пардадин чиққач қуёш
Олгали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт.
(Навоий)

Фалак меҳри булутдин кўзга чекмиш пардаи мушкин,
Магар боқиб қуёшим юзига кўзи қамошибдур.
(Огаҳий)

Келтирилган байтлар мазмунига диққат қилсак, қуёшнинг ҳолати, ҳаракати асосида бетакрор бадий лавҳалар ифода-ланганини кўрамизки, уларнинг ҳар бири ҳусни таълил санъатининг гўзал намуналаридир.

Турли ҳаётӣ ҳодисалар, ўсимликлар, мевалар, ашёлар ҳолати заминида ҳам ҳусни таълил санъатининг чиройли намуналари яратилган. Масалан, Навоийнинг

Банд аёғида нединдур, бошида савдо ўти,
Эй пари, ишқингда гар худ бўлмамиш девона шамъ

байтида шамънинг кўринишини муҳаббат дардида девона бўлган одамга ўхшатиб, табиӣ ҳолат ғайритабиӣ тарзда талқин қилинган. Ташбих ва ташхис санъатларига асосланган бу хил тасвирда ҳусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган. Лутфӣ қаламига мансуб бўлган

Ой юзунгнинг хижлатидан гул қизорди, ҳолиё,
Ханда бирла ўткарур, чун инфиоли бордурур

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қиёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган.

Шоирнинг:

Ҳайратда қолиб писта оғиз очтию қолди,
Мажлисида чу оғзинг соридин кечти ҳикоят.

... Лаълининг ширинлигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону остида қолди чибинлар илкидин

каби байтларида ҳам писта, сарв, қалам ҳолатлари ҳусни таълил учун асос бўлган.

Гадоийнинг

Ул ҳаловатлик зулол ирнинг рамузин фаҳм этиб,
Бош олиб зулматга кирди оби ҳайвон шармсор

байтидаги ҳусни таълил санъатидан завқ олиш учун оби ҳайвон (ҳаёт суви) ер остидаги зулматда бўлиши ҳақида афсоналар, масалан, Искандарнинг ҳаёт сувини ичиш мақсадида зулматга кириши ҳақидаги афсонавий ҳикоядан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳусни таълил санъати қўлланар экан, тасвирланаётган ҳаётий ҳодиса ёки ҳолатнинг ҳақиқий сабабларига эътибор берилмайди. Бу хил сабаблар мутлақо бўлмаслиги ҳам, сезилар-сезилмас бўлиши ҳам, аниқ кўриниб туриши ҳам мумкин. Ўзбек шеъриятидан ҳам бу масалага доир қўллаб мисолларни келтириш мумкин. Лутфийнинг

Сабо ширин дудоқингга тегубон ўтти ер узра,
Ўшал имкон билан ернинг наботин найшакар қилди

байтини мутолаа қилсак: «Тонг насими ер узра кезаркан, ширин лабларингга ҳам тегиб ўтди-ю, шундан кейин ер ўсимлигини шакарқамишга айлантирди», деган латиф бир маъно ифодаланганини кўрамиз. Шоир таъкидлаётган ҳаётий ҳодиса – ер юзида шакарқамишнинг ўсаётганлиги. Бунинг ҳақиқий сабаби сифатида нимани кўрсатиш мумкин? Ушбу саволга жавоб топиш мушкул. Шунга қарамай шоир ўзи тасвирлаган ҳодисанинг сабабини топишга интилиб, найшакарнинг пайдо бўлишига сабаб тонг шамоли олдин маҳбуба лабига тегиб ўтиб кейин ер юзи бўйлаб кезаркан, ер ўсимлигини шакарқамишга айлантиргани эканлигини таъкидлайди.

Мавлононинг

Писта онт ичтики, торлиқ ул оғиздин олмайин,
Ёрилибдур ўзга қилмиш гуё савгандини

байтидаги воқеий ҳақиқат – пистанинг қорни ёриқлиги. Бунинг ҳаётий асоси нима бўлди экан? Дарахт устида эканлигида ўз

табиатига кўра ёрилганими ёки одамлар томонидан чақилганими? Аниқ бир хулосага келиш маҳол. Бундан қатъий назар, шоир ушбу ҳақиқатга ажойиб бир ғайритабiiй сабаб ўйлаб топган: у энди маҳбуба оғзидаги торликка даъво қилмайман, деб қасам ичган экан, лекин ўз сўзида турмаган шекилли, қорни ёрилиб кетибди». Мавлоно бу ўринда «Ёлғончининг қорни ёрилиб ўлади», деган халқ иборасига ишора қилаётгани яққол кўзга ташланиб турибди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турганидек, шоир томонидан қаламга олинаётган ҳаётiiй ҳодиса ёки афсонавий ривоятнинг ҳақиқiiй сабаби бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар ижодкор ўз ғоявий-бадиий ниятига мувофиқ келадиган ғайритабiiй сабаб – ҳусни таълилни ифодалайверади.

Энди ҳусни таълил ифодаси, яъни шоир келтирадиган ғайритабiiй сабаб ҳақида суҳбатлашайлик. Адабиётимизнинг кўп асрли тарихи кўрсатишича, ушбу санъат ифодаланаётган сабабнинг албатта ғайритабiiй, ҳаёт ҳақиқатига мос келмайдиган бир тарзда бўлишини шарт қилиб қўяди. Сабаб асосида сўзсиз ижодкор таъкидлаётган ҳаётiiй ҳақиқат, ҳолат ёки афсонавий ривоятда тилга олинаётган шахс ёки ҳайвон, қуш ёки буюм, баъзан мавҳумiiй бирон тушунча (масалан, жон, кўнгул) номи ётади, сўнг у билан алоқадор ғайритабiiй далил келтирилади. Натижада бир шахс, ҳайвон, қуш, буюм, мавҳум тушунча ҳақида ўзаро узвий алоқада бўлган икки фикр юзага чиқади. Кейинги ҳукм олдинги ҳаётiiй воқеъликнинг сабаби қилиб кўрсатилади-ю, лекин ҳар икки фикр ўртасида мантиқiiй мувофиқлик бўлмайди, аниқроғи, сабаб сохта, ҳазилнамо мазмунга, лутф, сўз ўйини маъносига эга бўлади.

Ҳусни таълил ифодаси шу туфайли ҳам аксар ҳолатларда энгил, самимiiй кулги уйғотади. Фикримиз исботини юқорида келтирилган мисолларда ҳам яққол кўришингиз мумкин.

Шоир таъкидлаётган сабаб ғайритабiiй, номантиқiiй экан, бу ижодкорнинг ёлғончилиги деб баҳоланмайдими? Ўқувчи бу хил сабабни қабул қилаверадими? Йўқ, асло! Мазкур кўринишдаги «ёлғончилик» сўз санъати табиатига мос келаверади. Ҳазрати Навоiiйнинг

Сўз ичраки ёлғон эрур нописанд,
Чу назм эттилар, қилди доно писанд

Улки ғазал чеҳрасига берса зеб,
 Англаб ани таъкашу дилфиреб.
 Чин демаги ҳарзаву ҳазён бори,
 Турфа букум, яхшиси ёлғон бори.

деб таъкидлаганларида, ҳусни таълил санъатини ҳам назарда тутганлари айна ҳақиқат.

Китобхон албатта шоир келтираётган сабабнинг ғайри ҳаётий эканини, у ўз ғоявий-бадий ниятидан келиб чиқиб, атайлаб «ёлғон» ишлатаётгани, бу хил ғайритабиий, номантиқий далил атайлаб шу тарзда ифодалаётганини англаб етади ва бу хил фикрларни шартли қабул қилади-да, муаллиф маҳоратига тасанно айтади.

Ҳусни таълил маҳорати... ғайритабиий сабабни ифодалаш санъаткорлиги... У нималардан ташкил топади, сўз салоҳиятининг қайси қирраларини ўзида намоён этади?

Шубҳасиз, шоир ҳусни таълил ифодасини яратар экан, табиат ҳодисалари, инсонлар ва жонзотлар ҳаёти, хилма-хил мева-лар, гулларнинг шаклий ва ранг хусусиятлари, одамларнинг уларга муносабати, халқ орасида кенг тарқалган афсона ва ривоятлар мазмунини асос қилиб олади. Лекин бундай нарсаларни ҳар бир шоир ҳам кўрадику, у ҳолда нима учун ҳар бир ижодкор яратиб ташлайвермайди ҳусни таълилнинг бир-биридан мунаққаш ифодаларини?

Фикримизча, ҳусни таълил ифодаларининг майдонга келиш жараёнини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. Ушбу санъат лавҳалари табиат манзараларини ҳаёт ҳодисалари, кундалик турмуш воқеъликларини кузатиш давомида кутилмаган тасодифий тарзда, тўсатдан шоир дилида пайдо бўлади-да, унинг ёдида сақланиб, сайқал топиб, сўнг ғазал ёхуд маснавийдан бир байт кўринишида ўрин олади. Дейлик, баҳор айёми тонгги насим эсаркан, боғда ўтириб гўзал манзарани ҳавас билан кузатаётган шоир дарахтлар, ниҳолларнинг аста тебранишига боқиб, тўсатдан уларни кимгадир таъзим қилаётгандек кўринишини хаёлга келтиради. «Улар кимга салом бераётган экан?» деб ўйлаб кетади у. Кўз олдида боғда кезаётган гўзал қиз гавдаланади-ю, манзара байтга айланиб ижодкор кўнглидан ўрин олади.

2. Шоир дилида аввало ғоявий-бадий ният, ёр чехрасининг интиши, бетакрор васфини яратиб мақсади пайдо бўлади. Бу орзу уни туну кун изланишга ундайди. У ҳаёт манзараларини синчиклаброқ кузатар экан, бир қатор бадий лавҳаларни кашф этиб, улардан бирини танлаб таҳрирдан ўтказди-ю, ўз асаридан ўрин беради.

3. Ўтмишнинг буюк ижодкорлари асарларини мутолаа қилиб, айни вақтда уларнинг бадий салоҳиятлари сирларини ўрганишга интилаётган шоир бошқа санъатлар қаторида ҳусни таълил намуналарини синчковлик билан назардан ўтказар экан, ўзига манзур бўлган бадий обидалардан илҳомланиб, яратилган ҳусни таълил ифодаларини янада такомиллаштириш ёки шу лавҳаларнинг очилмаган қирраларини кашф этиш нияти билан уларнинг янгича талқинларини қоғозга туширади.

Масалан, Атойи ва Лутфийлар ғазалиётидаги ҳамоҳанг бир неча байтни кўздан кечирайлик. Бир ғазалида Атойи маҳбуба юзининг гулдан ҳам латифроқ эканини ҳусни таълил воситасида шундай таърифлаган эди:

Севингандин гул ўз тўнига сиғмас,
Ким они юзунга нисбат қилурлар.

«Одамлар гулни маҳбуба юзига ўхшатадилар, бундан севинган гул тўнига сиғмай кетади», мазмуни ифодаланган ушбу байтда «гул тўни» ибораси ўринсизроқ қўлланганини сезиб олиш қийин эмас. Мавлоно Лутфий ушбу байтни ўқиганида, бунга эътибор берган бўлса керакки, ўзининг қуйидаги байтини битар экан, шу мантиқий номувофиқликка барҳам берган эди:

Гунча севиниб тўнига сиғмас,
Ўхшатсам ўқунг бошоқи бирла.

«Гунчани сен отган ўқ бошоқи (ўқ учи)га ўхшатган эдим, у севинганидан ўз тўнига сиғмай кетди», маъносини ифодаловчи ушбу мисралар Атойи тасвирига қараганда мазмунан мукамалроқ, мантиқан асослироқ эди. Диққат қилинса, гунча шаклан ўқ учидаги «бошоққа», яъни учбурчак кўринишидаги темир парчасига ўхшашлиги ҳам, бу қиёсдан севинган гунча тўни — яшил куртакнинг ёрилиб, учидаги қизил гул барглари намоён

бўлиши ҳам мантиқан бенуқсон эканлигини кўриш қийин эмас.
Атойининг

Оғзингда муъжиз оятин Исо кўруб зиёд,
Сиздин қочиб ёшунди кўк ичра уёттин

байтидаги ҳусни таълилга қараганда, Лутфий битган

Исо фалакка ошти, чун бўлди лабинг жон бергучи,
Шармандаликдин кетмаса кўкта анга не бор эрур

мисраларидаги ғайритабиий талқин мазмунан баркамоллиги билан ажралиб туради.

Алишер Навоийнинг ширинлигидан лаблари ёпишиб қолиб ошиқ йигит ҳолини сўрашга оғзини очолмаётганини тасвирлагани кўпчиликка таниш. Шоир Фурқат ҳам албатта ундан яхши хабардор бўлган ва ўша мисралардан таъсирланиб ўзининг

«Нуқта лаб устида бежодур», – дедим, айди кулиб
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда»

мисраларини битган эди. Бу хил ифода Навоий таъкидлаган фикр, яъни «Нуқта (хол) лаб устидан ўрин олса, янада чиройлироқ кўринади», маъносини янгича бир тарзда акс эттириш маҳоратидан далолат бериб турибди.

Анчагина ҳолларда икки шоир талқинидаги ўхшашлик ёки мазмунан яқинлик уларнинг бир-бирига таъсири сифатида эмас, балки таворуд, яъни тасодифий такрор тарзида юз беришини кузатилади. Масалан, шоир Ҳофиз Хоразмий қаламига мансуб

Бас ажабдур кўзларим ёши, юзунг кўрган аро,
Чун бўлур истора пинҳон, бўлса пайдо офтоб

яъни: «Аслида офтоб пайдо бўлганида юлдузлар пинҳон бўларди, шуниси ажабланарлики, юзингни кўрганимдан сўнг кўзларимдан ёш тинмаяпти», маъносини ифодаловчи байти билан Алишер Навоий яратган машҳур

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш

мисрларни орасида ижодий алоқадорлик сезилгандек бўлади. Бунинг адабиётимиз тарихи саҳифалари инкор этади, зеро Ҳофиз Хоразмий ижоди билан Навоий таниш бўлмаган. Бинобарин, байтлардаги ҳамоҳанглик таворуд натижасигина бўлиб, биринчи байт иккинчисининг юзага келиши учун хизмат қилмаган. Бунинг мисолларини адабиётимиз тарихидан кўплаб келтиришимиз мумкин.

4. Шоир ўзи илгари яратган ҳусни таълил ифодаларини таҳрир қилиб, баъзи янги тафсилотлар билан тўлдириб, байт мазмунини тимсолларини сақлаб қолган ҳолда янгиланган лавҳалар чиқарди. Жумладан, мавлоно Лутфий бир ғазалида

Нестар лола туруб ёбонда мунча,
Уёгингдин агар овора йўқтур

тарзидаги ҳусни таълил ифодасида лоланинг даштда ўсишига унинг маҳбуба чехрасидан уялишини сабаб қилиб келтирган эди. Шоир бошқа бир ғазалида яна лола тимсолига мурожаат қилиб юқоридаги байтни

Эй сарви гул узор, янгоқингдин уфтаниб,
Ёбонга шаҳрдин қочибон лола зор эрур

тарзида таҳрир қилганини кузатамиз. Эътибор қилинса шоир «янгоқингдин уфтаниб», «шаҳрдин қочиб» ибораларини қўллагани туфайли янгича талқиндаги мазкур байт аввалгисига нисбатан ёрқинроқ, жозибалироқ ва таъсирчанроқ чиққан.

Лутфий яна бир ғазалида тагин шу тимсолдан фойдаланар экан, бадий ифодани янада кучайтиради. Зеро,

Юзунгдин лола ранг элтиб уёлиб шаҳрга кирмас,
Анинг бўйинин киши боғлаб кетурмоғунча саҳродин

байти аввал келтирилган ҳар икки тасвирга қараганда мукамалроқ экани кўзга яққол ташланиб туради. Иккинчи мисрада келтирилган тафсилотлар туфайли лоланинг уялиш ҳолати янада бўртиброқ кўринади.

Мана шу хилдаги таҳрир тимсолларини бошқа шоирлар ижодидан ҳам анчагина келтириш мумкин. Масалан, Алишер Навоий маҳбуба гўзаллигини мадҳ этиб,

Юзига меҳрдин йўқким, юзидин меҳрга ногоҳ
Ҳарорат етмасун дерким, солур ҳар соридин қалпоғ

байтида ҳусни таълилнинг бетакрор бир лавҳасини яратган эди. «Маҳбубам: «Юзимга қуёшнинг ҳарорати таъсир этмасин», деб эмас, балки «Қуёшга чеҳрам ҳарорати етиб унга озор бермасин», деган мақсадда ҳар томондан тўсиб олган», деган мазмунни ифодаловчи ушбу мисраларда гўзал дилбар юзининг қуёшдан ҳам нурлилиги, ҳароратлилиги ғоят сержозиба тасвирланган эди. Бу ўринда шоир қўллаган акс тасвир усули ниҳоятда қўл келган. Маҳбуба рухсорининг қуёшни куйдириши мумкинлиги ҳақидаги ғайритабиий талқин ушбу байтни ҳусни таълилнинг беқиёс намунасига айлантиргани кўриниб турибди.

Навоий кейинроқ мазкур байтни таҳрирдан ўтказиб, унинг

Йўқки, ул хуршиддин, хуршид ондин куймасун
Дерки, бир ёндин солур чобуксуворим қалпоғин

тарзидаги янгича ифодасини ўз ўқувчиларига тақдим қилди. Ушбу бадий лавҳани тўлдирган «чобуксуворим» тимсоли тасвирга муҳим бир аниқлик киритгани сезилиб туради. Олдинги байтда маҳбубанинг бош кийими умумийроқ тарзда акс эттирилган бўлса, кейинги икки мисрада маҳбуба тимсоли от устидаги чавандоз сифатида тасвирлангани учун унинг кийиниши, юзини тўсиб турувчи қалпоқ кийгани асослироқ туюлади.

5. Ана шундай хилма-хил ижодий жараёнлар давомида яратилган ҳусни таълил ифодаларида ранг-баранг бадий тимсоллар вужудга келади, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг мазмунан янгилиги ва таъсирчанлиги, жилою жозибаси билан ўқувчилар оммасини ўзига мафтун этади, бадий сўз қиммати ва қудрати ҳақидаги тасаввур, билимни мустаҳкамлайди, қалбларга нафосат туйғуларини олиб кириб, шеърятга, умуман, бадий адабиётга муҳаббат ҳисларини камол топтиради. Чунончи, қуйидагича тимсоллардан завқланмаслик мумкинми?

– соҳибжамол маҳбубанинг тенгсиз гўзал чеҳрасидан уялиб, юзини булут билан тўсиб олган қуёш;

– маҳбуба юзига дераза туйнугидан тўймай боқиб, жойидан қўзғолмай ўтирган тўлин ой;

– дилбар қиз рўпарасида унинг латофати олдида лол қолиб, бошини қуйи солиб турган бинафша;

– ошиқ йигитнинг кўз ёшлари билан беллашиш ниятида тинмай йиғиётган булут аҳволи устидан қаҳ-қаҳ уриб кулиб, ерга йиқиلىб тушган чақмоқ;

– инсонларга сўз билан жон бағишлашда гўзал дилбар билан тенг-
лиги олмай, шарманда бўлиб осмонга қочиб кетган Исо Масих;

– лаблари ширинлигидан ёпишиб қолиб, ошиқ аҳволини сўрашга оғзини оча олмай хижолат чекиб турган дилрабо гўзал;

– ошиқ ёзган мактубни элтаётиб унда битилган оташин изти-
робларга чидай олмай ҳалок бўлиб ерга қулаётган кабутар;

– гўзал дилдорнинг юзини кўриб дала-даштда хижолатга бот-
ган ва одамлар кўлига тушиб, бўйнидан боғланиб шаҳарга зўрлаб
олиб кетилаётган лола;

– ошиқнинг ўтли оҳи таъсиридан қизғиш ранг касб этиб аста
сузиб бораётган ғамгин булут;

– маҳбуба лаби билан баҳслашишдан ожиз бўлиб, бундай
беадабликни такрорламасликка қасам ичган, лекин ўз аҳдини
бузиб ёлғончи сифатида қорни ёрилиб кетган писта;

– ёр васфи битилгани учун ҳар бир саҳифасидан муаттар ҳид
анқиб турган шоир дафтари;

– тонг насими эсаркан, гулзорни тамошо қилиб юрган маҳ-
бубани кўриб қолиб, унга қайта-қайта таъзим бажо қилаётган
сарв ниҳоллари каби юзлаб латиф тимсоллар фикримизнинг
далили бўла олади, деб ўйлаймиз. Бундай ҳайратомуз тимсоллар
ҳусни таълил сирларини кашф этишда шеър аҳли учун энг яхши
намуналар бўлиб хизмат қилгани ҳам шубҳасиз.

Шундай қилиб, ушбу санъатнинг бетакрор ва пурмазмун,
сержилва ва жозибали ифодаларини яратиш учун аввало ижо-
дий салоҳият, хусусан, хаёлий истеъдод, ҳаммага ҳам насиб қила-
вермайдиган бадий тафаккур иқтидори зарур. Кўриниб тура-
диган энг оддий ҳақиқатлардан инсон ақлини лол қолдиради-
ган ҳайратомуз бадий лавҳалар чизиш, ғирт ёлғон манзаралар-
га китобхонлар оммасини ҳайратлантириш, ғайритабиий лавҳа-
лар билан инсон зотини сўз санъатининг ғаройиб оламига олиб
кириш учун чинакам санъаткор, даҳо ижодкор бўлиш керак.

Мавлоно Атоий сув бўйида ўтириб қўлини юваётган гўзал
маҳбубани кўрар экан:

Ул иликким, сувдин ориқтур юмас они суда,
Балки сувни пок бўлсин деб илики бирла юр,

1. Китобхон шоир яратган, ғайритабиий талқиндан ижодкор кўзлаётган асосий мақсадни англаб олиши керак.

2. Улар шоирнинг бу соҳада эришган ижодий муваффақиятига муносиб баҳо беришлари зарур.

Биринчи вазифа яратилган ҳусни таълил ифодасидан ижодкор аниқ қайси ғоявий-бадий ниятни кўзлагани, маҳбуба ва ошиқнинг қайси бир хусусиятини таъкидлаётганини белгилашни талаб қилади. Масалан, Атоийнинг

Юрурда енг била оғзингни тутма,
Нимаким йўқ турур, ёшурмоғинг не?

байтини ўқиган китобхон қайси хулосага келиши керак? Диққат қилинса, шоирнинг мақсади, ёш келинчакнинг портрети, унинг рўмолча билан оғзини бекитиб юриши эмас, балки: «Йўқ нарсани яшириб нима қиласан?» деган таъкиди эканлиги, бинобарин бу ифодадан мақсад тасвирланаётган гўзалнинг оғзи йўқ даражада кичкина эканлигини бетакрор бир тарзда акс эттиришдан иборатлилигини аниқлаш қийин эмас.

Китобхон олдидаги иккинчи вазифа эса мавлоно Атоийнинг сеҳрли қалами билан яратилган бу нафис лавҳа, ушбу таъсирчан тимсол шеъриятимиздаги янги ҳодиса экани, зеро унга ҳеч ким маҳбуба оғзининг мўъжазлигини бу тарзда ифодалай олмаганини, яъни шоирнинг янги бир бадий кашфиёт яратганини муносиб баҳолашдан иборат.

Шеърда келтирилган ҳусни таълил, Шарқ адабиётшунослигида таъкидланишича, қатъий бўлиши лозим. Агар гумон маъносида кўлланилса, у ҳолда бу хил сабаблар «шибҳи ҳусни таълил», яъни «шубҳали чиройли сабаб» деб аталади.

Алишер Навоийнинг

Юзни гуллардин безабму бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач

мисраларида эса шибҳи ҳусни таълил қўлланган. Чунки шоир маъшуканинг юзи атрофидаги гулни қонга ўхшатган ҳолда унинг ёр чехрасига тегиш сабабини қатъий қилиб эмас, балки гумон қилиб айтади.

Шеърингда воқсаларнинг ҳақиқий сабаблари ҳам келтирилади, албатта. Фурқат ўзининг

Ул шариваш ишқидинки телбадурман, гоҳ соғ
Чулки бордур орамизда гоҳ сулҳу, гоҳи жанг

деди ўзининг гоҳ телбанамо, гоҳ соғ эканлигига сабаб қилиб маъшуқа билан ўзи ўртасидаги муносабатни келтирар экан, бу ҳақиқий сабабдир. Бу хил таълил ҳусни (чиройли) таълил эмас, оддий таълил саналади.

Шеърингимизда кўпинча хилма-хил диний ва тарихий афсоналарнинг қаҳрамонлари номлари, уларга нисбат берилган воқеалар заминида ҳусни таълил санъати қўлланган. Масалан, Миллюно Атоий қаламига мансуб

Оғзингда муъжиз оятини Исо кўруб зиёд,
Сигдин қочиб ёшунди кўк ичра уёттин

байтида Исо пайғамбарнинг осмонга чиқиб кетганлиги ҳақидаги афсона асосида таъсирчан бир ҳусни таълил ифодаси яратилган эди. Шоир таъбирича, Ҳазрати Исо ер юзида сўзлари билан одамларга ҳаёт бағишловчи гўзал қиз пайдо бўлганини кўриб, осмонга чиқиб яширинган эмиш.

Ҳусни таълил санъати ўз табиати жиҳатидан тамсил санъатига ҳам яқин туради. Зеро, ҳусни таълил қўлланганида, тасвирланаётган бирон ҳаётий ҳолат ёки ҳодиса тарихий воқеа ёки афсонавий ривоятга ғайритабиий сабаб кўрсатилар экан, ўхшаш бирон ҳаётий ҳолат ёки ҳодисани унга сабаб қилиб келтирилади-ю, ушбу икки ҳодиса ўртасидаги мантиқий боғланиш йўқлигига қасддан аҳамият берилмай, хатога йўл қўйилади, аниқроғи ўзинга хос бир ҳазил юз беради. Тамсил санъатига мурожаат қилган шоир ҳам икки ҳодиса ўртасидаги ўхшашликка таянади-ю, лекин далил учун келтириლაётган воқеа ёки ҳолат ғайритабиий эмас, ҳақиқий мазмунга эга бўлади. Масалан: Навоийнинг

Жонга қўйғач нақди ишқинг қилди кўнглимни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач

байтида ҳаётий бўлмаган, аниқроғи, мавҳумроқ ҳодиса (севувчи кўнгулнинг ҳалок бўлиши)га бойликларини яширган султон-

нинг хазина сирини сақлаш учун маҳрамларини ўлдириши далил қилиб келтирилади.

Эътибор қилинса, ушбу бадиий ифодада ҳаётий мисол биринчи мисрадаги ҳодисанинг ғайритабиий сабаб сифатида эмас, балки уни тасдиқловчи воқеа тарзида келтирилаётганини кузатиш мумкин.

Шу ўринда машҳур навоийшунос олим Е.Э.Бертельснинг «Навоий» китобида келтирилган бир байтга эътиборингизни жалб этишни истардим. Аллома Навоийнинг

Юзда хай туғёнидин гар кулса оғзи, йўқ ажаб,
Ғунчаға бўлмас очилмоқ ичмайин гулзор сув

байтини ҳусни таълил санъатига мисол қилиб келтиради. Ваҳоланки, биринчи мисрадаги фикрни гулзорга сув қуйилиши ҳодисаси тасдиқласа ҳам, лекин унга ғайритабиий сабаб бўлиб хизмат қилмайди. Олим бу ўринда тамсил санъати қўлланганини таъкидлаши мумкин эди.

Шуни таъкидламоқчимизки, тамсил тасвирланаётган у ёки бу ҳодиса, ҳолатни қиёс, ташбиҳ усули билан тасдиқлашга хизмат қилса, ҳусни таълил ғайритабиий сабабнигина ифодалайди, холос. Шунинг учун бу икки сабабни чалкаштириб юбормаслик керак.

Яна бир жиҳатни ҳам унутмаслик зарур: тамсил санъати қўлланар экан, икки мисрадаги икки ҳолат ёки ҳодиса ҳаётий бўлиб, бири иккинчисига мос тушади. Масалан, юқоридаги байтда маҳбуба юзи терлагани туфайли у кулаётган бўлса, тамсилда гулзорга сув келгач ғунчаларнинг очилиши ўртасида ҳаётий мувофиқлик мавжуд. Аммо ҳусни таълил қўлланганида, бу хил мувофиқликни кузатмаймиз. Навоий қаламига мансуб

Ушотиб ўқини махзун кўнгулни синдурманг,
Ки, эв шикаст топар ҳар қачонки, синди сутун

байтидаги тамсилни кузатсак, биринчи мисрадаги «ўқ» билан иккинчи мисрадаги «сутун», «кўнгул» билан «эв», «синдурманг» билан «шикаст топар» сўзлари ўзаро мувофиқ бўлиб, қиёсий муносабат уларни бириктириб турганини кўриш қийин эмас. Ҳусни таълилда эса бу хил муносабат кузатилмайди.

Ҳусни таълил санъати ўз навбатида кўра муболаға санъати билан яқин. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, кўплаб шеърний санъатлар муболағали тасвирнинг ўзига хос ифодаси бўлиб, ҳақиқий бирон ҳодиса ёки ҳолатни бўрттириб кузатишга асосланган. Масалан, сарвнинг маҳбуба қаддига қиёсланиши, ёқутни ёр лаби рангига ўхшатилиши ташбиҳ санъати саналса ҳам, уларнинг замирида муболаға ётишини инкор қилиб бўлмаслиги муқаррар. Гўзал маъшуқа чехрасини тўлин ойга қиёслаётган шоир муболаға қилмаяптими? Шундай экан, ҳусни таълилга ҳам муболағали тасвир ифодаси деб қарамоқ мумкин. Шу туфайли ҳам бизнинг бу икки санъатни ажратиш олиш қийинроқ ҳам бўлади. Жумладан, Навоийнинг бир ғазалида:

Не тушки, ҳажри балосин кўрарда сескансам,
Тўкулдамак била қўшинини уйғотур юрагим

байтга келтирилган. Мисраларда қўлланган санъат бир қараганди муболағадан бошқа нарса эмасдек туюлади. Зеро, байтга диққат қилсак, унда ошиқ тилидан: «Тушимда ногоҳ ҳажр аламларини кўриб, сесканганимда юрагим шундай дукуллаб урадики, ҳатто қўшни уйқусидан уйғониб кетади» деган фикр ифодаси мужассамлантирилган. Бу хил тасвирда муболағанинг чиройли бир намунасини кўриш қийин эмас. Энди шу фикрни бироз бошқичароқ тушуниб кўрайлик: «Мен шундай бир туш кўрдимки, қўшни ҳам уйғониб кетди. Бунинг сабаби тушимда ҳажр изтиробларини кўриб сесканиб турганимда, юрагимнинг қаттиқ дукулланиши қўшнига эшитилгани экан», деган маънони англасак, шоир табиий бир ҳодиса – бирон овоз туфайли қўшнининг уйғониб кетишига ошиқнинг туш кўриб, сесканганидан юрагининг дукуллаб уришини сабаб қилиб кўрсатган тарзда ҳусни таълил ифодаси яратилган, дейишимиз мумкин.

Эмас жунундин агар тоғларда бўлса маконим
Ки, қолди баҳри сиришким тубида мулку диёрим.

байтидаги тасвир ҳам бир қараганда оддий муболағадек туюлади, лекин унинг замирига диққат қилсак, иккала мисра ўртасида сабабий муносабат мавжудлигини, зеро байтни: «Тоғларда яшаб юришимга сабаб жунундан эмас, чунки мулки диёрим кўз ёшим

денгизи остида қолиб кетгандир» деган маънода тушуниш лозим. Бинобарин, шоир ошиқнинг тоғда яшабини таъкидлар экан, бунга шоирона далил келтирган. Ана шу хил талқин ўта муболагали бўлгани учун ҳам уни ғулувв ифодасига йўйиш мумкин.

Хусни таълил санъати бевосита ташхис санъати билан ҳам алоқадордир. Хусусан, инсон тимсоли иштирок этмайдиган байтларда хилма-хил фазовий мавжудотлар, самовий ҳодисалар, турли-туман мевалар, буюмлар тимсолларига мурожаат қилинар экан, уларга инсоний хусусиятлар кўчирилиб жонлантирилади. Алишер Навоий қаламига мансуб

Ой юзунг бирла талашди, буки кўктур орази,
Панжаси бирла қуёш ғуё юзига урди кож

байтида «Ой сенинг юзинг билан ғўзаллик талашган эди, мана энди ўзининг юзи кўкариб ётибди, унинг бемаъни, беодобона ҳаракатидан дарғазаб бўлган қуёш юзига шапалоқ қўйиб юборганга ўхшайди», деган мазмун ифодаланган. Ойнинг осмонда кўкимтирроқ бўлиб кўринишини назарда тутган шоир хусни таълил санъати асосида чиройли бир фикрни ифодалаган. Байтда хусни таълил санъати ташхис асосига қурилган, шоир «қуёш ойнинг юзига урган» деб тасвирлаганда ҳам, ой юзининг кўкимтирлигини таърифлаганда ҳам, қуёш ва ойга инсонларга хос ҳолат, хусусият, ҳаракатларни кўчирган.

Лутфийнинг

Занбури асал оғзи тўла шаҳд эканиндин,
Эрнингни кўруб, бемаза деб бол тўкубдур

байтидаги хусни таълил ҳам ташхисга асосланган. Зеро, шоир: «Асаларининг оғзи тўла асал эди, сенинг лабинг ширинлигини кўргач, оғзидаги асални бемаза деб тўкиб ташлади», тарзида тасвирлар экан, асаларига одамлар хусусиятини кўчиради.

Баъзан хусни таълил санъати ийҳом, тажохули ориф санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан, Навоийнинг

Сариғ қоғазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,
Ва ёхуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?

байтида ўзини билмасликка солиб (тажоҳули ориф санъатини қўлиб) «Ҳажрим ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғознинг ўзи сарғимди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (қоғоз)га шуъла тушиб сарғайиб кетдими?» деган ҳайратомуз мазмунни ифода қилади. «Сўз» сўзи ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, буни ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Ҳусни таълил санъатининг яна бир фазилати унинг енгил, заҳки кулги (юмор) билан суғорилганлигидир. Ҳаётий ҳодисанинг ғайритабиий талқин қилиниши, ҳақиқий, ҳаётий ҳолат билан бадий талқин орасидаги мантиқий номувофиқлик ўқувчида кулги уйғотмай қолмайди. Алишер Навоий қаламига мансуб бўлган

Дема лафзинким, тили эврулмагондиндур синук,
Ким топар тор оғзидан чиққунча кўп озор лафз

байтига диққат қилсак, унда: «Маҳбуба сўзлари унинг тили яхши айланмаётганидан чучук деб ўйлама, оғзи тор бўлгани учун ҳар бир сўз қийналиб, озор чекиб чиқади», деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Тили чучукликнинг тиббиёт билан боғлиқ айрим сабаблари бор албатта, лекин шоир маҳбуба тилининг чучуклигини ғайритабиий изоҳлаб, унинг оғзи ғоятда кичиклигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳақиқат билан бадий сабаб ўртасидаги номувофиқлик, мантиқсизлик енгил кулги уйғотади. Ҳусни таълил санъатининг ҳар бир намунаси худди шундай завқли кулги билан йўғрилгандир. Кулгининг даражаси эса талқиннинг янгилиги, бетакрорлиги, ноёблиги билан белгиланади.

Ҳусни таълил ифодалари шеърятимиздаги ижодий мусобақалар давомида такомиллашиб борган: бир хил тимсолларнинг янгича талқинлари яратилган, шоирлар бир-бирларидан илҳомланиб янгидан-янги бадий шарҳлар кашф этганлар. Мавлоно Лутфий:

Жоми май ўпти лабингни, ташна бўлдум қонина,
Ҳақ текурсин, ул ачиқни тортай эмди жомдин

байтида май тўла жомнинг маҳбуба лабига тегишини унинг ўпишига қиёслаган ҳолда ажойиб ҳусни таълил ифодасини яратган

эди. «Май жоми лабингни ўпишини кўриб, унинг қонини ичишга ташна бўлдим. Оллоҳ еткизсину, жомдан аламимни олиш, жом ичидаги аччиқ майни симириб ичиш менга насиб бўлсин», деган маъно ифодаланган.

Алишер Навоий

Анжуми ашкин тўкар тонг отқуча мендек сипеҳр,
Йўқламиш ул ҳам магар бир меҳри оламгардини

мисраларида юлдузларни сипеҳрнинг кўз ёшларига ўхшатиб, «У ҳам мендек оламни ёритувчи қуёшга интизор шекилли» деган фикрни ифодалаб, чиройли ҳусни таълил намунасини рўёбга чиқарганди. Фурқат:

Кечалар анжум эмас, ерга тўкилгач он қадар
Раҳм этиб, ҳолим кўриб гардуни гардон йиғлади

байтида ҳусни таълил воситасида оламнинг ночор аҳволини таъкидлаган бўлса, XX аср бошида шоир Завқий бу ҳолатни қаламга олиб:

Юрту эл аҳволига мотам тутардин ҳар кеча
Ой кўкси доғу, гардун ашкидур юлдузлар

байтини яратар экан, ёмғирни халқ аҳволини кўриб алам чекаётган гардуннинг кўз ёшлари дея талқин қилганди.

Ҳусни таълил санъатидан ҳозирги шеъриятимизда ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Айрим ижодкорлар бу усул воситасида ниҳоятда гузал ва таъсирчан тасвирлар чизганлар, бетакрор бадий лавҳалар яратганлар. Эркин Воҳидов қаламига мансуб «Камтарлик ҳақида» шеъридаги:

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бул, ҳатто бир қадам
Ўтма гурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан

мисраларида ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб, ғоятда жозибадор лавҳалар чизилган. Шоир чойнакнинг тузилиши, чой қуйишда унинг пиёла томон йўналтирилиши, чой ичаётган одамнинг пиёлани лабига теккизиши ҳодисаларини ғайритабиий, бадний изохлаш асосида завқли манзара яратиб, унинг воситасида муҳим бир ғояни ўқувчи онгига таъсир қиладиган тарзда гўзал қилиб ифодалаган.

Шоирнинг «Ёшлик девони»дан ўрин олган «Узум», «Ғунча», «Тун билан йиғлабди булбул», «Сурма», «Чашма», «Сарв», «Шоҳи гул», «Гуллар базми», «Кўзгу» каби кўплаб ғазалларидан ҳусни таълил санъатининг гўзал ва бетакрор намуналари ўрин олган.

Ҳа, ҳусни таълил санъати ҳозирги шеъриятимиздан муносиб ўрин олиши керак. Унинг воситасида муайян ижтимоий-ахлоқий ғояларни жуда ёрқин бўёқлар билан жонлантириш имконияти чексиздир.

XIV–XV АСРНИНГ I ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ҲУСНИ ТАЪЛИЛ САНЪАТИ

Ҳусни таълил санъати адабий усул сифатида дастлаб араб ва форс шеъриятида қўллангани маълум. Рашидиддин Ватвот ўзининг «Ҳадойиқ ус-сеҳр» асарида ушбу санъатга тўхталиб, «Бу усул араблар ва форсларда кенг тарқалган ва тез-тез учраб туради», деб таъкидлар экан, Фахр Хоразм Замахшарий ҳамда форс шоири Унсурий яратган ҳусни таълил ифодаларини мисол қилиб келтирган эди. Унсурий қаламига мансуб:

Бесабаб йиғлаган булут устидан
Гуллару лолалар куларди шодон

байтида гулу лолаларнинг латиф кўриниши уларнинг кулишига нисбат берилиб, ушбу ҳолат уларнинг бесабаб йиғлаётган булут устидан кулишлари тарзида талқин қилинганини кўрамиз.

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарида ушбу санъатнинг 4 та турига мисол қилиб форс-тожик адабиёти намояндаларининг еттига байти келтирилган эди. Бинобарин, мазкур усул X–XV асрлар давомида форс-тожик шеъриятида қўлланган бўлиб, унинг хилма-хил кўринишлари асосида кўплаб таъсирчан байтлар яратилган.

XIV аср ўзбек адабиётининг нодир намуналари бўлмиш Хоразмий «Муҳаббатнома»си, Юсуф Амирий «Даҳнома»си, Ҳужандий «Латофатнома»си каби лирик маснавий – дostonларда ушбу санъатга хос ғайритабиий талқин усулидан фойдаланилганини кузатиш мумкин. Жумладан, Хоразмийнинг:

Очилса лаълингиз шаккар сочилур,
Кўруб гулгунчанинг оғзи очилур

байтининг иккинчи мисрасида ғунча оғзининг очилишига унинг маҳбуба лабини кўриши сабаб қилиб кўрсатиладики, бу ўринда, икки ҳодиса: лабнинг очилиши билан ғунчанинг гулга айланиши ўртасида ҳеч қандай мантиқли алоқа бўлмаса ҳам, шоир уларни ўзаро боғлаш билан ғайритабиий талқин яратганини аниқлаш қийин эмас. Хоразмий ушбу кичик бир лавҳада «оғзи очилур» ифодасини икки маънода қўллашга эришган. Биринчиси ғунча оғзининг очилиб, унинг гулга айланиши бўлса, иккинчиси «ғунчанинг оғзи очилиб қолди» маъносини англатувчи ҳайрат ифодаси эди.

Қачонким бўлса тор оғзинг шакарбор,
Сабо гулғунчанинг оғзини йиртор

мисраларида ҳам ғунчанинг очилиши бошқа нуқтаи назардан ғайритабиий шарҳланади. Шоир бу ҳодисани маҳбуба лабини кўриб ўзини йўқотган сабо ана шу гўзал лабга ўхшамоқчи бўлган беадаб ғунчани жазолаб, оғзининг қонини келтиргани тарзида талқин қилар экан, ҳусни таълилнинг янги бир намунасини рўёбга чиқарган эди. Шу дostonдаги:

Шакарму эрнингиз ё қанд, ё жон,
Уёлур лаълингиздин оби ҳайвон

байтида ҳусни таълилнинг яна бир нозик намунасини кўра-миз. Юзакироқ қараганда, иккинчи мисрада бу ғайритабиий шарҳ йўқдек кўринади. «Ҳаёт суви лабингиздан уялади» қабилидаги тасвир мантиқдан узоқдек туюлади. Лекин зукко шоир бу мисрада ҳаёт сувининг зулматда бўлиши ҳақидаги афсонага ишора қилиб: «У сенинг лабингдан уялганидан зулматга қочиб кирган» тарзидаги ҳусни таълил лавҳасини яратган.

Хоразмий анъаналарини янада ривожлантиришга интилган салоҳиятли шоир Хўжандий ўз «Латофатнома»сидаги бир неча ўринда нафис ҳусни таълил намуналарини яратган эди. Жумладан:

Булут ичра ёшунди ой юзунгдин,
Шакар сизди қамиш ичра сўзингдин

байтида ойнинг булутлар ортида қолишини унинг маҳбуба юзидан уялиб булутлар орасига яшириниши тарзида ғайритабиий талқин қилса,

Қуёш юзунг кўруб ерга йиқилди,
Адоғинг туфроғини сурма қилди

мисраларида қуёшнинг ботиши билан боғлиқ табиий ҳодисани унинг маҳбуба юзидан уялиб, ерга йиқилиб, ёр оёқлари туфроғини сурма қилиши сифатида талқин қилиб ёрқин ҳусни таълил ифодасини рўёбга чиқарган эди.

Чечак хониға наргис бирла лола,
Боши бирла тутар тун-кун пиёла

байтидаги тасвир ҳам эътиборга лойиқ. Унда шоир наргис билан лоланинг табиий кўринишини ғайритабиий изоҳлаб, маҳбубага пиёла тутиш тарзида талқин қилади. Шоир

Сабо гул кўнглакини пора қилди,
Рақибларни идим оввора қилди

мисраларида ҳам гулнинг табиий кўринишини ҳусни таълил усули билан таъсирчан акс эттирган эди.

Хоразмий ва Хўжандийлар изидан бориб, уларнинг асарларига ҳамоҳанг бўлган «Даҳнома» достонини яратган Юсуф Амирий ҳам ҳусни таълил санъатига мурожаат қилиб, ғайритабиий талқинга асосланган бир қатор ёрқин бадий лавҳаларни ижод қилди. Унинг қаламига мансуб ушбу санъат намуналарини кўздан кечирсак, шоир ўз салафларида қўлланилмаган қатор-қатор янги бадий тимсоллар кашф этганига гувоҳ бўламиз. Унинг қаламига мансуб:

Ёшунуб гул юзунгдин боғларда,
Қочиб лола чиқибон тоғларда

байти гул ва лолалар ҳолати, гулнинг барглар остида яширин ҳолдаги кўриниши, лоланинг эса дала-даштда, тоғларда бўлиши ҳар икковининг маҳбуба юзи олдидаги ҳижолати тарзида ғай-

ритабий талқин қилиниб, гўзал дилдор латофати бўрттириб кўрсатилган.

Юз алвон шевалик шўхи шакарханд,
Ки то кўрди лабингни эриди қанд

мисраларида ҳам қанднинг сувда (чойда) эриши ғайритабий шарҳланган.

Набот оғзинг ҳадисин то эшитди,
Хижолатдин бошин олди-ю йитди

байтидаги ҳусни таълил ҳам юқоридагига ўхшаш талқин ифодаси бўлиб, наввотнинг эриб кетиши унинг маҳбуба оғзидан хижолат чекиши билан изоҳланади.

Юсуф Амирий бинафша тимсолига илк бор мурожаат қилган кўринади.

Бинафша сочинг оллида очилмай,
Уёттин бошини юқори қилмай

мисраларида бинафшанинг табиий кўриниши унинг маҳбуба сочи олдидаги хижолатининг боиси тарзида ғайритабий талқин қилинган бўлса,

Қуюбон бошини хаттингга хома,
Сўзунг айлаб сабони гарднома

бийтида қаламнинг хат ёзишдаги ҳолати унинг маҳбуба олдида таъзим қилиши тарзида шарҳланиб, ҳусни таълилнинг янги ифодаси яратилган. Шоир

Магар қошингда очти писта оғзин,
Ким эл уруб паришон этти мағзин

мисраларида ҳам писта тимсоли биринчи бор шеърятимизга ҳусни таълил асоси сифатида олиб кирилиб: «Сенинг ҳузурингда писта оғзини очган эди, одамлар уни уриб мағзини чиқаришди» мазмунидаги таъсирчан ғайритабий талқин яратилган. Бу ўринда «мағзини чиқаришди» ифодаси «чақиб, мағзини олишди»

ҳамда «бошига уриб, миясининг мағзини чиқаришди» тарзида тушунилади.

Шундай қилиб, XIV–XV асрнинг биринчи ярми адабиётида ҳусни таълил санъатининг дастлабки нафис намуналари Хоразмий, Хўжандий ва Юсуф Амирийлар шеъриятида, хусусан, уларнинг нома жанридаги асарларида яратилди. Ушбу ижодкорларнинг бу соҳадаги анъаналари Атоий ва Лутфийлар ижодида янги босқичга кўтарилди.

Мавлоно Атоий кашфиётлари

XV аср ўзбек шеъриятида алоҳида аҳамият касб этган Мавлоно Атоий ижоди ўз бадииятининг юксаклиги, хилма-хил ифода усуллари, шеърӣ санъатларга, ёрқин лирик тимсоллар, бетакрор нафис лавҳаларга бойлиги билан ажралиб туради. Айниқса, ҳусни таълил усулининг кенг имкониятларини яхши ўрганган шоир устозлар анъанасини ривожлантириб кўплаб таъсирчан байтлар ижод қилди.

Шу давр ўзбек шеъриятида яратилган ҳусни таълил намуналарида қуёш ва ой ҳаракати ва ҳолатини ғайритабиий талқин қилиб, улар воситасида маҳбуба ва ошиқ қиёфаларини ёрқин тасвирлашга бўлган интилиш яққол кўзга ташланиб туради. Атоий ҳам ушбу самовий жисмларга мурожаат этиб, бир қатор таъсирчан бадиий ифодалар яратган эди.

Шарқ шеъриятидаги бадиий санъатларнинг кўпчилиги қуёш тимсолига асосланади. Хусусан, ташбиҳ ва ташхис, истиора ва муболаға, таносуб ва лафф ва нашр каби санъатларнинг энг яхши намуналарини ушбу тимсолсиз тасаввур қилиш қийин.

Шоирлар айниқса ҳусни таълил санъатини қўллашда қуёшнинг ҳолати, турли тарздаги кўринишлари, кўтарилиши ва бо-тиши манзараларидан унумли фойдаланганлар.

Атоий

Хуршеди ховарийни юзунг инфиолидин

Ҳар кун туғарда кўрки, найлар – изтироби бор

байтида Шарқ қуёшининг чиқиш пайтидаги ҳароратли кўринишини, титраб тургандек ҳолатини назарда тутган ҳолда буни унинг маҳбуба чеҳраси олдидаги хижолати ифодаси сифатида

ғайритабиий талқин қилиб, ёр латофатининг беҳад гўзаллигини таъкидлашга эришган. Қуёшнинг бу хил ҳолати билан маҳбуба чиройи ўртасида ҳеч қандай мантиқий алоқа бўлмагани ҳолда Атоий уларни ўзаро боғлиқ, дея муболаға қилар экан, бу – шоир хиёлотининг, аниқроғи, ғоявий-бадий ниятининг ифодасидан бошқа нарса эмас эди, албатта.

Шоирнинг

Янги ой қошлари хижолатидин
Ойларда бирор-бирор кўринур

байтида эса ҳилол кўриниши билан маҳбуба қошлари ўртасидаги шаклий ўхшашлик заминида ҳусни таълилнинг яна бир таъсирчан ифодаси яратилган эди. Ҳилол бир-икки кунгина ёр қошини эслатиб туради, аммо ҳамма ой давомида ҳам кўринавермайди. Шоир бу ҳолатни унинг маҳбуба қоши олдида хижолат чекиши оқибати сифатида ғайритабиий талқин қилиб, ёр гўзаллиги, унинг қошлари латофатини бетакрор бир тарзда ифодалайди.

Атоий шу фикрни ўзининг бошқа бир байтида янада кучайтиради:

Қошингизга ўхшатойин деб юрур бир ой тамом,
Айлар охир бир ҳилоле моҳи тобон суратин

«Ой қошингизга доимо ўхшаш бўлиш учун ҳаракат қилади-ю, лекин ҳилоллик даври тугагач, бу интилиши пуч эканини кўриб адойи тамом бўлади», деган мазмунни ифодаловчи ушбу мисралар ҳам маҳбуба қошлари нафосатини улуғлашга хизмат қилган. Атоийнинг

Ул ҳилолий қошларингга ўхшатай деб ўзини
Бадр ўзин кўргил не ерга еткурур ҳар моҳ-моҳ

байтидаги ҳусни таълил ушбу мавзунинг бошқа бир қиррасини очиш мақсадини кўзлайди. Ой кўринишининг турли манзараларини назарда тутган шоир: «Бадр ўзини ҳилолий қошларингга ўхшатиш учун ҳар ойда не аҳволга солишини кўргин-а!» деган мазмунни ифодалаётган ушбу мисраларда тўлин ой қиёфасининг ойнинг иккинчи ярмида кичрайиб бориши, унинг тобора ингич-

калашиб, охири кўринмаслик ҳолатига кўчиши ғайритабиий изоҳланганини кўриш қийин эмас.

Атоий гул, гунча тимсоллари заминиди ҳусни таълилнинг чиройли намуналарини шеъриятимизга олиб кирди.

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уёттин айжуманда

байтида қизил гул рангини бирон нарсадан уялганда инсон юзининг қизоришига қиёсланган ҳолда нафис бир ҳусни таълил кашф этилган эди: гўё маҳбуба чиройини эшитиб ўзининг унга тенг келолмаганидан уялиб кетган гул юзига қизиллик югурган эмиш. Бу хил ғайритабиий далиллаш маҳбуба латофатини муболағали тасвирлашда шоирга қўл келганлиги кўзга ташланиб турибди. Атоийнинг:

Йўқтурур гул гунчанинг ҳадди табассум қилғали,
Гар сабо келтурмаса ҳар субҳ пайғом оғзидин

байтида гул гунчасининг тонг маҳали табассум қилиши (очи-ли-ши)га тонг шамолининг гўзал маҳбуба оғзининг атрини боғ томон олиб келиши сабаб қилиб кўрсатиладики, бу хил далилнинг ғайритабиийлиги, ҳаёт мантиқига хилофлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат эканлиги аён.

Атоий ўзининг:

Гунча севиниб тўнига сиғмас,
Ўхшатсам ўқунг бошоқи бирла

байтида ҳам гунчанинг очила бошлагандаги ҳолатидан маҳбуба гўзаллигини янгича бир тарзда ифодалашда моҳирона фойдаланади. Гунчанинг оғзи очиларкан, ичидан қизил гул барглари-нинг кўриниб қолишини маҳбуба отган ўқ учига ўхшати-лганидан ўзига сиғмай, шодланиб кетиши оқибати тарзида ғайритабиий ифодалаш янги ва бетакрорлиги билан ўқувчини ҳайратлантиради. Диққат қилинса, ушбу лавҳадаги қиёсда мантиқий мувофиқлик яққол кўзга ташланиб турганини кузатиш қийин эмас. Яъни гунча ўз кўриниши жиҳатидан ёй ўқи учига пайкон (бошоқ)га, унинг ёрилиши йиртилган тўнга ўхшаб кетади. Бу хил

мингикий асос қўлланган санъатнинг таъсирчанлигини таъмин-
лагин. Шоирнинг

Талошмиш ғунча оғзинг бирла торлиқ,
Сабо оғзина ўғринча урибдур

байтида эса ғунчанинг юқоридагича кўриниши, яъни у очила
бошлар экан, ичидаги гулнинг кўриниб туриши ғайритабиий та-
лқин қилинади. «Ғунча сенинг оғзинг билан торлик талашган эди,
тошг шамоли унинг оғзига уриб қонига бўябди», мазмунидаги
ушбу мисраларда яна бир янгича ифода кўзга ташланади.

Атоий бинафша, лола, настарин каби ўсимликлар тимсоли-
дан ҳам маҳбуба латофатини ифодалашда фойдаланади. Жум-
ладан,

Ул кунки келиб гашти чаман қилдингу кетдинг,
Насрин яқосин пора қилиб қолдию, гул зор

байтида чамандаги гул, насринларнинг кўриниши уларнинг маҳ-
буба нафосатидан ҳайратланиши оқибати сифатида ғайритаби-
ий шарҳланса,

Бинафша қилди зулфунг бирла даъво,
Эгилди бўйни елдин, кўп еди кож

мисраларида бинафшанинг қиёфаси унинг маъшуқа зулфи би-
лан басҳлашгани, шу бемаъни иши учун (ахир у қандай қилиб
зулфига ўхшасин!) шамол томонидан бўйни эгилгани, тарсаки
еб юзи кўкариб кетгани таъкидланади. Тасвирни кузатар экан-
миз, бинафша кўриниши: бўйни эгиклиги, кўкимтир юзи мағрур-
лиги учун унга берилган жазо сифатида ғайритабиий талқин
қилинганки, натижада шоир маҳбуба гўзаллигини ҳусни таълил
усули билан таъсирчан ифодалашга эришган.

Суман пийраханингдин рашк элтиб
Қилур гулдек яқосин чок дерлар

байтида ҳам суман (ёсимин) гулининг кўриниши унинг маҳбуба
кўйлагига рашки натижаси тарзида изоҳланиб, ҳусни таълилни-
нг яна бир гўзал намунаси яратилган эди.

Атоий ғазалларини варақласак, уларда арғувон ва шамшод каби чиройли дарахтларнинг маҳбуба гўзаллигини таъкидлаш мақсадидаги ҳусни таълил ифодаларига қўл келганини кузатамиз. Шоир ўзининг

Йилда бир қатла кўринур, зарра чиқмас боғдин
Ўғрилиқ қилғон учун ранги лабингдин арғувон

байтида арғувон дарахтининг фақат боғларда бўлиб, йилда бир бир мартагина гуллаб ўзини намоён қилишига унинг гўзал маъшуқа лабидан ранг ўғирлаганлиги сабаб қилиб кўрсатилади. Ахир ўғирлик қилган гуноҳкор одамлардан уялиб, уларга кўринмай юриши ҳақиқат-ку! Ҳа, бу чиндан ҳам ҳақиқат, лекин унинг маъшуқа лабидан ранг ўғирлагани ҳаёт мантиқига зид, албатта. Аммо худди шу зиддият ҳусни таълил моҳиятини белгилаган. Мазкур ғазалнинг олтинчи байтида эса

Қоматинг сарвин агар шамшоди мискин кўрмаса,
Тутмағай эрди уёттин бешаи Мозандарон

мисралари яна бир ҳусни таълил ифодасини ўзида мужассамлаштирган. Шоирнинг таъкидлашича, гўзал маҳбубанинг сарвдек тик қоматини кўриб хижолат чеккан шамшод дарахти Мозандарон ўрмонига кетган эмиш. Аслида эса Мозандарон ўрмонида шамшод дарахтининг кўп учрашига маҳбуба қаддининг қандай алоқаси бор? Лекин зукко шоир бу хил алоқанинг мавжудлигини таъкидлар экан, бу билан ҳаёт ҳақиқатидан чекиниб, ғайритабиий далил келтираётганини ўзи яхши сезиб турибди. Буни ўқувчи ҳам ҳис қилади-ю, лекин ана шу чиройли ёлғонни бадиият қонуни сифатида қабул қилиб, ижодкор даҳосига тан беради, унинг тафаккур салоҳиятига тасанно айтади.

Атоий ўз ижодида ҳусни таълил санъатига мурожаат қилар экан, ғайритабиий талқин учун хилма-хил меваю ширинликлар тимсолидан ҳам кенг фойдаланади, уларнинг ҳолати, одамларнинг ушбу меваларга бўлган муносабатларини ифодалайдиган манзаралардан ҳайратомуз бадиий лавҳалар яратади. Мана бу тасвирга диққат қилайлик:

Оғзинг, кўзунг ҳикоятини бошласам бўлур
Мажлис ичинда пиставу бодомга шикаст.

Ушбу мисраларни ўқир эканмиз, кўз олдимизда улфатларнинг ширин аиҷумани намоён бўлади: дўстлар гўзал маҳбубалар ла-тофатини мадҳ этиб ғазалхонлик қилишар, муҳаббат ҳақидаги қўшиқлар тинглашар экан, олдиларидаги дастурхонга қўйилган пистаю бодомларни чақиб тановул қилмоқдалар. Лекин шоирнинг қалами бу манзарани бошқача талқин қилади: «Гўзал маҳбубам, зиёфат чоғи сенинг оғизу кўзингни мадҳ этадиган бўлсам, йигитлар пистаю бодомларни битта қўймай чақиб тугатишади, чунки писта сенинг оғзингга, бодом эса кўзингга даъвогар эканини, уларга ўхшай олмагани учун доғда, аламда эканларини билганлари учун ҳар иккисининг таъзирини беришади», деган ғайритабиий талқинни яратади.

Шоир ўзининг шу мавзудаги ҳусни таълил намуналарида турли мева, ширинликларнинг шаклий хусусиятларини ғайритабиий талқин этиш йўлидан боради. Жумладан,

Ширин дудоғинг хизматииа белини боғлаб
Йиллар югуриб топмади сизни шакар, эй жон

байтидаги ҳусни таълил шакарқамишнинг шаклий жиҳатлари, хусусан, танасининг бўғин-бўғин эканлиги асосига қурилган. Маҳбубанинг ширин дудоғи билан шакарқамишнинг ширинлиги ўртасида муносабат кўрган шоир: «Шакар сенинг ширин лабингга хизмат қилиш учун белини боғлаб, йиллар бўйи югуриб излади-ю, лекин тополмади», мазмунини ифодалаган эди. Биринчи байтдаги «хизматингга» сўзи «лабларингни ўз шакардан, ўз таъмидан баҳраманд қилиш, лаззат бериш» маъносини англатса, «йиллар югуриб топмади» иборасида шакарқамишнинг шаҳардан четда, далада ўсиши ва дастурхонга ўз ҳолида эмас, балки қанд ё шакар кўринишида тортилиши назарда тутилади. Оқибатда эса шоир маҳбубанинг ширин сўз эканлигини ўқувчига жозибали тарзда англатишга эришади.

Атоийнинг

Лабингни қанда кўрмишким, уёттин
Ёшурди банд ичинда най шакарни

мисраларидаги ҳусни таълил ҳам юқоридаги талқинга яқин туради. Унда шакарқамишнинг банд-банд бўғимли танаси ҳақида гап борар экан, банд сўзининг «тутқинлик» тарзидаги шарҳига мурожаат қилиниб, маҳбуба лабидан уялган шакарнинг қамиш ичига беркиниб, банд қилинганига ишора этиляпти.

Атоий шеъридин лаззат қилур касб
Ўшал лаб васфидин шаккар ҳамиша

байтидаги фахрия: «Шакар ўз лаззатини Атоийнинг маҳбуба лаби таърифига бағишланган шеъридан касб этган», деган мазмунни ифодаловчи ҳусни таълилга асосланган эди. Тасаввур қилинг-а: шоир олдида шакар турибди, у эса маҳбуба лабининг ширинлиги ҳақида ғазал ўқияпти, буни тинглаб турган шакар эса шоир шеъридан лаззат, ширинлик касб этяпти. Демак, бу шеър бўлмаганида, уни эшитиб қолмаганида, шакар ҳам ширин бўлмасди. Фахриянинг моҳияти ана шунда.

Зукко ижодкор ҳаётий лавҳаларни кузатиб, халқ турмушининг ранг-баранг манзараларини ғайритабiiй талқин қилган ҳолда ўз ғазаллари қаҳрамонлари, хусусан, гўзал маҳбуба чиройи ва хулқи атворини жозибали ҳусни таълиллар воситасида жилолантиришга интилади ва бир-биридан таъсирчан бадiiй ифодалар яратади. Масалан, унинг қаламига мансуб:

Дур тишинг ила лутф талашқон ёзуғиндин
Пишти суға ғаввос ани баҳри Аданида

байтида Адандаги марварид терувчи кишилар ҳаёти манзарасига ишора қилинади. Куз олдимизда сув остидан дур териб чиқаётган ғаввос қиёфаси жонланади. У денгиз остидан олиб чиққан чиганоқларни очиб, улар бағридан оппоқ дурларни олади-да, уларни тоза ҳолга келтириш учун юва бошлайди. Буни кузатиб турган ёки фаразан шу манзарани тасаввур қилаётган шоир бадiiй ҳаёл қанотида уни янгича, лекин ғайритабiiй талқин қилишга киришади. «Дур сенинг тишларинг билан гўзаллик талашганда, гуноҳи учун ғаввос уларни сувга пишиб жазоляпти», деган бадiiй талқин маҳбуба тишларининг беқиёс, яъни шоир таъбирича, дуру маржонлардан ҳам ортиқроқ нафосатини таъкидлашга хизмат қилган. Бу ўринда ҳам тасвир, аниқроғи, қиёслашдаги

майтиқий мувофиқлик кўзга ташланиб турибди: дур оқлик жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам гўзалларнинг тишларига ўхшайди, унинг «сувга пишилиши» ҳам ҳаётий ҳодиса. Шу туйғайли ҳам ғайритабиий далиллаш ўқувчига эриш туюлмай, уни ҳийратга солади.

Насими зулфидин юз рашк элтиб

Ўзини ўтқа солур анбар ҳамиша

байтида яна бир ҳаётий манзара – хушбўй анбар моддасининг атрини таратиш учун оловга ташланиши ҳодисаси ғайритабиий шарҳланар экан, шоир: «Анбар моддаси маҳбубанинг қопқора мулктар сочларига рашк қилиб, ҳамиша ўзини ўт ичига отади», деб таърифлайди. Унинг мақсади эса маҳбуба сочларининг хушбўйлигини таъкидлаш холос!

Кўр ҳаёли позигинким, ўзига ёғлиқ атаб

Гоҳ оғзингни ўпар, гоҳи иликингни катон

байтида эса ипак рўмолнинг маҳбуба кўлида бўлиб, қиз у билан оғзини тўсиши рўмолнинг гоҳ маҳбуба кўлини, гоҳ оғзини ўпиши тарзида ғайритабиий талқин қилиниб, шу усул билан гўзал ёрга хос латофату назокат мадҳ этилади.

Лутфий – ҳусни таълил устаси

Ўз шеърятини асосан покиза муҳаббат, самимий севги, илоҳий ишқ мавзуларига бағишлаган мавлоно Лутфий ҳусни таълил санъатидан гўзал маҳбубанинг беқиёс латофатли қиёфаси, қуёшу ойдан ҳам малоҳатлироқ жамоли, зилол сочлари, ҳаётбахш лабию, нозик белини ғайритабиий тасвир усули воситасида ёрқин ифодалаш мақсадини кўзлайди. Нозик адо дилбар маҳбубанинг нурли рухсорини мадҳ этаркан, шоир қуёш тимсолига мурожаат этиб, олам ёритгичининг кўриниши, турли ҳолатлари, чиқиш ва ботиш манзаралари тасвирини ғайритабиий талқин қилиш воситасида бир қатор таъсирчан ифодалар яратган эди. Унинг

Қуёш ойдек юзунгнинг хижлатидин

Қочиб тўртинчи кўк ичра чиқибтур

байтида шарқ астрономия илмига мувофиқ қуёшнинг тўртинчи осмондан ўрин олиши ҳақидаги ҳақиқат унинг маҳбуба жамолидан уялиши оқибати тарзида ғайритабиий талқин қилинади. Гўзал дилдор чехраси шу қадар латофатли бўлмаганида, осмон ёритгичи пастроқ осмонда жойлашган булар экан-да!

Беважҳ чиқар кун юзи давринда уялмас,
Бир йўли ўшал хира кейин солди ҳаёни

байтида эса куннинг ҳар куни чиқиши унинг уятсизлиги ифодаси сифатида ғайритабиий талқин қилинади.

Эй бути хиргоҳи, ойдур бандан ҳуснунг тамом,
Кун қилур ҳар субҳидам юзунга туйнукдин салом

байти ўзининг бетакрорлиги билан диққатимизни жалб этади. Тонг чоғида қуёш нурларининг маҳбуба деразасига тушишини унинг ўзи мафтун бўлган гўзал дилдорга салом бераётганлиги тарзида талқин қилган шоир ўз қаҳрамонига хос беқиёс латофатни янги-ча бир шаклда таъкидлаган бўлса,

Ишорат бирла кун бечора янглиқ
Қилур ҳар субҳ ҳуснингга сужуде

байтида бу талқинни янада кучайтиради. Шоир таърифича, қуёш ҳар куни маҳбуба ҳуснига сажда қилармиш. Бу ўринда шоир қуёш нурларининг маҳбуба оёқлари олдида тушишини назарда тутяпти, албатта.

Билурмусенки, кун тушта не учун сайрдин қолди?
Юзунгни кўрди сорғориб, иликтин борди сафродин

байтида эса қуёшнинг туш пайтида тўхтаб қолгандек бўлиб кўри-ниши, юзининг сарғайиброқ кўзга ташланиши назарда тутилиб, бу ҳолатлар унинг маҳбуба юзини кўриб сафроси ошиб ўзидан кетиши тарзида ғайритабиий талқин қилинади.

Кун пардага кириб юзунг ою ҳаёсидин,
Йиғлар ўзи-ю ораға тортар саҳобни

мисраларида тасвирланган ҳусни таълил ҳам ғоятда таъсирчан. «Қуёш сенинг ой юзингдан уялиб, юзини булутлар билан тўсиб олиди-ю йиғлайверади», мазмунини ифодалаган ушбу байтда ёзмиҳли қуёш чехрасини булутлар тўсиб ёмғир ёғиши манзараси миҳбуба юзидан уялиш оқибати сифатида ғайритабиий шарҳланган. Шонрнинг мақсади эса гўзал нигор рухсорининг қуёшдан ҳам нурлироқ, латифроқ эканини ёрқин лавҳа воситасида таъкидлашдан иборат.

Кўз тегмасин ул юзгаки, кун андин уёлди,
Гар мунфаил эрмас, не учун қочти тун ондин

Байтида эса қуёшнинг маҳбубадан уялиши унинг тун чоғи бошлангани билан хижолат бўлиб қочиш тарзида талқин қилинган.

То назар айлади қуёш талъатининг камолина,
Ўзгага бўлса бир ўлим, кунда анга завол эрур

Байтида қуёшнинг ҳар куни ботишига ишора қилиниб, бунга унинг маҳбуба жамолини кўрганлиги сабаб қилиб кўрсатилади. «Қуёш маҳбубамнинг талъати камолини кўриб адоин тамом бўлди. Бошқалар умрида бир бор ўлимга дуч келсалар, у ҳар куни завол топади – ер остига киради», деган мазмун ифодаланган ушбу теран маъноли мисраларда.

Азалда юзунгиз акси фалак кўзгусига тушти,
Бу кун ул нурнинг оти жаҳонда офтоб ўлди

мисраларида маҳбуба рухсори тасвирининг энг юқори чуққисини кўрамиз. «Азалда юзинг акси осмон кўзгусига тушган эди, бу кунларда эса ўша нур офтоб деб аталган», деган мазмун ифодаланган ушбу байтда «Қуёш гўзал маҳбуба юзининг осмондаги аксидир», тарзидаги ўта муболағали ҳусни таълил мужассамланган.

Лутфий ой ва қуёш орасидаги ҳақиқий муносабатларнинг ғайритабиий талқини асосида ҳам ҳусни таълилнинг гўзал намуналарини яратадики, унинг

Хуршид зарра-зарра нуреки берди ойға,
Дарюза қилди сендин, равшан дурур худойға

байти фикримиз исботи бўла олади. «Қуёш ойга берган зарра-зарра нурларини аслида сендан тилаб олган эди, бу Аллоҳга аён», мазмунини ифодаловчи ушбу мисраларда ойнинг ўз нурларини қуёшдан касб этганлигига ишора қилинган. Мазкур бетакрор ва таъсирчан тасвир шоирга маҳбуба чеҳраси латофатини жозибали бир тарзда таърифлаш имконини берган.

Дарюза қилурлар юзидин нур маҳу меҳр,
Султони жамол улдуру, ҳусн аҳли – гадоси

байтида ҳам қуёшнинг ойга нур бағишлаши, ўзи эса бу нурни маҳбуба юзидан касб этиши таъкидланиб, маҳбуба – жамол султони, ою қуёш эса гадо деб талқин қилинади.

Сўрдунгки неча бўлди девонасен қошимдин,
Девонадин сўрарсенким неча бўлди ойга

мисраларидаги ҳусни таълил эса «Девонадан ой сўраб бўладими» қабилидаги халқ ибораси асосида яратилган эди. Шоир маҳбубага: «Менинг қошимдан девона бўлиб кетганингга қанча бўлди?», деб сўрадинг. «Ойнинг неча кунлигини девонадан сўраяпсан-а!» дея мурожаат этар экан, ошиқ ҳолати билан маҳбуба саволи ўртасидаги номувофиқликни ғайритабиий шарҳлайди. Биринчи мисрадаги «девонасен қошимдан» иборасидаги ийҳом санъатини эътиборга олсак, маҳбуба саволини: «Менинг қошимни кўриб девона бўлганингга қанча бўлди?» тарзида тушуниш мумкин. Бу ҳолда байт мазмуни янги маънони ифодалайди.

Юзунгни букун юзума қўй, эй тўлун ойим,
Нуқсонга қўяр юзни чу ой етса камола

байтидаги ҳусни таълил ифодаси эса «юз» сўзини ўз ва кўчма маъноларда қўллаш асосида яратилган эди. «Эй тўлин ойим, бугун юзингни менинг юзимга қўй, чунки ой камолга етса, нуқсонга юз тутадикун» мазмунини англатувчи ушбу мисраларда ҳам маҳбуба рухсорининг латофати таъкидланяпти холос.

Маҳбубанинг гўзал жамоли, хусусан, беқиёс рухсори, латиф чеҳрасини ҳусни таълил усули билан таърифлаш мақсадида Лутфий айниқса гул тимсолига кўп мурожаат қилади. Шоир

ранг-баранг гулларнинг кўриниши, муаттар бўйлари, тароватини ғайритабиий шарҳлар экан, ўз ҳаёлот оламининг кенглиги, шаклий фантазиясининг теранлиги ва кўлами билан ўқувчини пол қолдиради. Масалан:

Гул элтур ол ўйла чеҳрадин ранг,
Қизорса, ўғри учун ел урар кож

байтида: «Гул маҳбубамнинг гўзал чеҳрасидан қизил рангни олиб қочади, шу айби учун шамолдан тарсаки еб, юзи қизориб кетган», деган маъно ифодаланган. Кўриниб турибдики, гулнинг қизориши бу ўринда Атоий талқинидан фарқланиб туради. Ғайритабиий шарҳлаш туфайли ўқувчи шоир тасвирлаётган маҳбуба рухсорининг бениҳоя чиройи ҳақида тасаввур ҳосил қила олади. Лутфийнинг

Гул васфи ҳуснунг эрта била азбар этмаса,
Бўстонда не учун турур очуқ варақлари

байтидаги ҳусни таълил ўзининг янгилиги билан, ифоданинг ёрқинлиги билан ўқувчини ўзига ром қилади. Зукко шоир гул варақларининг тонг маҳали очик туришини унинг ҳар субҳидам маҳбуба ҳусни жамолини ёд этиб ғазалхонлик қилиши билан ғайритабиий далиллар экан, ифодалардаги мантиқий алоқа ўзига жалб қилади. Инсонларнинг китоб варақлаб, унинг мазмунини ёдлашига ишора қилувчи ушбу тасвир чиндан ҳам гоят таъсирчан чиққан.

Кирдинг чаманга субҳидам бурқаъ олиб, кўрди сени
Бир йилга³ тегру уфтаниб, гул тарки гулзор айлади.

байти ҳам ғайритабиий ифоданинг жозибадорлиги билан ажралиб туради. Шоир ушбу мисраларда боғдаги ҳаётий манзарани қаламга олади: тонг чоғи гўзал маҳбуба юзидан пардани олиб

³ Бу сўз Лутфий девонининг 1987 йилги нашрида «елқа» тарзида берилган. Бизнингча, бу сўзни «йилқа» деб ўқиш тўғрироқ бўлади. Байт мантиғи ҳам шуни талаб қилади. (Қаранг: Лутфий. Сепсан севарим. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 317-бет)

чаманга ташриф буюрибди, унинг тенгсиз жамолидан уялиб кетган гул йил бўйи хижолат чекиб, охири гулзорни тарк этибди. Бу хил талқин гулнинг қизил ранги йил бўйи ўзгармаслиги, кузда эса барглари тўкилиб гуллашни тўхтатишига асосланган бўлиб, ана шу ҳодисани маҳбубанинг гулзорга қадам босиши билан боғлаган ҳолда ғайритабиий далиллаш ифодасидир.

Хусн тўнин кийдингу эскинг учун бўлди талош,
Тортишиб гул топти охир кўнглаки садпорае.

байти ҳам моҳирона қўлланган ҳусни таълил туфайли ғоят нафис чиққан. Шоир маҳбубага: «Сен ҳусн тўнини кияётиб эскисини ечган эдинг, бошқалар билан ўша эски кийимингни талашган гулнинг ўз кийимлари ҳам пора-пора бўлиб кетди», - деган мазмунда мурожаат қилар экан, гулнинг кўринишига ишора қилади. Ушбу мисралар нега гулнинг «кўйлаги садпора?» деган саволга чиройли жавоб бўлиб янграйди. Лутфийнинг

Гул ол ирнинг хижлатидин йилда бир чиқар,
Юпқа учун юзи чидамас инфиолга

мисраларида ҳам гул маҳбубанинг қизил лабларидан уялиб, йилда бир мартагина кўриниши таъкидланади. Бу хил далилнинг ғайритабиийлиги ҳам яққол кўзга ташланиб турибди.

Гулшанга назар қилки, сени кўрмак учун гул
Олтун кетурур ўртада ҳар кун табақ ичра

байтидаги тасвир ҳам пурмазмун. Гулзордаги гулларнинг кўринишини уларнинг гўзал маҳбуба висолига бўлган иштиёқи тарзида ғайритабиий талқин қилаётган шоир ёрқин ҳусни таълил ифодасини яратган.

Гул келди юзунг давридаким ҳусн сотай деб,
Айланди-ю, ҳеч ерда харидор топилмас

мисраларида ҳам гул савдоси манзаралари ғайритабиий талқин қилинганини кўрамиз.

Нутрий қаламига мансуб:

Юзунгни кўруб гул хижил ўлғони жиҳатдин,
Гоҳи қизорур, гоҳи иши ханда дагулму?

байтида гулнинг қизиқлиги, очилиши унинг хижолатлигига нисбат берилса,

Умринда гул юзунга ўзин бир дам ўхшатиб,
Бўлмиш арақта фарқ, ҳануз инфиоли бор

байти шудрингнинг эриши туфайли гулнинг терлагандек кўриниши унинг ўзини маҳбуба чеҳрасига ўхшатганидан уялаётган тарзидаги ғайритабиий талқинни назарда тутди.

Чу гул кўрдики, сув ҳар кун тегар қутлуқ юзунгизга,
Ёқилди шавқ ўтиндаю бу ҳасраттин гулоб ўлди

байтидаги тасвирни эса ўз мазмундорлигига кўра ҳусни таълилнинг ноёб намуналаридан бири сифатида баҳолаш мумкин. Шоир унда гулнинг гулобга айланиш жараёнини назарда тутар экан, «Гул ҳар кун сизнинг қутлуқ юзингизга сувнинг тегишини кўрдию, рашк ўтига ёқилиб, ҳасратдан гулобга – гул сувига айланди», деган теран маънони мужассамлантирган.

Фарқ ўлди юзунг хижлатидин гул арақ ичра,
Сарғарди қуёш боқти чу гул сунъи ҳақ ичра

байтида эса бирданига икки ҳусни таълил қўлланганини кўра-миз. Биринчи мисрада гул устидаги эриган шудринг томчиларига ишора қилаётган шоир бу ҳолатни унинг маҳбуба юзи олдида хижолат чекиши тарзида ғайритабиий шарҳлаган бўлса, иккинчи мисрада бу манзарани кузатиб турган қуёш ҳайратдан сарғайиб кетгани ҳам шу усул воситасида тасвирланади.

Атоийнинг:

Гул қамарингдин ўғрилаб олди жамол, анинг учун
Шоҳи рабеъ они тикон дориға ўғритек осар

Гул урунур қуллуғинг тавқин хижолат берма деб,
Бўйнига фўта солиб ғарқи арақтур ҳар сори

каби тасвирларида ҳам гул маҳбуба жамолидан ҳусн ўғирлаган,
унга тенглашолмагани сабабли ҳамиша ёр олдида хижолат че-
кувчи тимсол сифатида қаламга олинади.

Лутфий маҳбуба юзидаги холни ҳам ҳусни таълил воситаси-
да жуда нафис таърифлайди. Чунончи:

Ҳар тори сочинг учини ел юзга текурди,
Нозуклук учун бўлди юзунг устида холи.

«Тонг шамоли сочларинг торини тебратиб юзингга тегизган
эди, чехранг ғоятда нозик бўлгани учун унинг, соч торининг учи
юзинг устида хол пайдо қилди» деган мазмун ифодаланган ушбу
байтда холнинг ҳосил бўлиши соч толасининг нозик юзга теги-
ши оқибати сифатида ғайритабиий шарҳланиб, ҳусни таълилнинг
нозик бир ифодасини вужудга келтирган.

Лутфий яратган:

Лоф урар эрди магар ғунча набот оғзинг била,
Оғзина ел урди андоқким тўла қон айлади

байти ҳам Атоий қаламига мансуб:

Талашмиш ғунча оғзинг бирла торлиқ,
Сабо оғзина ўғринча урибдур

мисраларини ёдга туширади. Ифодаларда, тафсилотларда би-
роз фарқ бор, холос. Диққат қилинса, Лутфий яратган ҳусни
таълилда ғунчанинг маҳбуба оғзи билан торлик талашиши таъ-
кидланган бўлса, олдинги байтда бу хил тасвир кучайтирилиб,
ғунчанинг ўзини афзал деб билиб лоф уриши ҳақида гап бора-
ди. Атоий ғунчани сабо жазолагани ҳақида тўхталса, Лутфий
бу ҳодиса оқибатини кўрсатиб, ғунчанинг оғзи қоп-қора қон
бўлганини уқтиради, қизил гулга айланиши ҳақидаги фикр
қўлланган санъат моҳиятининг тўлароқ англаб олинишини таъ-
минлайди.

Лутфий ҳусни таълил санъатидан фойдаланиш жараёнида лола
тимсолига ҳам тез-тез мурожаат этиб турганини кузатиш мум-

кни. Бу лағиф гулнинг ўсиш шароити, кўринишини ғайритабиий талқин қилиши шоирга ўзи тасвирлаётган гўзал маҳбуба латофатини бетакрор бадий лавҳалар воситасида моҳирона ифодаланиши имконини беради. Масалан, у яратган:

Эй сарви гул узор, янгоқингдин ўфтаниб,
Ёбонга шаҳрдин қочибон лола зор эрур

байтида лола маҳбуба юзидан уялиб, даштга қочиб бориб армонда яшаётгани ҳусни таълил усули воситасида ифодаланган бўлса, Лутфий қаламига мансуб ҳусни таълил намуналарида бинафша тимсолига ҳам мурожаат қилинганини кўрамиз. Шоир ушбу нафис чечакнинг кўриниши, хусусан, боши эгиклигини ғайритабиий изоҳлагани ҳолда бетакрор бадий лавҳалар чизади. У кўринишга маҳбубанинг сунбул сочлари таърифига хизмат қилади. Мана бу бадий ифодага диққат қилайлик:

Бинафша сунбулини кўрди мушк хирмандек,
Эгилди қомати гўёки хўшачин бўлди.

Ушбу байтда бинафшанинг маҳбуба мушк хирмани мисол сунбул сочларини кўргач, хижолатдан мошоқчига ўхшаб қомати эгилгани ҳақида гап борапти. Маълумки, ушбу ўсимликнинг боши эгик ҳолатда бўлади. Шоир унинг ушбу хусусиятини ғайритабиий изоҳлаш билан гўзал дилбар сочларининг мушк анбардек қоралигини таъкидлаяпти, холос.

Маълумки, Шарқ шеъриятидаги ишқий асарларда маҳбуба оғзининг кичиклиги хилма-хил бадий тасвир воситаларидан фойдаланиб мадҳ этилади. Бу хил таъриф учун ҳусни таълил усули ҳам қўл келади. Мавлоно Лутфий ҳам ғайритабиий талқин асосидаги бир қатор байтларда шу фикрни таъсирчан мужассамлантиради. Унинг

Ул оғиздин манга бир қатла доғи тегмади ҳеч,
Тор учун ҳавсаласи қилмади эҳсон садқа

байтидаги ҳусни таълил санъатидан кўзланган бадий ният ҳам маҳбуба оғзининг кичиклигини таъкидлаб кўрсатиш эди. «Маҳбуба оғзидан манга насиба тегмади, тор бўлгани учун эҳсон беришга ҳавсала қилмади шекилли» мазмунини ифодалаган ушбу

мисраларда оғиз торлиги кўнгил торлигига нисбат берилиб, ғайритабиий талқин юзага келтирилган.

Лутфий ижодида ҳам писта, бодом каби мевалар кўриниши, одамларнинг уларга бўлган муносабатлари асосида чиройли ҳусни таълил ифодалари яратилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Оғзингдин элтти ўғрилаб чун писта торлиғни, анга
Туз суйи онча куйдиларким, охир иқрор айлади.

байтидаги ҳусни таълил ҳам ғайритабиий талқиннинг янгилиги, пистага туз сувини қўйиб, шўр писта тайёрланиши ҳодисасини шоирона ифодалашнинг ёрқин намуналаридан саналади. Маҳбуба лабининг ширинлигини таърифлар экан, Лутфий қалам кўринишидан ҳам бир неча гўзал бадий лавҳалар чизишда моҳирона фойдаланади. Хусусан, унинг учи ёриқлигини ғайритабиий шарҳлаган шоир маҳбубанинг гўзаллиги, тилининг ширинлиги каби фазилатларни бўрттириб тасвирлаган эди. Чунончи, шоир қаламига мансуб:

Оғзинг сифатин қилурда хома,
Кўп тотлиқ учун ёрилди тили

мисраларида қалам учининг ёриқлиги маҳбуба лабининг ширинлиги билан ғайритабиий тарзда боғланиб: «Хома (қалам) оғзинг сифатини қоғозга туширар экан, унинг ширинлигидан тили ёрилиб кетди», мазмунини ифодаловчи ҳусни таълил яратади.

Ирнингки қалам тилини ширинлиги ёрди,
Шаккар дедим ондинки самар, сўз келишидин

байтида ҳам қалам тилининг ёрилишига унинг маҳбуба лабининг ширинлиги ҳақида ёзаётганлиги сабаб бўлгани таъкидланади.

Лаълининг ширинлигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону остида қолди чибинлар илкидин

байтида ажиб бир манзара тасвирланади: бир куни шоир қаламини бирдан чивинлар талаб кетибди-ю, у қалам бошини тизза-

ири – шоир бармоқлари ичига олиб ўзини ҳимоя қилишга тушибди. Муболағали бу хил тасвирнинг жозибаси ундаги ғайритабиий талқин билан изоҳланади. Байт ҳаётий бир тасодиф туфайли майдонга келган деб тахмин қилиш мумкин. Тасаввур қилинганки, бир куни Атоий ижод қилиб ўтирганида, унинг қалами унга бир пашша келиб қўнибди, шоир нега бу ҳол юз берди деб қараса, қоғозга маҳбуба лабининг ширинлиги ҳақидаги байт биттиляётган экан, шунда ҳаёл осмонига парвоз қилган муаллиф ушбу байтни кашф этган экан.

Лутфий маҳбуба лабининг ширинлигини қаламдан бошқа тимсоллар воситасида ҳам ҳусни таълил усули билан таърифлайди. Жумладан:

Шаккар ирнингдин сучуклук элггтю тонди набот,
Тузмайин икки йиғочқа охир иқрор айлади

байтида поввот тайёрлаш жараёни ифодаси маҳбуба лабининг ширинлигини ҳусни таълил усули билан таъкидлаш мақсадини кўзлайди.

Ёр ирни била урмангиз, эй қанду шакар, лоф,
Чун оби ҳаёт ўфтаниб ондин ёшунубдур

байтида оби ҳаётнинг зулматда бўлиши ҳақидаги Шарқ афсонасига асосланган шоир: «Эй қанд билан шакар, маҳбубам лабидан биз ширинмиз, деб лоф урманг, эеро шундай даъвони қилган оби ҳаёт шарманда бўлиб зулматга яширинган», мазмунини ифодалар экан, нафис бир ҳусни таълил намунасини яратган эди. Лутфий қаламига мансуб:

Занбури асал оғзи тўла шаҳд эканинда,
Ирнингни кўруб бемаза деб бол тўкубдур

мисраларида ҳам табиий ҳаёт манзараларини ғайритабиий шарҳлаш ифодасини кўрамиз. «Асалари оғзи болга тўла экан, сенинг лабингни кўрибдию, оғзимдаги асал бемаза экан, деб тўкиб ташлабди», деган мазмундаги ушбу байтда ҳақиқий ҳаётнинг – асалари асални оғзида тўплаши, кейин уни уясига олиб келиб тўкиши шоирона асосланган.

Жоми май ўпти лабингни, ташна бўлдим қонина,
Ҳақ тегурсун ул ачиқни тортай эмди жомдин

байтидаги ғайритабиий талқин ҳам ғоятда мароқли. Май жомининг гўзал маҳбуба лабига теккани, аниқроғи унинг май ичаётганини кузатган шоир бу ҳолатни ҳусни таълил усулида таърифлаб: «Май жоми сенинг лабингни ўпти, буни кўриб унинг қонига ташна бўлдим. Аллоҳ хоҳласа, жомдин ўз аламимни оламан», қабилидаги ифодани яратган.

Ширинлиғидин қоғазни бир-бирига ёпушти,
Ирнинг сифатин қайдаки ёздим варақ ичра

байтидаги ҳусни таълил ҳам янгилиги ва бетакрорлиги билан ўқувчини лол қолдиради. Бу ўринда ҳам шоир ҳаётий ҳақиқатдан ғайритабиий тасвирга кўчиб маҳбуба лабининг ширинлигини ғоят жозибали ифодалайди. Маълумки, XV асрда шоирлар туз қўшиб тайёрланган сиёҳлардан фойдаланганлар, кўпинча бундай китоб ёки дафтар варақлари енгилгина ёпишиб қоларди. Шу ҳолатни назарда тутган Лутфий: «Лабинг сифатини (ширинлигини) қаерда таърифлаган бўлсам, ўша варақлар бир-бирига ёпишиб қолибди», деган мазмунни акс эттириб, ўқувчилар таҳсинига сазовор бўлган.

Қанд агар ирни билан лоф урса бўлғай калла хушк,
Чун ёшунмуштур қамишлар ичра шаккар илгидин

мисраларидаги ғайритабиий талқин ҳам маҳбуба лабининг ширинлигини қанд ва шакарқамиш тимсоллари воситасида тасвирлаш мақсадини кўзлайди.

Лутфий ўз ғазалларида гўзал маҳбубанинг латиф қадду қоматини хилма-хил бадийий усуллар, шеърий санъатлар воситасида таъсирчан қилиб ифодалашга ўз эътиборини қаратган. Жумладан, ҳусни таълил усулидан ҳам шу мақсадда кенг фойдаланган. Маҳбуба қадди тасвирида хусусан сарв тимсоли ниҳоятда қўл келган. Сарвнинг тиклиги, гўзаллиги, унинг шамол чоғи тебраниши ва бошқа ҳолатларни ғайритабиий талқин қилиш шоир учун кенг имкониятлар яратган. Жумладан:

Такрор қилур васфи қадинг сарв, онинг учун
Кўн тебранур андоқки кишилар сабақ ичра

байғида сарв дарахтларининг шамол пайтидаги тебраниши улар-
нинг маҳбуба қадди васфини такрорлаб, мактабда билимларини
такрорлаётган болаларга ўхшаб кўн тебраниши тарзида ғайри-
табiiй шарҳланган.

Қоматингнинг қуллуғинда ёш эди, улғайди сарв,
Боши титрар эмди хижлатдин они озод қил

мисраларида эса сарв дарахти учларининг шамолда титраб ту-
риши кекса одамларнинг ҳолатига қиёс қилинади-да, шоирнинг
«Сарв кичикликдан қоматинг олдида қуллик қиларди, энди кек-
сийиб боши титрайдиган бўлиб қолибди, уни озод қилиб қома-
тинг олдидаги хижилликдан қутқарақол», мазмунидаги ҳусни
таълил ифодаси яратилади. Шоирнинг:

Гар сарв сужуд этмаса қаддингга не нуқсон,
Йўқтур ажаб: аҳмоқлик эрур, чун узун ондин

байғидаги тасвир эса «Бўйи узун одамлар аҳмоқ бўлади» деган халқ
ибораси заминида яратилган. «Сарв сажда қилмаётган экан, бунинг
қаддингга қандай нуқсони бўлсин, ахир у бўйи узун бўлгани учун
аҳмоқлик қилаётган экан, ажабланиб бўладими?» тарзидаги чирой-
ли бир талқин мужассамлантирилган ушбу мисраларда.

Сарв анингдек қоматинг ҳайронидурким, бошига
Қилди қушлар ошён андоқки Мажнун устина

мисраларидаги ғайритабiiй талқинда эса машҳур афсонага
ишора қилиняпти. «Қоматинг олдида сарв шунчалик лол бўлди-
ки, ҳатто қушлар унинг устига Мажнун бошига қурилгандек уя
ясасалар ҳам буни пайқамаяпти», деган ҳусни таълил ифодалан-
ган ушбу байтда.

Ғайритабiiй талқин усулини қўллашда халқ афсоналарига
мурожаат қилиш шоирнинг:

Зулмат ичинда мунфаил ўлди ниҳон ўлум қаро,
Оби ҳаёт чун хабар топти лабинг зилолидин

байтидаги ҳусни таълил лавҳасидан ҳам кўзга яққол ташланиб туради.

Жину малаку ҳур чаман ичра кўрунмас,
Юзинг ойидин барчаси шарманда дагулми?

байтидаги гайри табиий талқин ҳам афсоналарга асосланган эди.

Тубий не тилар равзада ҳар эвга уруб бош,
Гар бошина йўқтур қадингиз сарви ҳавоси

байтидаги ҳусни таълил ҳам маҳбуба қадди латофати мадҳини кўзда тутди.

Лутфий баъзан тасаввуфий тушунчалар доирасида жуда нозик ифодалар яратади. Масалан:

Қутлуғ аёғинг ерга тегибдур, онинг учун
Эл ерга қўюб бош, қилур барча ибодат

байтида: «Сенинг қутлуғ қадаминг теккан ерга одамлар бош қўйиб ибодат қилишади», деган маъно англашиладики, ундаги маҳбуба тимсолини Аллоҳга нисбат бериш тўғрироқ бўлади, деб ўйлаймиз. Диққат қилинса, шоир мусулмонлар намозини маҳбуба аёғи теккан ерга қилинаётган ибодат тарзида ғайритабиий шарҳлар экан, ҳусни таълилнинг анча нозик талқинига эришганлигини кузатиш мумкин. Лутфийнинг

Азалда билдиларким, сен каби фарзанд бўлғуси,
Сенинг юзунгдин одамга малойик саждалар қилди

мисраларидаги ифода ҳам мураккаб ва нозиклиги билан ажралиб туради. Байтда: «Фаришталар келажакда Одам Атодан сен каби фарзанд туғилишини азалдан билиб, сенинг юзингни қилиб унга сажда қилдилар», деган мазмун ўз ифодасини топган. Бинобарин, фаришталарнинг Одам Атога сажда қилишларига келгусида маҳбубадек инсоннинг туғилиши асос қилиб кўрсатилмоқдаки, тасвирдаги ғайритабиий талқинни кўра олиш қийин эмас. Тасвирдаги нозиклик эса Ислом динига хос бир афсонанинг, яна тўғрироғи Одам Ато яратилгач, Аллоҳ таоло амрига мувофиқ

фаришталарнинг унга сажда қилганлиги ҳақидаги ривоятга зид талқиннинг вужудга келганлигидир.

Шоир ўзи яратган ҳусни таълил ифодаларида китобот санъатидан ҳам моҳирона фойдаланганини кузатиш мумкин. Масалан:

Ҳарфлар ичра «мим» нинг нуқтаси чунки ҳеч йўқ,
Ҳайрат ичиндамен ўшул оғзи қошинда холидин

байтида шу хил тасвир усулини кўрамиз. Шоир маҳбуба оғзи синадан ўрин олган холга кўзи тушгач, таажжубланади: «Оғиз кичикликда «мим» ҳарфига қиёсланади, лекин бу ҳарфда нуқта ишлатилмайдикун?» дея ҳайратланмоқда лирик қаҳрамон.

Лутфий яратган ҳусни таълил ифодаларини Атойи асарларидаги ғайритабиий талқинлар билан қиёсласак, ҳар икки шоир ўртасида ижодий ҳамкорлик, бирининг қаламга олган мавзуси, бадиий лавҳа, чизилган тимсолнинг давом эттирилганлиги, ривожлантирилганини ҳам кўрамиз. Юқорида кузатганимиздек, Атойи маҳбубанинг ипак рўмоли гоҳ қўлини, гоҳ юзини «ўпаётгани»ни қаламга олган эди. Лутфий эса ўзининг

Тегса юзунгга беҳуд ўлуб ерга бош қўяр,
Ёғлиқ бошинда ўзга не мушкул хаёли бор?

байтида маҳбуба юзига теккач, ерга тушиб кетган рўмолнинг унинг ушбу бахтдан севиниб ўзидан кетиши ва шукронаси учун ерга тушиб сажда қилиши тарзида ғайритабиий талқин қилиб, ёрғиғулаллигининг беқиёслигини нафис бир шаклда ифодалашга эришади.

Ҳусни таълил санъати XV асрнинг бошқа соҳиб қаламлари ижодида ҳам қўллангани уларнинг асарларидан кўзга ташланиб туради. Хусусан, Саккокий, Гадоий каби етук шоирлар ҳам ушбу бадиий тасвир воситасидан маҳбубанинг беқиёс гўзаллигини сержило тасвирлаш соҳасида анча кенг фойдаландилар.

Саккокий ўз замондошлари Атойи ва Лутфийлар ижодини кузатиб борар экан, уларнинг ғайритабиий талқин яратиш соҳасидаги ютуқларидан таъсирланиб, янгича ҳусни таълил ифодалари яратишга интилди. Унинг:

Юзингни кўрса қилур гул ўзини юз пора,
Хутан ёзисида оҳу кўзингдин овора

байтидаги биринчи мисра Атойи ва Лутфийлар талқинини ёдга туширса ҳам, иккинчи мисрадаги ғайритабиий талқин, яъни Хутан даштида кезиб юрган оҳунинг саргардонлиги унинг маҳбуба кўзини кўргандан сўнгги ҳолати сифатида изоҳланиши ўзига хос янгилик эди.

Гул ғунча бўлур кўрса юзини чаман ичра,
Титрар кўруб ой энгини шамъ анжуман ичра

мисраларидаги тасвир ҳам бетакрорлиги билан ўқувчи диққатини ўзига жалб қилади. Эътибор қилинса, биринчи мисрада бошқа ижодкорлар талқинидан фарқли ҳолда ғунчанинг гулга айланиш жараёни эмас, балки гулнинг ёпилиб, ғунчага ўхшаб қолиши назарда тутилган ҳолда: «Маҳбубам юзини чаманда кўриб қолса, гул уялганидан ёпилиб, қайтадан ғунча ҳолига киришга шошилади», деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Иккинчи мисрада эса ёниб турган шамънинг титраётгандек бўлиб кўринишига ишора қилиб, бу ҳолат унинг (шамънинг) маъшуқа чеҳрасини кўргандан сўнг юз берган манзара сифатида ғайритабиий шарҳланганини кузатиш мумкин. Шоирнинг:

Ёноқинг рашкидин ҳар дам қизил ўтқа ёнар лола,
Ул ол энгда қаро менгдин анинг бағриндаги доғи

байтидаги ифода ҳам таъсирчан. Унинг биринчи мисрасида даштдаги лоззорнинг кўриниши ўтнинг ёнишига қиёсланиб, маҳбуба яноғига рашки келган лола ўзини шу ўтга ташлагани тарзида ғайритабиий изоҳланса, иккинчи байтда лола «бағридаги» қора доғ дилдорнинг қизил юзидаги қопқора холини кўрган лоланинг рашк ўтида изтироб чекиши оқибати сифатида шарҳланади. Саккокий битган:

Қаддингни кўруб сарви сиҳи ирғаю бошни,
Қолди тикилиб беҳуду ҳайрон чаманида

байтида эса чаманда тик ўсган сарвнинг учлари у ён-бу ён тебраниб туриши унинг маҳбуба қаддини кўргач, ҳайрат билан

бош ирғатиб, қотиб қолгани тарзида ғайритабий талқин қилинганки, бу ўринда ҳам янгича бир ифодани таъкидлаш тўғрироқ бўлади.

Саккокий айниқса, Миср наботининг кўринишидан маҳбуба лабининг ширинлигини бадий ифодалашда кўп фойдаланади. У яратган:

Шаккар ирнинг хижлатидин шишаға кирди набот,
Шайъалиллоҳким, ажаб ширин даҳонсен, ё ҳабиб.

...Ваҳ не нозукдур ҳаловатлиқ дудоқингким, букун
Инфиолиндин кирибтур шишаға мисрий набот.

...Сўзлашурда шаккар ирнингни кўруб мисрий набот,
Сувға ётиб инфиолиндин ёшурди бошни.

...Дам-бадамдурким, дудоқинг хижлатиндин шаҳрдин
Бош олиб қочқусидур Миср элинингки шаккари

каби байтларда Миср наботининг шиша ичида, сувда сақланиши унинг маҳбуба лаби олдидаги хижолати ифодаси сифатида, чет ўлкаларга сотиш учун олиб кетилиши эса қочиш ифодаси сифатида ғайритабий изоҳланиб, мазмундор ҳусни таълил ифодалари яратилганини кўрамиз.

Лабларинг нозуклигиндин бир оғиз фаҳм этгали,
Санги хородин чиқиб, ҳайрон юрур оби зулол

мисраларидаги талқин ҳам ғоят таъсирчан. Тоғлар бағридан чиқиб келаётган сувнинг ҳолати унинг маҳбуба лабларига интиқлиги ифодаси тарзида ғайритабий изоҳланган.

Сув бўлди фалак бағри бу оҳим ўтидин, вой,
Эй юзи қамар, кўзлари чўлпоним, умидим.

байтида эса ёмғирли булутларнинг ошиқнинг маҳбуба дарди билан чекаётган оҳи ўтидан ҳосил бўлиши тарзида ғайритабий талқин қилиниши ишқий кечинмаларнинг ёрқин ва жозибали тасвирланишига имкон яратган.

Гунча то лоф урди оғзинг бирла, бир дам кечмагай,
Ким, сабо онинг била дасту гирибон бўлмагай

мисраларидаги ҳусни таълил ҳам талқиннинг янгилиги билан диққатимизни ўзига жалб қилади. Шоирнинг таъкидича, гунча маҳбуба оғзидан чиройлиман, деб лоф ургани учун сабо билан ёқалашишгани ёқалашишган. Ушбу чиройли ифодада тонг маҳали гунчанинг сабо билан ўйнашиши назарда тутиляпти, албатта. Шоир тасвирича, сабо ҳам маҳбуба оғзига ошуфта, шу туфайли лофчи гунча билан талашиб, унинг лабини ҳимоя қилади.

Айни чоғда Саккокий яратган баъзи ҳусни таълил намуналари Атойи ва Лутфий талқинларига жуда яқин бўлиб, уларни такрорлаётгандек туюлади. Жумладан:

Юз пора қилур гул юзунг оллинда ўзини,
Чун топмади ул равнақу навқон чаманида.

Саккокийдек оғзингни кўруб кони латофат,
Чок айлади гул гунча гирибон чаманида

каби байтларда шундай ҳолат кўзга ташланса,

Бўстонда гул юзингни кўруб кўп ўфтаниб,
Юзи қизорди кўрдум онинг инфолини

каби мисраларда айнан такрорни кузатамиз. Буни ўша давр мумтоз шеъриятидаги ўзаро ижодий таъсир оқибати сифатида изоҳлаш тўғрироқ бўларди.

Шеъриятимиздаги ҳусни таълил санъати ривожига шоир Гадоийнинг ҳам муайян ҳиссаси бор. У яратган бир қатор ифодалар маҳбуба қиёфасини ғайритабиий талқин асосида тасвирлашнинг таъсирчан намуналари сифатида адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллайди.

Гадоий етук санъаткор қалам соҳиби сифатида маҳбубани таърифлар экан, хусусан, қуёш тимсолидан унумли фойдаланади. Унинг қаламига мансуб:

Ой юзунг буржи латофаттин тулуъ этган қуёш,
Заррадек меҳрингга бўлди кўкта саргардон қуёш

матлали ғазалдаги:

Тушта кўрмиш оразингни зоҳиран бир кун яна
Они истаб кечаю кундуз юрур ҳайрон қуёш

Кўргали нури жамолингни иликтин борибон,
Бўлди мажнуну, юрур белою сар ҳар ён қуёш

каби байтларда қуёшнинг табиий ҳолати, шом чоғидаги қиёфаси, тўхтовсиз ҳаракати – олам кезиши – барчаси унинг гўзал маҳбуба жамолидан ошуфталиги оқибати сифатида ғайритабиий талқин қилиниб, чиройли бадий ифодалар, лавҳалар яратилди. Унинг:

Оразингнинг оллида ҳинду мисрлик бош қўяр,
Наййири аъзамким, эрур офтоби ховарий.

...Ой юзунгдин мунфаил гар бўлмади кўкта қуёш,
Бас нединдур кеча-кундуз сорғориб бу изтироб

каби байтларда ҳам қуёш тимсоли ғайритабиий талқин воситасида маҳбуба латофатини таъкидлашга хизмат қилади. Саккокий:

Юзунгиз бирла агар лоф урса, бутмас тўлун ой,
Асли чун кажтабъ эрур, бори хаёлидур маҳол

каби мисраларида эса ойнинг маҳбуба билан ҳусн талашиши бемаънилигига унинг аслида эгрилиги туфайли ўжарлиги сабаб қилиб кўрсатилганки, бу ўриндаги ҳусни таълил ойнинг ҳилоллик чоғидаги кўринишига асосланяпти.

Айни пайтда Гадойи қаламига мансуб бир қатор ҳусни таълил намуналарида Атойи ва Лутфийлар ижодидаги ғайритабиий талқин ифодалари билан ҳамоҳанглик, ўхшашлик ҳам кўзга ташланадики, буни шоирнинг

... Қўлларингдиндур, ҳабашдин ўлжа тушган тўлун ой.
Тона олмас, белгулук, чун юзида тамғоси бор.

...Гунча оғзингдин хижолатлар топар ҳар дам-бадам,
Инфиолиға гувоҳи ҳол эрур бу хандаси.

...Гул юзунгни кўрмаганда урар эрди лофи ҳусн,
Талъатинг кўргач, равон бўлди хижолатдин гулоб

каби байтларидаги шу хил ўхшашликни шоирларнинг ўзаро таъсири ёки таворуд юз бериши билан изоҳлаш мумкин, деб ўйлаймиз.

Хусни таълил санъати XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган Ҳофиз Хоразмий шеъриятида ҳам қўлланганлиги эътиборга лойиқдир. У ўзининг бир қатор ғазалларида қуёш, гул, новвот, пўлат тимсолидан маҳбубанинг малоҳату латофатини, айнаи чоғда бемеҳрлигию қаттиқ кўнгиллигини таърифлашда моҳирона фойдаланган эди. Жумладан, шоир:

Не сабабдин гул кўринди гулистонда ранг-баранг,
Ол юзунгнинг рангидин топмади эрса инфиол

байтида чамандаги гулларнинг ранг-баранглигини уларнинг маҳбуба юзидан хижолат чекиши тарзида ғайритабиий шарҳлаб ҳусни таълилнинг нафис бир ифодасини яратган эди.

Сўзга келганда ўшул кони шакартек оғзинг,
Бош қўяр сучи лабингга ўшанинг кўра набот

мисраларида эса: «Шакар конига монанд оғзинг сўз бошлаганида, унга мафтун бўлган новвот ширин лабларингга бошини қўяди» мазмуни ифодаланган бўлиб, ижодкор маҳбуба лабига новвотнинг тегиши манзарасига ишора қилган ҳолда ғайритабиий талқин яратиб, маҳбуба лаблари ширинлигини санъаткорона таъкидлаган эди.

Кўнгулунгни кўруб дарвиза қилди,
Қатиглиқни ҳамиша сангу пулад

байтида тош билан пўлат ўзининг қаттиқлигини қаттиқ кўнгул маҳбубадан касб этгани, аниқроғи, ундан тилаб олганлиги тарзида ҳусни таълил ифодаси яратилганди.

Юқоридагилардан кўриниб турганидек, XIV аср ўзбек мумтоз шеъриятида ҳусни таълил санъатининг дастлабки намунала-

ри мийдонга келган бўлса, Хоразмий, Хўжандий, Юсуф Амирий каби соҳиби каломлар яратган номаларда ғайритабиий талқин усули асосида қуёш ва ой, гул ва ғунча, писта ва новвот каби медалар тимсоли воситасида нафис бадиий лавҳалар ифодаланган бўлса, XV асрнинг биринчи ярмида бу усул янада ривожлантирилди, ушбу таъсирчан ва ёрқин санъатнинг янгидан-янги имкониятлари кашф этилди, хусусан, бир қатор янги тимсоллардан баракали фойдаланилди, мазкур усулнинг бетакрор жозиба майдони янада кенгайди. Ҳусни таълилнинг тобора кенгроқ кўлам касб этиб шоирлар ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллай боришида Атоий ва Лутфийлар шеърияти муҳим ўрин тутди.

Шундай қилиб, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср бошларидаги мумтоз ўзбек шеъриятида:

- ғайритабиий талқин асосидаги далиллаш усулининг назарий ва амалий жиҳатлари ўзбек шоирлари томонидан аста-секин ўзлаштирила борди;

- ҳусни таълил санъати ҳар бир ижодкор асарларидан тобора кенгроқ ўрин эгаллай бошлади;

- шеъриятимиз хазинаси хилма-хил ҳусни таълил ғоялари, ғайритабиий талқин ифодалари билан бойиди;

- айниқса Атоий ва Лутфий каби соҳиби калом ижодкорлар бу санъатдан фойдаланиш соҳасида муҳим ютуқларни қўлга киритдилар. Хусусан, Лутфий ўз ғазалиётида шу санъат асосидаги 37 тимсолни қўллаб ғайритабиий талқин усулининг кўплаб бетакрор намуналарини яратди;

- мазкур давр қаламкашларининг ўзаро ижодий ҳамкорлиги жараёнида ушбу санъатнинг янгидан-янги қирралари, имкониятлари кашф этилди;

- айни вақтда ушбу санъатнинг фақат маҳбуба латофати тасвири мақсадидагина қўлланилиши унинг имконият кўламини ҳам, тимсоллар доирасини ҳам, ғоявий-бадиий талқин миқёсини ҳам анча чеклаб қўйди;

- шунга қарамай бу даврда ижод этган шоирларнинг ҳусни таълил санъати соҳасида эришган ютуқлари уларнинг издошлари, жумладан Алишер Навоий учун ҳам маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилди.

Ғайритабиий талқин усулининг камолот чўққисига кўтарилиб шуҳрат топишида буюк Алишер Навоийнинг бадиий кашфиётлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

УЧИНЧИ БОБ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ҲУСНИ ТАЪЛИЛ РИВОЖИ

Бадиий идрок этиш маҳорати

Ҳусни таълил бадият илмининг энг мураккаб, аммо энг самарадор санъати сифатида ижодкордан кучли бадиий салоҳият, кашфиётчилик, ўткир хаёлот иқтидори, айни вақтда хилма-хил фанлар соҳасидаги билимларни талаб қилади. Бир сўз билан айтганда, даҳо шоирларгина ушбу санъатнинг кўплаб бетакрор ва нафис ифодаларини, янгидан-янги гайритабиий талқинларни ярата оладилар, табиатнинг беқиёс кенг манзаралари, ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранг воқеъликларини синчковлик билан кузатиб, ҳусни таълилнинг ноёб ва ҳайратомуз лавҳаларини, аниқроғи бадиятнинг ажойиб мўъжизаларини кашф этадилар.

Шоирларга хос бадиий идрок иқтидори, хусусан, оддий одамлар илғаб ололмайдиган манзараларни кўра олиш қобилияти доимий табиий ҳодисалардан ҳам, лаҳзали воқеъликлардан ҳам гайритабиий талқиннинг китобхонлар онгида бир умрга нақшланиб қоладиган ёрқин тасвирлар чизиш имконини беради. Ҳазрат Алишер Навоий ана шундай мўъжизакор қалам соҳиби, чинакам сўз сеҳргари эди.

Даҳо ижодкор Алишер Навоий ўзигача бўлган даврдаги форс-тожик ва туркий адабиётлардан мукаммал хабардорлиги илм аҳлига аён. Шоир ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида «ўн беш ёштин қирқ ёшгача» форс-тожик шеъриятидан атрофлича баҳраманд бўлганини таъкидлаб: «Ўқуриға давовиндии бу фақир мутолаасиға машғул бўлмағон девон оз эркин», деб ёзар экан, хусусан, Амир Хисрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозий, Муслиҳиддин Саъдий, Абдурахмон Жомийлар шеъриятини чуқур ўргангани, «Хамса»ни ёзиш жараёнида эса Низомий ва Амир

Хисрав, Ҳожу Кирмоний ва Ашраф, Абдурахмон Жомийларнинг дostonлари унинг бошига дурлар сочганини, «йигитлиги замони ва шабоб айёмида шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардор шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин эллик мингдан ортқ эд тутгани»ни айтиб ўтган эди. Бинобарин, Навоий бу жараёнда форс-тожик шеъриятининг бутун нафосату назокатини ўлантирар экан, бадииятнинг юзлаб усуллари қатори ҳусни таълил санъати соҳасидаги ютуқларни ҳам жиддий ўрганганлиги шубҳасиз.

Шонр XIV-XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган туркиёй соҳиби каломларнинг асарлари билан яхши таниш эди, албатта. Уларнинг ҳар бир ғазали, туюқлари Навоий томонидан ҳар томонлама тадқиқ қилиниб баҳоланган эдики, «Мажолис ун-нафоис» асари бунинг ёрқин далилидир. Бу жараёнда ижодкор ҳусни таълил санъатининг табиати, унинг имкониятлари доираси, ғайритабиий талқин усулидан фойдаланишда эришилган муваффақиятларга ҳам алоҳида диққат қилган бўлиши табиий. Шундай экан, Навоий ҳар икки адабиётдаги ҳусни таълил санъатларини давом эттириш ва ривожлантириш мақсадини ҳам ўз олдига қўйганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Форс-тожик ва туркий адабиётлардаги бадиият масалаларидан атрофлича хабардор бўлган Алишер Навоий бошқа санъатлар қаторида ҳусни таълилнинг лирик ва эпик тимсоллар яратиш, бетақдор ва таъсирчан лавҳалар чизиш, ўқувчи хотирасидан ўчмайдиган жозибали манзараларни кашф этишдаги имкониятларини теран англаб етган эди. Хусусан, малик ул-калом шонрлар мавлоно Атоий ва мавлоно Лутфий ғазалиётларида қўлланган бир-биридан мунаққаш тасвирлар бадиий хаёлот олами кенг бўлган ижодкорда ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб инсон руҳиятини, унинг туғёнли кечинмалари, шаффоф туйғуларини инҳоятда ёрқин, ҳайратомуз ифодадай олиш мумкинлигига шонр ҳосил қилган эди.

Алишер Навоий ўз шеъриятида бу ажойиб тасвир воситасини янада кенгроқ кўламда истифода этишни мақсад қилиб қўйган кўнч ташланиб туради. Ўзбек тилининг бой ва гўзаллигини, унинг қудратин-ю салоҳиятини имкон қадар тўлароқ намоён қилишга бел боғлаган даҳо ижодкор ушбу санъатнинг имкониятларини янада кенгайтириш, унинг воситасида янада ёрқинроқ ва таъсирчанроқ тимсоллар яратиш ниятини дилига тугиб ол-

ган эди. Даҳо шоирнинг лирик ва лиро-эпик мероси билан чуқурроқ танишсак, унинг бошқа санъатлар қаторида ҳусни таълил усулини ривожлантириш соҳасида ҳам юксак натижаларга эришганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Хусусан, Навоий ғазалиётида ғайритабиий талқин усули кенг қўлланиб, унинг юзлаб янги ва бетакрор ифодалари яратилди.

Шоир, аввало, ҳусни таълил санъати ижодкор бадиий салоҳиятини ёрқин намойиш этувчи ўзига хос кўзгу эканини исботлаб берди. Унинг бир-биридан латиф ғазалларида ушбу усулнинг ифода имкониятлари чексиз эканлиги, иқтидор соҳиби ҳаёт ҳақиқатини ғайритабиий талқин этиш асосида безавол бадиий лавҳалар ярата олиши мумкинлигини далиллади.

Навоий ҳусни таълил ифодалари учун хизмат қилиши мумкин бўлган ҳаётий тимсоллар кўламини кескин кенгайтириб, ўзигача бўлган форс-тожик ва туркий ғазалиётда қўлланмаган ўнлаб тимсолларни шеърятга олиб кирди. Юлдузлар ва булутлар, субҳ ва шафақ, раъд ва барқ, наргис ва райҳон каби ўнлаб янги тимсоллардан фойдаланиш ҳусни таълилнинг бир-биридан ёрқин ва жозибадор намуналарини яратиш имконини берди.

Шоирнинг мазкур соҳадаги муҳим кашфиёти ранглар тасвирининг кенг кўламда истифода этиб кутилмаган ҳусни таълил ифодаларини рўёбга чиқариш бўлди.

Навоий ўз салафлари ижодида қўлланган кўплаб тимсолларнинг ғайритабиий талқин соҳасидаги имкониятларини сезиларли даражада кенгайтirdи. Шоир ушбу усулнинг ишорали ҳусни таълил, шибҳи ҳусни таълил каби турларидан ҳам кенг фойдаланди.

Дарҳақиқат, Навоийгача яшаган ижодкорлар, шунингдек, Атоий, Лутфий, Гадоий каби буюк шоирлар ўзларининг лирик шеърлари, хусусан, ғазалларида ушбу ажойиб санъатдан асосан маҳбуба гўзаллигию латофатини, назокати-ю хулқу одобини бетакрор бир тарзда ифодалаш учун кенг фойдаланганликлари юқорида келтирилган кўплаб далиллардан кўзга аён ташланиб туради. Бу эса ўз навбатида ғайритабиий тимсолларнинг муайян кўлами ва доирасини ҳам белгилаб берган. Яъни улар гўзал нигор қиёфасини таъсирчан бир тарзда тасвирлашга имкон берадиган тимсолларгагина эътибор қаратганлар, маъшуқа қадду чеҳраси, лабию кўзи, холию киприклари, жилваю рафтори кабиларни ёрқин акс эттиришга хизмат қилувчи қуёшу ой, пистаю бо-

дом, қанду наввот, сарву шамшод каби тимсолларга мурожаат қилиб, уларнинг ҳолатию ҳаракатлари, шаклу сифатларини ғайритабiiй изоҳлаш усулини қўллаганлар.

Алишер Навоий эса мазкур санъатнинг бадиий ифода соҳасидаги имкониятларидан янада кенгроқ фойдаланиб, ушбу анъаналарни давом эттирган ҳолда муҳим бир кашфиётдан шеъриятимизни баҳраманд қилди: у ҳусни таълил санъатини ўзи чиқарган лирик қаҳрамоннинг қиёфаю туйғулари, севгилисига бўлган сийқу вафоси, ҳижрон дамларидаги дардли кечинмаларини таъсирчан ифодалаш учун ҳам қўллай бошлади. Шу туфайли адабиётимиз хазинасига қўлаб янги тимсоллар кириб келди, олдин истифода қилинган тимсолларнинг эса имконият доираси янада кенгайди. Шеъриятимизда илгари қўлланмаган юлдуз, анжум, шихоб, ахтар, субҳ, шафақ, шамъ, барқ, чақин, қунон каби ўшлаб тимсоллар ошиқ қиёфаси, ички оламини ғайритабiiй ифодалашга мақбуллиги туфайли шеъриятимиздан кенг ўрни олди. Жумладан, Навоий

Эй Навоий, кўк қизиб бўлмиш қизил, эрмас шафақ,
Шуъла ўтлардинки, оҳинг айлади фош остига

байтидаги ҳусни таълил ҳам ана шундай мақсадни кўзлайди. Диққат қилинса, шоир шафақни ошиқнинг оҳи ҳарорати билан қизиб, қизғинлик кашф этган осмоннинг ҳолати тарзида ғайритабiiй ифодалар экан, ошиқнинг ички оламини жозибали ва бетикрор бир тарзда акс эттиришга эришади.

Не ажаб, Фарҳоду Мажнун зикриким бўлмиш унут,
Ким, мен эл ичра жунуну ишқ ила мазкурмен

байтидаги талмиҳли ҳусни таълил ҳам лирик қаҳрамоннинг ишқдаги садоқати туфайли эл тилидан тушмаслигини ғайритабiiй ширҳ асосида ифодалашга хизмат қилади.

Ҳусни таълил ифодаларида ошиқ қиёфаси талқинига ўтиш шоир учун янада кенгроқ имкониятлар яратиши анъанавий тимсолларнинг янгича ғоявий-бадиий ниятни рўёбга чиқариш учун фойдаланишига йўл очди. Чунончи, Навоийгача бўлган шеърятда ҳиллол тимсоли асосан маҳбуба қошининг васфи учун қўлланган бўлса, энди лирик қаҳрамонга хос руҳий ҳолатни таъ-

сирчан акс этгиришга хизмат қила бошладики, бу фикр далилини «Бадоеъ ул-васат» девонидаги:

Мен ҳавойини не тонг кўргузсалар бир-биргаким,
Эгма қошинг фикри андоқким ҳилол этмиш мени

байти мисолида кўриш мумкин. Ушбу бадий лавҳада ёрининг эгма қоши ҳақида ўй сураверган ошиқнинг ўзи ҳам ҳилолга ўхшаб қомади букилиб қолгани, янги ойни томоша қилиб, уни бир-бирларига кўрсатаётган одамлар аслида ошиқ ҳолатидан изтироб чекаётганликлари таъкидланар экан, нафис бир ҳусни таълил манзараси чизилган эди.

Атоий, Лутфий каби ижодкорлар гулларнинг қизаришига уларнинг маҳбуба рухсоридан уялишини далил қилиб келтирган бўлсалар, Навоий бу ҳолатга ошиқ тортган «ўтлуғ оҳ» сабаб бўлганини таъкидлайди:

Гуллар ўлмиш оташин то ўтлиғ оҳим тортибон,
Айламишмен оразинг ҳижронидин гулгашти боғ.

Шоир қаламига мансуб:

Дафъа-дафъа гул сочилмайдир гулафшон боғида,
Ким, менинг гулгун ёшимдин қатра-қатра қон эрур.

байтидаги ғайритабiiй талқин ҳам шу тарздаги ҳусни таълил ифодаси эди. Мисралардаги дафъа-дафъа, қатра-қатра мутақаррир лафзлари бу хил тасвирга ўзгача бир жозиба бағишлаганлиги ҳам кўзга ташланиб турибди.

Ғайритабiiй талқин доирасига лирик қаҳрамон қиёфасининг олиб кирилиши, шунингдек эл-юрт ва замон, ижтимоий-ахлоқий ҳаёт ғояларининг илгари сурилишида ҳусни таълил санъатининг қўлланиши ушбу усулни айрим тимсоллар сифатида истеъфода қилиш билан чегараланмай, глобал кўламда ифодалаш, бутун олам манзараларини шу хилда тасвирлаш учун ҳам кенг имконият яратди. Чунончи, Навоий битган:

Кечалар афлок невчун ёш тўкар кийиб қаро,
Бўлмаса мискин Навоий ҳолиға мотамлари

байтида тун чоғи оламнинг қоронғулик қаърига чўмиши, фалак-нинг юлдузлардан кўз ёш тўкиши уларнинг шоир, лирик қаҳрамон ҳолига куюниб, мотам тутишлари тарзида ғайритабиий талқин қилинган эди.

Навоний мазкур санъатдан фойдаланган ҳолда ижтимоий ҳаёт манзараларини ғайритабиий тасвирлар экан, ҳусни таълил имкониятларини янада кенгайтиради. Масалан:

Чарх гўёким чекар меҳнат юки давр аҳлидин,
Ким бори жисмида анжумдин тер ўлмиш, қадди хам

байтида ана шундай тарздаги ғайритабиий талқинни кўрамиз.

Шоир яратган юзлаб ҳусни таълил ифодаларини тадқиқ этиш уларнинг аввало ижодкор кузатувчанлиги, табиат ва жамият ҳаётининг ёрқин манзараларини танлаб, уларнинг ғайритабиий талқин имкониятларини кўра олиши, табиий ҳолат ва ҳаракатларни инсонлар фаолиятига қиёслаб, ҳайратомуз номантиқий лавҳалар чиза олиши, хилма-хил афсоналар учун асос бўлган ноқсаларни бадий шарҳлаш орқали ўз ғоявий-бадий ниятларини рўёбга чиқара олиш каби юксак салоҳият, кучли ҳаёлий тифаккур, синчков мантиқий таҳлили натижаси сифатида майдонга келганига ишонч ҳосил қиламиз.

Адабиётимиздаги ҳусни таълил ифодаларининг кўпчилик қисми салафлар ижодида қўлланган талқинларнинг кейинги давр шоирлари томонидан ривожлантирилиши натижаси сифатида юзага келган. Бу жараён икки хил кўринишга эга: биринчиси, ҳусни таълил ғояси сақланади-ю, ғайритабиий талқин янгиланади, иккинчиси, талқин сақланади-ю, ғоя янгиланади.

Маълумки, ғайритабиий талқин шоир томонидан ўйланган у ёки бу ғоянинг бадий ифодаси саналади. Ана ўша ғояни рўёбга чиқариш учун муайян талқин амалга оширилади. Жумладан, Лутфий қаламига мансуб:

Юрурда енг била оғзингни тутма,
Нимаким йўқ дурур, ёшурмоғинг не?

байтида шоир назарда тутган ғоя маҳбуба оғзининг йўқ даражада кўзга кўринмаслигини таъкидлашдир. Уни рўёбга чиқариш

учун шоир маҳбубанинг юриш маҳали оғзини енг билан тўсиш манзарасини асос қилиб олиб, шу ҳолатни ғайритабиий талқин қилиш учун «Оғзинг йўқку, шундай экан, йўқ нарсани яширишинг нимаси?» қабiliдаги фикрни баён қилади.

Шу ғоя Лутфийдан кейинги шоирлар томонидан ҳам давом эттирилди, аммо улар ғояни сақладилару, талқинни ўзгартирдилар. Жумладан, Навоийнинг

Эй Навоий, оғзидин кўнглумда гар бор эрди шак,
Қатлима чун демади сўз, бартараф бўлди шаким.

байтида: «Эй Навоий, ёр оғзи ҳақида шубҳам бор эди: оғзи бор-микан ёки йўқмикан дердим. Маҳбуба мени ўлдириш ҳақида сўз очмади, шу туфайли шубҳам бартараф бўлди: оғзи йўқ экан», деган мазмунни ифодалаган. Бинобарин, Лутфий асарида «Маҳбубанинг оғзи йўқ даражада», ғояси Навоий томонидан ҳам такрорланган, лекин унинг далили сифатида янги бир талқин, «Қатл этиш ҳақида сўз очмади», деган далил келтирилган.

Саккокий яратган:

Элтти оғзингдин ўғурлаб писта торликни анга,
Туз сувин қуйдилар онча, ондин иқрор айлади

байтида «Маҳбуба оғзи писта оғзидан ҳам кичик» деган ғоя ифодаланган ва бу фикр: «Писта торликни сендан ўғирлаб олиб, ўз айбини бўйнига олмаётган эди. Одамлар унинг оғзига туз сувини кўп-кўп қуйган эдилар, у ўз гуноҳига иқрор бўлди», деган ғайритабиий талқин келтирилган. Навоий ўзининг:

Дема лафзинким, тили эврулмагондиндур синук,
Ким топар тор оғзидин чиққунча кўп озор лафз

мисраларида Саккокий ғоясини такрорлаб, маҳбуба оғзининг мўъжазлигини таъкидлайди, лекин бу даъвои янги, кутилмаган бир ғайритабиий талқин билан далиллайди: гўзал маҳбубанинг тили чучуклигига унинг оғзи торлиги сабаб бўлган экан, шунинг учун сўзлари у оғиздан чиққунча кўп озор топар, қийналиб, буралиб чиқар экан.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил санъатини ривожлантиришдаги хизмати табиат ҳодисаларининг тўлиқ ва жонли ман-

ширларини ғайритабиий талқин қилиш бўлди. Шоир салафлари ижодида бу хил тасвир усули қўлланган эмасди. Атойи ва Лутфий, Саккокий ва Гадоийлар ижодида табиат ҳодисаларининг айрим лавҳаларигина шу хил талқин учун асос қилиб олинган бўлса, Навоий бир қанча тимсолни бир байтда қаламга олиш билан янги ва бетакрор ифодалар, ўқувчининг ёдидан бир умр кўгарилмайдиган нафис тасвирлар яратиш анъанасини бошлаб берди. Масалан:

Баҳор элга айшу манга изтироб,
Кулуб ҳолима барқу йиғлаб саҳоб

байтида ҳаётий бир лавҳа – баҳор айёмида табиатнинг кўриниши: одамларнинг гўзал далаю тоғларда яйраши, лекин ошиқнинг ўз севгилисига етишолмай бу бахтдан бебаҳралиги, чақмоқ чақиб, момақалдиروқ гулдираб, ёмғир қуйиши уларнинг шоир изтиробига шериклиги, ҳамдардлиги тарзида ғайритабиий талқини қилинган эди.

Раъду сел эрмас, фиғону ашк эрур буким, ҳар ил,
Гул юзунг кўргач тутар ўз ҳолига мотам баҳор

байтидаги тасвирда ҳам кўклам чоғидаги табиат манзараси – чақин чақилиб, момақалдиروқ гулдираб, сел ёғишини баҳорнинг маҳбуба юзини кўриб, рашки қўзғалиб, ўзининг чиройда унга тенглаша олмаганидан ўз ҳолига мотам тутиши тарзида ғайритабиий талқин қилинаётгани кўзга ташланиб туради.

Навоий қаламига мансуб

Йиғламоқ чун айлади даъво кўзум бирла булут,
Барқ гўё муни фаҳм айлаб йиқилди кулгудин

байтида тасвирланган манзарани чуқурроқ мушоҳада қиладиган бўлсак, унинг ҳаётий ҳақиқатга асослангани, ҳар бир тимсол, ҳар қайси ифоданинг мантиқан далилланганига ишонч ҳосил қиламиз. Тасаввур қилинг-а: баҳор фасли. Бу гўзал айёмда ўз маҳбубаси висолига ета олмай фиғон чекаётган вафодор ошиқ йигит кўзларидан тинмай ёш оқяпти. Буни кўриб турган булут уни масхара қиляётгандек қаттиқ «йиғламоқда» – жала қуймоқда. Унинг бу ҳаракати кулгили, зеро ҳар қанча интилимасин, ошиқ-

дан кўпроқ кўз ёш тўкиши амри маҳол. Шунинг учун ҳам бу «мусобақа»ни кузатаётган барқ «қаҳ-қаҳа уриб» (чақмоқ чақилиб, момақалдироқ бўлиб) кулгисининг кучлилигидан «ерга йиқилиб тушди». Эътибор берилса, баҳор чоғида кучли жала ёғиши ҳам, чақмоқ чақилиб, момақалдироқ бўлиши ҳам ҳаётий ҳақиқатлигини англаш қийин эмас. Барқнинг кулгидан йиқилиб тушиши-чи? Бу хил манзарага диққат қилган киши чақмоқнинг юқоридан қуйига, ерга томон ҳаракат қилишини кўра олади. Шоир барқнинг йиқилиб тушиши ҳақида гапирганда ана шу ҳақиқатни назарда тутди. Аниқроғи, барқ – чақмоқнинг ер томон иниши кулгидан йиқилиб ерга думалаётган инсон ҳаракатига қиёсланади. Шундай қилиб, ташхис ва муболаға асосидаги ушбу ҳусни таълил намунасида Навоий бадий даҳосининг салоҳияти яна бир бор бўртиб кўринади.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил санъатини ривожлантириш соҳасидаги муҳим хизмати ушбу санъатга асос бўлган жисмлар, буюмлар, мевалар, қимматли тошлар ва бошқаларнинг шаклий хусусиятларидан кенг кўламда фойдаланиш бўлди. Маълумки, нарсалар шакли ғайритабiiй талқин учун ниҳоятда қулай эканлигига шоирнинг салафлари ўз эътиборларини қаратган ва бу соҳада дастлабки муваффақиятларга эришган эдилар. Жумладан, ойнинг қамар ва ҳилол ҳолатлари, ғунча, бинафша, лолалар, сарв, писта ва бошқаларнинг ташқи кўринишларини ғайритабiiй шарҳлаш оқибатида майдонга келган кўплаб ёрқин байтлар билан юқорида танишиб ўтган эдик. Бу хил тасвирлар моҳиятини атрофлича тадқиқ этган Навоий қаламга олинган тимсолларнинг шаклий хусусиятларидан янада унумлироқ фойдаланиб, кўплаб бетакрор ва таъсирчан ифодалар яратиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилди ва шу асосда ранг-баранг бадий лавҳаларни кашф этди.

Навоийгача бўлган шеъриятимизда қуёш тимсолига мурожат этиб, унинг нуруни, ҳаракатини, чиқиш ва ботишини тасвирловчи ҳусни таълил ифодалари яратилганидан хабардормиз. Лекин Атойи, Лутфий, Саккокий ва Гадоийлар унинг шаклига етарлича аҳамият бермагандилар. Алишер Навоий худди шу асосда бир қатор жозибали ва мазмундор талқинларни мужасамлантирди. Масалан, унинг қаламига мансуб:

Ногаҳон отқайму деб бир ўқ қабақ шакли била,
Боши устига келур майдонда ҳар кун офтоб

байтида қуёшни шакл жиҳатидан қабаққа – ёй ўқини отишда ишлатиладиган думалоқ кўринишдаги нишонга қиёс қилган шоир: «Қуёш ўқ отиш майдонидаги қабаққа ўхшаши туфайли: «Маҳбуба менга қараб ўқ отсайди», деган орзу билан ҳар куни ёрим боши устига келади», деган мазмунни ифодаловчи ҳусни таълил намунасини яратган эди. Ғайритабиий талқин эса қуёш қиёфасини унинг орзуси тарзида шарҳлашда кўзга ташланади. Шоирнинг:

Қуёш юзига боқардин назар эрур ожиз,
Юзингдин элтти магар акс зоҳир ул кўзгу

мисраларида қуёш шакли кўзгуга қиёсланиб, шаклий ҳусни таълилнинг яна бир нодир ифодаси қаламга олинганини кўрамиз.

Навоийгача бўлган шеърятимизда ҳилол шаклидан деярли фойдаланилмаган эди. Алишер Навоий бу соҳада эътибордан четда қолган имкониятларни кашф этиб, бир қатор ёрқин ифодалар яратди. Жумладан:

Янги ойни қошинг гуё қулум дебтур ҳилол отлиғ,
Қади таъзим учун хамдур, бўлуб бу нуктадин мамнун

байтида ҳилол шакли таъзим учун букилган қадга қиёсланиб: «Янги ойни қошинг «қулим» деб атабдию, унга ҳилол деб исм қўйибди, бундан беҳад мамнун бўлган ой таъзимга эгилиб, қаддини хам қилибди», мазмунини англатувчи ҳусни таълил намунасини вужудга келтирган.

Шамънинг шаклий хусусиятларига ҳам Навоий салафлари жуда кам мурожаат этган эдилар. Шоир унинг кўринишларини ғайритабиий талқин қилиш воситасида кўплаб пурмазмун бадиий лавҳаларни акс эттирдик, унинг:

Сарвнотим бошида то кўрди мушкин кокулин,
Шамъ айлабдур муанбар дудидин кокул ҳавас

каби ажойиб байтлари фикримиз далили бўла олади. Уларда шамънинг кўринишлари маҳбуба жамолию кокулига шайдолик ифодаси тарзида талқин қилиниб, бежирим ҳусни таълил ифодалари рўёбга чиқарилган.

Риштаи жони куяр ашки оқиб, жисми эриб,
Тийра шомим зулмидин бўлмиш магар огоҳ шамъ?

...Мен ўлармен ғамдину, йиғлаб куюб бошимда шамъ,
Дудудин чирмаб қаро, қар тун тутар мотам манго

байтларида эса шамънинг турлича кўринишлари ошиқ туйғулар
ри тасвирига хизмат қилдирилади.

Навоий шаъм ҳолатининг энг нозик нуқталарига чала қаламга
олиб ғоят ҳайратомуз лавҳалар чизади. Жумладан:

Маҳвашимдек демаким бўлмиш либоси лаългун,
Мен киби қон ёшдин ўлди ғарқан хуноб шамъ

мисраларида ёнаётган шамънинг қизғиш қиёфада кўринишини
тасвирлар экан, шоир: «Шамънинг либоси маҳваш либосидек
лалъгун бўлибди деб ўйлама, балки у мен каби қон ёш тўкавери
бийими қип-қизил бўлиб кетган», деган фикрни ифодалаб, чи
ройли ҳусни таълил лавҳасини яратган эди.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил санъатини қўллашдаги
кашфиётчилиги ранглар заминида кўплаб янги ва бетакрор ба
дий лавҳалар чизишда ўз аксини топди. Даҳо ижодкор табиий
рангларни ғайритабиий шарҳлаш воситасида ажойиб тасвирлар
яратади, кутилмаган тимсолларни мужассамлантиради.

Атойи ва Лутфий, Саккокий ва Гадоийлар шеърятда қуёш
нури, унинг чиқиши ва ботиши каби ҳолатлар ҳусни таълил
ифодаларида фойдаланилган бўлса ҳам, офтобнинг сарғиш кўри
ниши эътибордан четда қолган эди. Алишер Навоий эса ушбу
манзарани нафис ғайритабиий талқинлар учун асос қилиб олган
ини кузатамиз. Жумладан:

Ой юзунг бирла талашди, буки кўктур орази,
Панжаси бирла қуёш гўё юзига урди кож

байтида эса Навоий ой тимсолининг ўзига чала бўлган шеърятда
эътибор берилмаган жиҳати – юзининг кўкимтир бўлиб кўрини
шини қаламга олган ҳолда эсдан чиқмайдиган таъсирчан ифода
га эришганди. «Ой сенинг гўзал юзинг билан талашиб тортиш
ган шекилли, юзи кўкимтир бўлиб кўриняпти. Гўё унинг ушбу
беадаблиги учун қуёш панжаси билан юзига шапалоқ тортиб

юборганга ўхшайди», деган мазмунни англатувчи мазкур талқини чиндан ҳам ҳайратомуз.

Бу жиҳатдан айниса ранг-баранг гуллар рангининг талқини алоҳида диққатга сазовор. Жумладан:

Бу ҳумрат бирла эрмас оташин гул, оқ гул эрдиким,
Юзунг барқидин ўт тушти ангаким, бўлди гулнорий

байтида: «Гул аслида оқ гул эди-ю, сенинг юзинг нуридан унга ўт тугашиб, гулнорий ранг касб этди», деган мазмун ифодаланган. Яъни шоир гул рангини ғайритабиий шарҳлашнинг ўзи билан кучли ҳусни таълил ифодасига эришган. Навоий қаламига мансуб

Қоматинг хижлатидин савсан ўлубтур неча ранг
Ё бу навъ этмиш они шуълаву дуди оҳим

байтидаги тажохули ориф усули ҳам савсаннинг ранг-баранг танасини унинг ёр қоматидан хижолатлик ёки опсиқ оҳининг шуъласию дуди таъсири сифатида ғайритабиий изоҳлаш мақсадини кўзлайди.

Шоир

Совуруб гул хонумонинму қуюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушти ўт

байтида ҳам ғоят ҳаяжонли лавҳа чизади. У қизғиш қуюнни тасвирлар экан, унинг рангини бирданига икки хил шарҳлайди. Тажохули ориф санъати қўлланган ушбу мисраларда: «Қуюннинг рангинлиги унинг гул хирмонини совуриб кўкка ўрлаганиданми-кан ёки фалакнинг адолатсизлиги туфайли сарви равонга – тик сарвга ўт тушиб алангаси кўкка кўтарилаётганми-кан?», мазмунни акс этиб турибди. Гуллардан қизорган қуюн ва ёнаётган баланд ва тик сарв қиёфалари ҳақиқатан ҳам ғайритабиий далил-лашнинг бетакрор намуналари, албатта.

Эй Навоий, кўк қизиб бўлмиш қизил, эрмас шафақ,
Шуъла ўтлардинки, оҳинг айлади фош остига

байтидаги ҳусни таълилда шоир шафақ рангини ўзининг кўкка туташган оҳининг ўтлари шуъласи тарзида ғайритабиий талқин қилган эди.

Булутқа ҳумрат эрмас меҳрдин, балким тутошибдур
Момуқдек баски чиқди оҳим ўтидин алам ҳар ён

байтида эса булутнинг қизғиш ранги ошиқ оҳининг осмонга ўрлаган ўти туташиб ёнаётган пахталар тарзида ғайритабиий шарҳланганини кўрамиз.

Дема шингарфий булут, ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ

байтида эса шоир субҳдан қизғиш ранг касб этган булутларни қонли пахталарга ўхшатиб, ошиқнинг янги яраларига ишора қилади. Шоир қаламига мансуб

Деманг ул ой узра солмиш соя бир мушкин булут,
Гуёе мен тортқан ҳажрида дуди оҳдир

мисраларида ошиқ оҳлари дуди қора булут қиёфасида маҳбуба боши устига соя солаётгандек таъкидланадики, бу хил тасвир бедил садоқати ифодаси учун хизмат қилаётганини кузатиш қийин эмас.

Ранглар тасвиридан ғайритабиий талқин учун фойдаланиш маҳорати Алишер Навоийнинг қоғоз ранглариға бағишланган байтларидаги ҳусни таълил ифодаларида ҳам ёрқин акс этиб туради. Маълумки, Навоий даврида китобот учун сариғ, қизғиш, кўкимтир, ним яшил қоғозлардан фойдаланиб келинган. Навоий эса ана шу рангларни шоирона шарҳлайди:

Эмас ғамимни ёзар хатқа зарфишон коғаз,
Ки шуъла чекти дамимдин битир замон коғаз

байтидаги тасвир ҳам юқоридаги талқинга яқин туради, лекин ушбу байтларда қоғоз ранги ошиқ нафасидан ўзгаргани таъкидланган. Шоир

Кўргач оҳимни ғазабдинму қизарди ул узор,
Йўқса ул ҳумрат бу ўтнинг тобидин бўлди асар

мисраларида маҳбуба рухсоридаги қизиқликни тажоҳули орифона усулига амал қилган ҳолда: «Ёрим юзи оҳ урганимга ғазаб-

ланганидан қизордим ёки оҳим ўти ҳарорати таъсириданми?» мазмунини ифодалаган эди.

Чарх даври зулминдур гўёким сарғариб,
Кўргузур йиғлаб, яқо йиртиб, ажаб ашкол субҳ

байтида субҳ ранги фалсафий мушоҳадалар асосида унинг чарх зулмига чидай олмай изтироб чекиши оқибати сифатида таъсирчан талқин қилинган.

Гўё тўти хатинг бирла лабингдин сўрди нутқ,
Ким, либос ўлди зумуррадгун анга, минқор лаъл

байтида тўтига хос зумуррадгун либос ва лаългун минқор унинг ёр хатти – лаби устидаги майин туклари ва лаъл лабидан баҳс этиши билан ғайритабиий тарзда далилланган.

Бу қизорган кўз аро мардум эмаским, эл кўзи
Тегмасун ҳуснунгга деб ўт узра солибмен сипанд.

Байтда: «Қизорган ушбу кўзларим ичидаги қорачиғ эмас, балки сенинг ҳуснингга элнинг кўзи тегмасин деб ўт устига исириғ солганман», деган мазмун ифодаланганини уқиб олиш қийин эмас. Шоир қизорган кўзни оловга, қорачиғни исириққа қийслаган ҳолда ошиқнинг ўз маҳбубасига бўлган чексиз муҳаббатини ана шундай ғайритабиий талқин асосида ёрқин мужассамлантирган эди.

Хилма-хил ранглари шу хилдаги ҳусни таълил воситасида далиллаш маҳоратига доир мисолларни Навоийнинг лирик ва лиро-эпик шеърятидан жуда кўплаб келтириш мумкин. Бу билан шоир адабиётимиздаги ҳусни таълил санъатининг ушбу йўналишини бошлаб берди ва ўзи унга муносиб ҳисса қўшди.

Алишер Навоийнинг ушбу санъат ривожига қўшган ҳиссаси талмиҳли ҳусни таълил соҳасида ҳам яққол кўзга ташланиб туради. Маълумки, ғайритабиий талқиннинг ушбу тури бу хил тасвирда машҳур афсоналар, тарихий воқеаларнинг қаҳрамонлари номларига, халқ яратган мақол ва ибораларга ишора қилишни назарда тутди. Навоийгача бўлган даврда яшаб ижод этган йирик шоирлар бу хил ҳусни таълилнинг дастлабки намуналарини яратган эдилар.

Алишер Навоий бу хил тасвир усулини давом эттирибгина қолмади, балки афсоналардан фойдаланиб ғайритабиий талқин яратишининг янгидан-янги имкониятларини кашф этди. Унинг

Нега зулматқа инар Хизр суйи,
Топмаса нўши зулолингдин уёт

байтида Хизр суви деб аталмиш обиҳаётнинг маҳбуба лабидан уялаб зулматга қочиб кетганига ишора қилиш билан шоирона талқин лавҳаси чизилган бўлса,

Еру кўкни истабон пайдо эмас Хизру Масиҳ,
Қочтилар гўё дудогинг оби ҳайвонин кўриб

мисраларида ҳам Хизр, ҳам Масиҳнинг маҳбуба лабидан уялиб қочиб юриши таърифланади.

Эй хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ

байтида яшил кийимда юрувчи Хизрнинг маҳбуба хатти – лаби устидаги майин туклари олдидаги, Исо Масиҳнинг эса унинг лаби қошидаги хижилликлари ифодасида гўзал бир ҳусни таълил намунаси яратилганини кўрамиз.

Ул ёшунғай зулмат ичра, бу фалактин ёнмағай
Кўрсалар хатту лабингни ногаҳон Хизру Масиҳ

мисраларида эса: «Агар хатту лабингни ногаҳон Хизру Масиҳ кўриб қолсалар, буниси зулматдан, униси эса осмондан қайтиб тушолмай юришарди», мазмунидаги ғайритабиий талқинда ҳам ҳар икки шахс ҳақидаги халқ афсоналарига ишора кўзга ташланадиган туриди.

Алишер Навоий, хусусан Мажнун ҳақидаги афсонага кўпроқ мурожаат этади. Унинг

Магарки мен каби элдин қочарни айласа варзиш,
Кийиклар ичраки Мажнун тамоми умр югурди

байтида Мажнуннинг дашту саҳрода дарбадар кезишига унинг ошиққа ўхшаб халқ орасидан қочишни истагани далил қилиб келтирилган эди.

Мени Мажнундек тутуптур дашт демангким, бу дашт
Тоғлар эрдик, хомун қилди кўнглум қайғуси

мисраларида эса ошиқ чеккан аламлар туфайли тоғлар хароб бўлиб, дашт ҳолатига келганлиги ғайритабиий шарҳланади. Навоий яратган қуйидаги тасвир ғоятда ҳайратомуз:

Тоғти Мажнун шуҳрату қолди менинг қиссам ниҳон,
Ким, ўлар ҳар ким фасонамни бидоят айласа

Байт мазмунига назар ташласак, унда ошиқ муҳаббати ҳақидаги дostonнинг эл орасида машҳур бўлмаслигига бу ривоятни айтиб бошлаган ҳар бахшининг бедил чеккан изтиробларга қандай олмай ҳалок бўлгани тарзидаги ғайритабиий шарҳ ифодаланганини кўрамиз.

«Фавойид ул-кибар» девонидан ўрин олган

Теша бирла қозди тоғ Фарҳоду, мен тирноғ ила,
Эй кўнгул, меҳнат чекарда дема они мен кеби

байтидаги ҳусни таълил ҳам эътиборга сазовор. Шоир унда ошиқни Фарҳоддан устун қўяр экан, бунга Кўҳканнинг тоғни теша билан қозгани, ўзи эса тирноғ билан бу ишни бажаргани, шу туфайли уни азоб чекишда ўзига тенг қўйиш асоссизлигини ғайритабиий талқин усули асосида ифодалаган эди. Бундай бири биридан нафис ва таъсирчан ҳусни таълил намуналарини Навоий шеъриятидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг талмиҳли ҳусни таълил усулини ривожлантиришдаги муҳим хизмати пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо мадҳига бағишланган наът ғазалларда ул зот фазилатларини қаламга олишда ғайритабиий далиллаш ифодаларини яратиши бўлди. Бу хил ижодий тамойил шеъриятимиздаги ҳусни таълил хазинасини янги ғоялар, янги тимсоллар билан бойитиш, ғоят ёрқин лавҳалар чизиш имконини бердики, бу фикр далилини наът ғазаллардаги

Сипеҳр ҳар кеча юз минг кўзин недин юммас,
Висолинга яна бир кеча гар эмас муштоқ.

...Қамар ҳар ой боши мўъжизнамой илгингдин
Қочиб бошини ўғирларки бўлур ўйла дутоҳ.

...Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки чиқдинг, гул
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд

каби қатор-қатор ҳусни таълил ифодаларида олам сарварига хос
бўлган буюк маънавият, улуғвор ахлоқ, беқиёс инсонпарварлик
каби фазилатлар улуғланади. Бу хил ҳайратомуз ғайритабиий
талқинлар хусусан «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги олтинчи
ғазалда кўп қўлланган. Ундаги:

Юз эшигинг туфроғига сурта олғайманму деб,
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро

байтида қуёшнинг ҳар куни чиқиши унинг Муҳаммад мустафо
эшиклари туфроғига ўз юзини суриш орзуси ифодаси тарзида
ғайритабиий талқин қилинган бўлса,

Машъале бўлмиш малак илгида равзанг бошиға
Ой чароғи кечалар бу нилгун торам аро

мисраларида пайғамбаримиз марқадлари устида порлаётган ой
бу муборак манзилни ёритиш учун фаришталар тутиб турган
машъал сифатида шарҳланади.

Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш,
Туш чоғи ҳар кун қуёш акси эмас Замзам аро

байтидаги ҳусни таълил эса туш чоғида Замзам булоғида акс
этаётган нур қуёш эмас, балки булоқнинг соф қалбида жилола-
наётган Набий алайҳиссалом чеҳраларининг меҳри қуёши экан-
лигини таъкидлашга хизмат қилган.

Не учун киймиш қаро ҳар ён солиб жайбиға чок,
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро

мисраларида эса шоир: «Каъба сендан айрилганига мотам тутмаётган бўлса, нега устига йиртиқ қора кийим кийиб олди?» деган фикрни ифодалар экан, аҳли жаҳоннинг Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи ва салламдан айрилиб қолгач, чеккан изтиробларини Каъба устига ёпилган қора матони ғайритабиий талқин қилиш воситасида ғоят таъсирчан ифодалаган эди.

Юқорида келтирилган мисоллар ҳусни таълил санъати аниқ бир тарихий шахс мадҳи учун кучли бир ифода усули бўлиб хизмат қилгани, шоир ундан ниҳоятда ёрқин тимсоллар яратишда моҳирона фойдаланганидан далолат беради.

Шундай қилиб, Алишер Навоий машҳур афсона ва ривоятларнинг қаҳрамонларига ишора қилган ҳолда ғайритабиий талқин воситасида фақат маҳбуба латофатини акс эттиришдагина эмас, айнаи чоғда ошиқнинг ички олами, тугёнли кечинмалари, поэтик туйғуларини ҳам таъсирчан ифодалашга эришиш мумкинлигини далиллади.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил ривожига қўшган яна бир ҳиссаси акс тасвир деб аталган усулни адабиётимизга олиб киришда ўз ифодасини топди. Ушбу усул бирор нарсанинг кўзгуси сундаги аксини ғайритабиий талқин қилишни назарда тутди. Шоир бу хил тасвирга мурожаат қилар экан, ҳусни таълилни бир қатор гўзал намуналарини яратганди. Унинг қаламига мансуб:

Анжум эрмаским, фалак миръоти ичра тушди акс,
Баски, дур сочилди ер узра кўзум уммонидин

байтида осмонда чақнаб турган юлдузларни ошиқнинг кўзлари уммонидан ерга сочилган дурларнинг фалак кўзгусига тушган акси, дея ғайритабиий шарҳлайди.

Сипеҳр баҳриға боқсанг, юзунга акс дурур меҳр,
Кўрунур икки қуёш чун бўлур қуёшқа су ўтру

мисраларидаги ҳусни таълил алоҳида эътиборга лойиқ. Ундаги мазмунга диққат қилайлик. Ошиқ ўзининг гўзал маҳбубасига қарата: «Сен осмон денгизига боқсанг, юзинг акси бўлган қуёшга кўзинг тушади. Ахир, сунда қуёш акс этса, осмондагиси билан қуёш иккита бўлиб кўринадиду!», дея мурожаат қилар экан,

қуёшни ёр жамолининг акси деб атаб, ғайритабиий талқиннинг энг кучли ифодаларидан бирини яратади.

Қуёш юзига боқардин назар эрур ожиз,
Юзунгдин элтти магар акс зоҳир ул кўзгу

байтидаги тасвир ҳам юқоридаги мисраларга ҳамоҳанг. «Қуёш юзига боқиш мумкин эмас. У кўзгу (қуёш)да сенинг юзинг акс этаётганга ўхшайди», мазмунини ифодаловчи ушбу ҳусни таълил ифодасида ҳам маҳбуба қуёшга қиёсланади. Аниқроғи, қуёшга боқишнинг мумкин эмаслигига маҳбубанинг юзи қуёшга ўхшашлиги далил қилиб келтирилган.

Зулфунг оллида бинафша суда кўруб аксин,
Кўймади ёна бошин юқори қилмоққа уёт

байтида акс тасвир ғайритабиий талқинни ёрқин асослашга хизмат қилган. Шоир бинафшанинг маҳбуба зулфи олдида хижолат чекишини унинг шаклий кўриниши асосидагина таъкидлаши мумкин эди, лекин у мазкур фикрни далиллаш учун унинг ўз аксини сувда кўриб қолиб уялиб кетиши тарзида ишонарли қилиб ифодалайди. Ғайритабиий талқин эса бинафшанинг хижолат чекиши шарҳида мужассамлантирилади.

Қадингга сарв бош индурмамиш эмас акси,
Ки, даҳр адаб қилур ани солиб су ичра нигун

байтидаги ғайритабиий талқин ҳам мароқли. «Сарвнинг сувдаги аксига боққин-а: сенинг қаддингга бош эгиб таъзим қилмагани учун даҳр уни сув ичига ботириб таъзирини беряпти», деган мазмун ифодасини кўрамиз ушбу мисраларда. Тасаввур қилинг: сувда сарв акси намоён бўлиб турибди, унга боқиб шоир хаёл дарёсига чўмади: «Сарв сув ичида нима қилияпти?». Ҳа, у маҳбубам қаддига таъзим қилмаган эди ўз қоматини афзал билиб. Ана шу хатоси учун даҳр уни жазоламоқда.

Сипеҳр узра эмас гулгун булут, ҳар сориким тушмиш
Фалак миръотиға акси сиришки лаълфомимдин

байтида ҳам ошиқнинг фалак миръотига тушган лаълранг кўз ёшлари гулгун булут бўлиб кўринаётгани таъкидланади, аниқроғи осмонда кезиб юрган гулгун булутлар ошиқ кўз ёшларининг фалак кўзгусига тушган акси тарзида ғайритабиий талқин қилинади.

Алишер Навоийнинг ғайритабиий талқин усулини қўллашдаги муҳим кашфиётларидан бири ушбу санъатдан салафлари ижодидаги каби асосан маҳбуба ҳусну жамоли, латофатию назокатини таърифлаш билан чекланмай, лирик қаҳрамон – ошиқнинг маҳзун ҳолати, ачинарли қиёфаси, дардли кечинмаларию бири-биридан дардчил туйғуларини ёрқин ва таъсирчан тасвирлашга эришиш бўлди. Шоир ҳусни таълил доирасига ўзи олиб кирган юлдузлар тимсолидан айна шу мақсадда фойдаланди. У яратган:

Анжум дема, гўёки малойикка туташти
Оҳим ўқи учқунлариким, кўкка етурдим.

... Чарх уза ҳар ён шиҳоб эрмаски, кўкнинг ҳолима
Ёш тўкар ҳар лаҳза чашми ашкбори ҳар кеча

байтларидаги каби ғайритабиий талқинлар бедилнинг руҳий ҳолати, чекаётган беҳад изтиробларининг нафис ифодаларини мужассамлантирган эди.

Лола эрмас урди ўт гулшанга бир гул ҳажридин
Ўртаниб ҳар дам Навоий нола қилмоғи била

Нега йиғлаб анбарин зулфин кесар ҳижрон туни
Ўлмагимни англабон гар шамъ тутмайдур азо

каби ўнлаб, юзлаб тасвирларда ҳам ошиқ ҳиссиётларининг теран тажассуми ўз аксини топган.

Халқпарвар мутафаккир шоир ҳусни таълил усулидан кенг кўламда фойдаланар экан, табиатни инсоннинг ҳамдарди, унинг муҳаббат туфайли чекаётган беҳад изтиробу аламларига шерик бўлган ғамхўру меҳрибон олам сифатида талқин қилади. Бинобарин, кўз ўнгимизда табиат ва одамзот ягона бир мавжудот тарзида намоён бўлади, бир-бирини ардоқлайди, бири бирига маънавий мадад кўрсатади.

Бахтим уйқусидин афғонлар чекардин гўиё
Ҳар кеча кўз юммай анжум то саҳар бедор эрур.

Мунграйиб андоқ синуқ кўнглум бузулурким сипеҳр
Булъажаб ҳолимға юз минг кўз била ҳайрон эрур.

...Кечалар афлок невчун ёш тукар кийиб қаро,
Бўлмаса мискин Навоий ҳолиға мотамлари

каби кўплаб байтларда ана шу ҳамдардлик ғоят ёрқин ва таъсирчан ифодаланган.

Навоий тун, осмон, юлдузлар кўринишларини шу тарзда шарҳлаш билан бир қаторда инсон ҳаёти билан боғлиқ бир қатор ҳодисаларни тасвирлашда ҳам шу хилдаги талқинга кўп мурожаат қилади.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил санъати ривожига қўшган яна муҳим ҳиссаси жамият ҳаёти, ижтимоий адолатсизликларни акс эттиришда ушбу тасвир усулидан моҳирона фойдаланишда ўз ифодасини топди. Масалан, шоир қаламига мансуб

Бевафолиғ тонг эмас элдинки, деҳқони азал
Экмади асло вафо нахли жаҳон бўстонида

байтига диққат қилсак, одамларнинг бевафолигини таъкидлаган шоир ўз фикрини бу олам бўстониға вафо кўчатлари экилмагани билан ғайритабиий тарзда ифодалаётганини кўрамиз.

Сипеҳр зулмидин ул навъ мотамидур субҳ,
Ки, умрлар ўтубон чок эрур яқоси ҳануз

мисраларида эса неча-неча асрлардан бери субҳ ёқасининг чок эканлиги унинг сипеҳр зулмиға муносабати – норозилиги ифодаси сифатида шарҳланади.

Магар замон ғамидин қочмасун деб аҳли ано,
Иҳота айлади бир-бирнинг устида афлок

байтидаги ҳусни таълил ҳам ғоят пурмазмун. Маълумки, фалакиёт илмида осмон етти қават ҳисобланади. Ҳозирги замон астрономия фани ҳам осмоннинг (атмосферанинг) гомосфера, гете-

росфера, тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера, экзосфера каби қатламлардан ташкил топганини таъкидлайди. Навоий ана шу илмий ҳақиқатни ажиб бир тарзда ғайритабиий шарҳлар экан: «Заҳматкашлар аҳли замона ғамидин қочиб кетмасинлар, деб осмон қават-қават қилиб яратилган», деган мазмунни ифодалайди.

Навоий ғазалиётида бунга ўхшаган янги ва бетакрор тасвирларни кўплаб учратиш мумкин.

Алишер Навоий ўз шеъриятида ҳусни таълил санъатини қўллаш жараёнида тилимизнинг бор нафосату назокатини, қудрату салоҳиятини, инсон кечинмаларию туйғулар мавжини, эҳтирослари оламининг оташин инъикосини сержилва ва мўъжизакор байтларда мужассамлантиришдаги имкониятлар кўламининг бутун тўлалиги билан намоёниш қилишга интилади. Унинг сеҳрли қалами билан битилган бетакрор бадиий лавҳалар шундан далолат беради. Фикримиз исботини шоирнинг лирик меросидан ҳам, олти достонидан ҳам кўплаб келтиришимиз мумкин.

Навоий ҳусни таълил ифодаларини яратиш мақсадида китобот санъатига ҳам мурожаат қилиб, ғайритабиий талқиннинг янги имкониятларини кашф этди. Бу ўринда шоир сўзлар имлоси, ҳарфларнинг шакл хусусиятларини ўз даъвоси учун далил сифатида келтиради. Чунончи:

Нуқтаи холинг недин ширин лабинг устидадур,
Нуқта чун остин бўлур ҳар қайдаким ёзилса «лаб»

байтида маҳбуба холининг ноўрин қўйилганини ҳаётий ҳақиқат сифатида кўрсатаётган шоир ўз фикрининг тўғрилигини «лаб» сўзи ёзилганида нуқта «б» ҳарфи остига қўйилиши билан исботламоқчи бўлади. Ушбу далилнинг ғайритабиийлиги аён бўлиб турибди, зеро лаб остидаги холининг «лаб» сўзининг ёзилиши билан ҳеч қандай мантиқий алоқаси йўқлиги, бинобарин, шоир даъвосининг асоссизлиги кўзга ташланиб турибди. Аммо ушбу мисраларни ўқиётган китобхон Навоийнинг далилини шартли ҳолда англаб етиб, ижодкор топқирлигига таҳсин айтади, байтдан маънавий ҳузур касб этади.

Нечукким бўлса «дил» лафзиға нуқта, «зул» бўлур ҳосил,
Мазаллат икки айрилгон кўнгулга етти холингдин

байтидаги китобот санъати ҳам нафис бир ҳусни таълил ифода-сига хизмат қилган: «парчаланган кўнглум сенинг холинг туфай-ли ҳақоратланди, хўрланди, чунки «дил» сўзи устига нуқта қўйил-са, «зул» (хорлик, ҳақорат) сўзи ҳосил бўладида» деган мазмун ифодаланган эди ушбу байтда.

Кўзум ёруғ тилар эрсанг, ёшурма холингни,
Ки, «кўр» ўлур «кўз» агар нуқтасин ниҳон қилсанг

байтида: «Кўзумга равшанлик тиласанг, холингни яширма, чун-ки «кўз»нинг нуқтасини яширсанг, у «кўр»га айланади», деган мазмун ифодаланган. Биринчи мисрада таъкидланган фикрни далиллаш учун китобот санъати билан боғлиқ ғайритабиий да-лил келтирилганини кўриш қийин эмас.

Алишер Навоийнинг ушбу санъат ривожига қўшган улкан ҳиссасининг бир жиҳати унинг ғазалиётида ҳусни таълилнинг хилма-хил кўринишлари, турларидан кенг фойдаланиш бўлди. Шоир ўз асарларида ҳақиқий ҳусни таълил билан бир вақтда шибҳи ҳусни таълил туридан ҳам кенг фойдаланди. Бу хил ғай-ритабиий далиллашнинг асосий хусусияти таълилнинг қатъий таъкидланмай, гумонли тарзда айтилиши эканлигини юқорида қайд этган эдик. Масалан,

Меҳр юз кўрмай ўчашди, пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт

байтида: «Қуёш юзингни кўрмай туриб сен билан ҳусн талашган эди, юзингдан пардани кўтарганингдан сўнг уялиб, ердан боши-ни кўтаролмай қолди», деган фикр қатъий қилиб айтилган, бу ҳақда ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин йўқ.

Гул сочар ел боғ аро, сарви равоним келдиму?
Жон иси гулдин келур, ороми жоним келдиму?

байтидаги ғайритабиий далиллаш эса қатъий қилиб эмас, балки «шундаймикан?» қабилида гумонли бир тарзида ифодаланган. Унда ўз тажассумини топган ҳусни таълил замирига диққат қил-сак: «Ҳар сафар ёрим келганида, ел боғ ичида гул сочиб кутиб оларди, бугун ҳам шу ҳолат юз беряпти: яна сарви равоним кел-ганмикан? Маҳбубам қадам ранжида қилган чоғлари гуллардан

жон иси келарди, бугун ҳам шундай бўляпти: ороми жоним келганмикан?», тарзидаги ифодани кўрамиз. Бундай ҳусни таълилар, гумонли бўлишидан қатъий назар, кашф этилган далиллаш моҳияти туфайли ижодкорнинг ғоявий – бадиий муддаосини англаб етишимизга имкон беради.

Бахтим уйқусидин афғонлар чекардин гўё,
Ҳар кеча кўз юммай анжум то саҳар бедор эрур.

байтидаги ҳусни таълил ҳам шу тарзда бўлиб, унда ҳам ғайритабиий сабаб узил-кесил, қатъий қилиб таъкидланмаган, буни биринчи мисраъ охиридаги гўё сўзидан ҳам сезиб олиш қийин эмас. Диққат қилинса, шоир юлдузларнинг туни билан бедор, кўз юммай чиқишига уларнинг ошиқ бахти ухлаб қолганидан нэтироб чекиши, бу саодатнинг уйғонишини саҳаргача интиқ бўлиб кутиши, бедил орзуларининг рўёбга чиқишини ҳамдард дўстлар каби тилаб интизор бўлишини ташбиҳ ва ташхис санъатлари воситасида таъсирчан ифодаलाётганини кузатиш қийин эмас.

Алишер Навоий яратган ҳусни таълил ифодаларини тадқиқ этар эканмиз, шоир ўзининг ушбу бадиий лавҳаларини зеҳнли, шеър илмидан хабардор, зуккотаъб китобхонларни назарда тутиб яратганини англаймиз. Зеро, шоирнинг кўплаб шоирона сабаб келтирилган байтлари ишораларга бой бўлиб, ўқувчидан улар замирига жо қилинган теран фикрларни кўра олиш, англай билиш иқтидорини талаб қилади. Ижодкор ишораларининг маъзини чақа олмаган ўқувчи бу дурдоналар нафосату назокаатидан бебаҳра қолиши аниқ. Мисолга мурожаат қилайлик. Навоий «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги 558-ғазал мақтасида

Навоий дафтари ҳажринг ёзиб кўз тўкти хунобин,
Чу очсанг сафҳа-сафҳа кўргасен қон ўтканин таҳ-таҳ

мисраларини битган эди. Байт мазмуни қуйидагича: «Навоий ҳажринг дафтарини битар экан, кўзлари қонли ёшлар тўкди. Агар бу дафтарнинг саҳифаларини бирма-бир очиб кўрсанг, уларга қат-қат қон ўтганини кўрасан». Шоир ўз девонларини таърифлаб, уларга қат-қат қон томгани ҳақида гапиряпти. Мисраларда ифодаланган фикр ҳусни таълил санъатини рўёбга чиқарган: шоир девонларида қон томчилари кўриниб туради, бунинг саба-

би эса уларни ёзиш чоғида муаллиф кўзларининг қонли ёшлари томганлигидандир. Бинобарин, ҳаётий ҳодисага шоирона сабаб кўрсатиляпти, чунки ҳеч қачон инсон кўзларидан қонли ёш томмайди. У ҳолда ҳаётий воқеа қани? Шоир девонларига қат-қат қон ўтгани. У наҳотки ҳаётий ҳолат бўлса?! Шоир девонларидаги қон қаердан пайдо бўлди? Бу саволга ҳозирги замон ўқувчисининг жавоб топа олиши амри маҳол. Бунинг учун ўрта асрларда, Навоий замонасида битилган қўлёзмаларни кўрган бўлиши керак ўқувчи. Ана шу хил девонларда ҳар қайси бетларда сарлавҳалар, айрим кўчирма гаплар аниқ кўриниб туриши учун қизил сиёҳ билан ёзилган. Навоий қон деганда қизил сиёҳ билан битилган мисраларни назарда тутган.

Шу девондаги наътлардан бирида

Қамар ҳар ой боши мўъжизнамой илгингдин
Қочиб бошини ўғурларки, бўлар ўйла дутоҳ

байти келтирилган. Унда: «Қамар ҳар ой бошида иккига бўлинишни истамай, мўъжизакор қўлингдан бошини олиб қочади», - деган фикр ифодаланган. Ушбу ҳусни таълил моҳиятини англаб етиш учун Ислом тарихидан, Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлари, ул зот ҳақидаги ҳикоя ва ҳадислардан хабардор бўлиш талаб этилади. Шоир бу байтда қайси воқеага ишора қиляпти? Зукко ўқувчи бу ўринда гап пайғамбаримизнинг бармоқлари билан ойни иккига бўлганлари ҳақидаги ҳадис ҳақида бораётганини англай билади. Шу ҳодисага ишора қилаётган шоир қамарнинг ой бошида ҳилол кўринишида бўлишига шоирона сабаб кўрсатяпти холос.

Шу девондан ўрин олган

Хатинг ичинда лабингнинг ики холи не ажаб?
Икидур нуқта, ёзилур эса хат ичида жон

байтининг моҳиятини, хусусан, унинг ҳусни таълил ифодаси сифатидаги мазмунини пухта тушуниб олиш учун мумтоз шеърятимизнинг назарий масалаларидан хабардор бўлиш зарур. Юзакироқ ёндашсак, ушбу мисраларда: «Хатинг ичидан иккита холинг жой олганича ажабланмоқ зарурияти йўқ. Ахир хат ёзилганда, жоннинг икки нуқтаси бўладику!» деган маъно англашилади. «Хат ичига иккита хол қандай қилиб кириб қолди? Жонда

қандай икки нуқта бор экан?» деб ҳайрон бўлган ўқувчи шоир назарда тутган, ғоявий-бадий ниятни тушуниб етмоғи ҳам, ҳусни таълил хусусиятларини англаб олиши ҳам мушкул, албатта билимдон ўқувчи эса байт мазмунини: «Хаттинг, яъни лабларинг устидаги туклар орасидан икки холинг ўрин олган экан, бунинг ажабланурли жойи йўқ. Ахир «жон» сўзи ёзилганида иккита нуқта ишлатиладику!» деган маънони ҳам, шоир қўлланган шонрона сабаб аҳамиятини ҳам тушуниб етади. Чунки у «хат» сўзининг икки ўринда тажнис сифатида қўлланиши, «жон» сўзи араб ёзуви билан ёзилганда, икки нуқта ишлатилишидан ҳам хабардор. Шунинг учун ҳам шоирнинг китобат санъати насосидаги ҳусни таълил ифодаси нафосатидан ҳам баҳраманд бўлади.

* * *

Алишер Навоийнинг «Девони Фоний» асаридан ўрин олган ғазалларда ҳам ҳусни таълил санъати қўлланган анчагина нодир байтларни учратамиз. Уларга хос муҳим фазилат қўлланган ҳусни таълил ифодаларининг бетакрорлиги, туркий ғазаллардаги лавҳалардан мазмун ва бадий жиҳатдан ўзгачалиги, янгилигидир. Шоирнинг форс-тожик тилидаги ғазалларини кўздан кечирар эканмиз, уларда ҳаётий ҳодисаларга табиий сабаблар кўрсатишга доир бир қатор байтларга дуч келамиз. Жумладан, шоир ўзининг бир асарида

Гар ханда зад зи гиряи, чашмам, ажаб мадон.
Чун абр ашк рехт гули тоза бар шукуфт.

Ушбу мисралар: «Агар у маҳбуб менинг йиғлашимдан кулса, ижабланма, чунки булут ёш тўкса, тоза гуллар очилади», тарзида таржима қилинади. Кўриниб турибдики, байтда маҳбубанинг йиғлашига ҳаётий сабаб кўрсатилган. Зеро, ёмғир ёққанда гулларининг очилиши табиий ҳодисадир. Аммо бу келтирилган сабаб ўзининг чиройилиги, таъсирчанлиги билан ўқувчи дилини ром этади. Шунингдек:

Ҳир ки дар саҳро маро бинад кунад Мажнун хаёл,
Модарн гетй ҳамоно зода моро тав-амон.

«Саҳрода кўрган одам мени Мажнун деб хаёл қилади, дунё онаси икковимизни эгизак туққан бўлса керак», маъносини ифодаловчи ушбу байтда ҳам ошиқнинг Мажнунга ўхшатилиши у билан ошиқнинг эгизак туғилганлиги эҳтимоли билан далилланадики, бу ўринда ҳам келтирилган сабабнинг нафислиги, бетакрорлиги, жозибаторлигини кўриш мумкин.

Маталаб нахли вафо аз чи, ки деҳқони қазо
Ҳаргиз ин тухми ажаб дар чамани даҳр накишт.

«Вафо ниҳолини сўрама, чунки қазо деҳқони бу ажойиб уруғни жаҳон боғига эзмаган», мазмунини англатувчи ушбу байтда ҳам юқоридаги каби далилни кузатишимиз мумкин. Бу каби мисоллар «Девони фоний» китобида учраб турса ҳам, асарда ҳаётий воқеага табиий бўлмаган бадий сабаб кўрсатиш ҳусни таълил санъатида асосий ўринни эгаллайди. Энг муҳими шундаки, форс-тожик тилидаги ҳусни таълил лавҳалари ўзбек тилидаги шу хил ифодалардан ўзининг янгилиги, бетакрорлиги билан ажралиб туради. Шоир бундай байтларда ўзбекча ғазаллардаги бадий тимсолларга мурожаат қилса ҳам, ғайритабиий талқинларнинг янада таъсирчанроқ тажассумига эришади. Жумладан:

Афлок ба як садма, ки аз ишқи азал дид,
Саргашта чунин то ба абад дар таку тоз аст.

«Осмон азалий ишқдан бир зарба кўрди-ю, шундан бери саргардон кезади», мазмунини ифодаловчи ушбу лавҳада ер куррасининг тўхтовсиз айланиши унинг ишқ зарбасига дуч келганлиги оқибати сифатида шарҳланган. Шоирнинг ўзбекча ғазалларида бу хил тасвирни учратмаймиз.

Навоий форсий ғазалларда қуёш тимсолига мурожаат қилар экан, илгари фойдаланилмаган бадий шарҳлар асосида ҳусни таълилнинг нафис намуналарини яратадики, бунини

Чун шуда шарманда рӯи офтоб аз рӯи ту,
Бошад он пӯшиданаиш рӯ дар саҳоб аз рӯи ту.

(Юзингдан қуёш юзи шарманда бўлгани унинг юзингни кўрганида булут ичига беркиниб олишидан билинади).

Дар нуру сафо чун ки зи хуршед фузунӣ,
Ҳаргиз нашавад ҳойили рухсора ниқобат.

(Равшанлик ва тиниқликда сен қуёшдан ҳам ортиқсан, шунинг учун ниқобинг рухсорингга ҳаргиз тўсқинлик қилмайди).

Чаро зи базми шабистони мо гурехт, агар
Нашуд зи шаъшаан бода офтоб хижил

(Агар шароб жилосидан қуёш хижил бўлмаган бўлса, нима учун шабистонимиздаги базмимиздан қочди?)

каби бир қатор бадий талқинлар мисолида яққол кўришимиз мумкин. Биринчи байтда қуёш юзининг булутлар билан тўсилиши унинг гўзал маҳбуба юзи олдидаги хижолати тарзида баҳоланган бўлса, иккинчи байт шу фикрнинг давомидек жаранглайди: гўзал дилдор рухсори қуёшдан ҳам шу қадар равшанки, ҳатто ниқоб ҳам унинг чеҳраси латофатини тўсишга ожиздур, деган янгича бадий ифода яратилган. Тасаввуфий талқин яққол сезилиб турган учинчи байтда эса майда ёр аксини кўрган қуёш хижил бўлиб, дўстлар базмидан қочиб кетди, деган яна бир янги тасвирга дуч келамиз. Шоирнинг:

Равшани нафтода дар қасрат зи равзан, балки меҳр
Омада баҳри тамошоят зи бому дар фуру

мисраларидаги ҳусни таълил ҳам мазмунан янгилиги билан бизни мафтун этади. «Қасрингга туйнукдан ёруғлик тушмаган, балки қуёш эшик ва томдан сени томоша қилиш учун пастга тушганмикин?» маъносини ифодаловчи ушбу байтда қуёш ҳам ошиқ севган дилдорга мафтундир, деган ғайритабiiй шарҳни кузатамиз.

Ҳар шомаш ар наранжи хумор аст ас сабуҳ,
Ларзон ба хок дар шудани офтоб чист?

байтидаги бадий далиллаш ҳам шоирнинг ўзбекча ғазалиётида учрамайди. «Агар тонг майининг хуморидан ланж бўлмаган бўлса, нима учун қуёш ҳар шомда титраб тупроққа ботади?» –

мазмунини билдирувчи ушбу мисраларда шом пайтида қуёшнинг шафақ туфайли титраб тургандек кўриниши ва ғойиб бўлишига янгича бир сабаб кўрсатилган, гўё тонг майи хуморидан ланжлиги уни шу ҳолга солган эмиш. Қуёш ҳаракатини хилма-хил тарзда бадиий шарҳлашга оид мисолларни «Девони Фоний»дан яна анчагина келтириш мумкин.

Як шабам он моҳ меҳмон буду з-ин умре гузашт,
Мекунад касби зиё меҳр аз шабистонам ҳануз

байтидаги ҳусни таълил ҳам Навоийнинг туркий ғазалларида учрамайди. Шоир: «Бир кеча у ой уйида меҳмон бўлганди, шундан буён кўп вақтлар ўтган бўлса ҳам, шабистонимдан қуёш ҳалигача нур ва зиё касб қилади», деб ёзар экан, маҳбуба латофатини янгича бир тарзда намойиш этади. Диққат қилинса, ҳар куни опшиқ қароргоҳига қуёшнинг тушиб туриши гўзал дилдор меҳмон бўлган манзилдан уни қайта-қайта излаб ёрнинг нури- зиёсидан баҳраманд бўлиши тарзида шарҳлангани натижасида ғайритабиий далиллаш санъатининг яна бир нодир намунаси яратилганини кўриш қийин эмас.

Шоир ўзининг бир қатор форсий ғазалларида юлдузлар тимсолига мурожаат қилиб, чиройли ҳусни таълил лавҳаларини ижод қилади. Масалан,

Рў намуда анжуми гардун, чу афканди ниқоб,
Кай намоят он замон к-афтад ниқоб аз рўи ту?

байтидаги бежирим сабаб кўрсатиш санъати шундай дурдоналардан биридир. Шоир: «Юзингга ниқоб тутганингда, осмон юлдузлари юз кўрсатадилар. Юзингдан ниқобни олсанг, қандай кўринади?», деган маънони ифодалар экан, маҳбубани қуёшга қиёслаб у юзига парда-ниқоб тутгандагина юлдузлар намоён бўлиши мумкинлиги, ўша пардасини чеҳрасидан олса, улар кўринмай қолишини таъкидлар экан, ҳусни таълилнинг бетакрор бир намунасини яратган эди.

Шу хил талқиннинг ўзгача бир латиф ифодасини шоирнинг

Зи мушкин парда он моҳ дар шабистон чун бурун ояд,
Чу шабнам анжум ояд бар замин баҳри тамошояш.

мисраларида кузатиш мумкин. «Кечаси у ой қора пардадан чиқса, юлдузлар уни томоша қилиш учун шабнам каби ерга тушади-дир», мазмунидаги ушбу таърифда нафис бир ҳусни таълил намунасини яратишда моҳирона истифода қилинган.

Шоир шамол ва гард тимсолларидан моҳирона фойдаланиб, маҳбубанинг гўзал қиёфаси, лутфу назокатини бадий сабаб воситасида ифодалаб беқиёс лавҳалар яратади. «Девони Фониш»даги қуйидаги байт шулар жумласидандир:

Бод чарост жонфизо, гард зи чист сурмагун,
Гар на ба тавфи дашт шуд жилваи шаҳсувори ман!

«[Шаҳсуворим дашту саҳро томонга жилва қилмаган бўлса, нега шамол руҳлантирувчию гард сурмарангдир», маъноси англашиладиган ушбу мисраларда дилбар маҳбубанинг даштни кезар экан, ҳар томони табассум билан тамошо қилиши шамолнинг жон бахшлигию гарднинг сурмасо бўлишига сабаб қилиб кўрсатилган. Бу ҳам ҳусни таълилнинг янги ва бетакрор ифодаси сифатида ўқувчини ҳайратлантирмай қолмайди.

Навоийнинг форсий ғазалиётида булут тимсолига ҳам анча кенг мурожаат қилинган. У кўп ҳолларда гўзал табиатнинг ҳимоячиси ва ҳамдарди тарзида таърифланиб, ёмғир, чақмоқ ва момақалдиروқлар ана шу ҳамдардликнинг ёрқин ифодаси сифатида тасвирланар экан, ҳусни таълилнинг кўплаб таъсирчан лавҳалари майдонга келади. Масалан, шоир қаламига мансуб

Бар сўги арўсони чаман абри баҳорй,
Чун сарсари дай дид, ба сад ларза фиғон кард.

байтида баҳорнинг жонли манзараси шоирона талқин қилинган ҳолда гўзал бир ифода яратилади. «Баҳор булут қишнинг қаттиқ шамолини кўргач, чаман келинчаклари мотамига юз ларза билан фиғон қилди», маъносига эга бўлган ушбу мисраларда баҳор чоғи қаттиқ совуқ бўлганида гулзордаги келинчакдек гулларнинг сўлишини кўрган булутнинг тўхтовсиз фиғон чекиши – кетма-кет чақмоқ чақиб, момақалдироқ гулдирашини бадий сабаб кўрсатиш воситасида ёрқин акс эттирилади.

Зи жаври дай ба раёҳин магар ки ёфт хабар,
Ки кори абри баҳорист гиряу фарёд

байтида эса: «Қишнинг райҳонларга қилган жавридан баҳор булути хабар топган бўлса керак, унинг иши йиғи-ю фарёд бўлиб қолди», мазмуни англашилади. Юқоридаги фикр бу ўринда баҳор булутининг йиғлаши тафсилоти билан тўлдирилган.

Навоийнинг бир қатор ғазалларида эса гул ва сунбул тимсолларидан нозанин дилдор жамолининг гўзаллиги ғайритабиий сабаб кўрсатиш воситасида жилолантирилган эди. Шоир қаламига мансуб:

Гул агар набвад рухат пас вақти таъжиди хиром,
Аз арақ баҳри чи резон шуд гулоб аз рӯи ту?

(Агар юзинг гул бўлмаса, нега жадал юрганигда гулоб тўкилади?) шунингдек,

Чаро ба сунбули раъност дар чаман сад тоб,
Агар нагашта аз он зулфи нимтоб хижил.

(Агар ярим ўрилган зулфдан хижолат бўлмаса, нима учун сунбул чаманда юз хил товланади) байтлари фикримизга далил бўла олади.

Шоир ўзининг туркий ғазалларида шамъ тимсолидан фойдаланиб, маҳбубанинг тенгсиз малоҳатини мўъжизакор мисралар зимнига жо этар экан, ҳусни таълилнинг бир-биридан ноёб лавҳаларини қоғозга туширган эди. Қуйидаги байтга диққат қилайлик:

Пой дарбанд бо фонусу бо гардан занжир,
3-он, ки девонаи он сарви суманбар шуд шамъ.

Ушбу байт қуйидагича таржима қилинган: «Шамъ у сарви суманбар девонаси бўлгани сабабли бўйнига занжир тушиб, фонусга қамалди». Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» китобидаги ғазаллар орасида шамъни бу тарзда тасвирлаган мисраларни, шоирона сабаб кўрсатиш ифодасини учратмаймиз. Ушбу ўринда шоир шамънинг фонус ичидаги ҳолатини, эриган мумнинг унинг баданида занжирдек кўринишини қаламга олар экан, бу ҳаётий ҳолатни далиллаш учун унинг маъшуқа мафтуни эканлигига ишора қилиб, девонага ўхшаши туфайли бўйнига занжир

соллииб, фонус ичига қамаб қўйилганини таъкидлайди. Кутилмаган бу хил чиройли таълил ўқувчини ҳайратлантирмай қолмишди, албатта.

Навоий форсий ғазалларда бир қатор наътлар яратар экан, Сирвари олам фазилатларини мадҳ эта туриб, бир қатор баркамол ҳусни таълил намуналарини ўз ўқувчилари диққатига ҳаволи қилганди. Шулардан бирида қалам тимсолини чизар экан:

Чун қалам сар бар хатат наниҳод, аз он бувад,
То қиёмат сарнигуну рӯ сиёҳу сийна чок.

дсб ёзганди. Ушбу байт: «Қалам фармонингга бўйсунмаганидан қиёматгача боши қуйи, юзи қаро ва сийнаси чокдир», тарзида таржима қилинган. Бу ўринда ушбу санъатнинг ишорали (фил ишора) бир турига мурожаат қилингани кўзга ташланади. Маълумки, тарихий маълумотларга кўра, Ҳазрат пайғамбаримиз саводлари бўлмагани учун қўлларига қалам тутмаганлар. Шоирлар ана шу ҳолатга ишора қилган ҳолда қалам тимсолини наътларда ифодалар экан, унинг шу туфайли хлжолат чекишини тасвирлайдилар. Навоий мазкур мисраларда қаламнинг кўриниши ва ёзиш чоғидаги ҳолатини шоирона таърифлар экан, юзи қоралиги, сийнаси чоклиги ва боши қуйилигига диққатни жалб этади. Бир тимсолни уч жиҳатдан акс эттиришнинг ўзиёқ шоир маҳоратидан далолат бериб турибди.

Шоир бир қатор форсий ғазалларида маҳбубанинг гўзал қиёфаси, гулдек рухсори, нафис либосу, қалам қошлари, тик қомати-ю, нозли нигоҳларини шу хилда тасвирлар экан, кўпгина сержило байтлар яратган эди. Унинг юзи таърифига бағишланган қуйидаги байт ҳам ғоят таъсирчан:

Бода гулгун зи акси рухи гулгуни ту гашт,
На ки, аз нашъаи май барги гулат рангин шуд.

(«Май нашъасидан юзинг рангин бўлгани йўқ, балки май сенинг гул ранг юзинг аксидан қизарди»).

Байт мазмунига эътибор қилган китобхон ундаги ҳусни таълил акс тасвир усули ифодаси эканлигини кўра олади, зеро маҳбуба тутган қадаҳдаги май у гўзалнинг рухсorigа гулгунлик

бахш этгани инкор қилиниб, аксинча унинг (майнинг) ёр чехрасидаги қизилликдан рангинлик касб этгани уқтирилмоқда.

«Девони Фоний»даги мухтараъ ғазалларнинг биридан ўрин олган мана бу байтда эса маҳбубанинг жонбахш сўзлари таърифланар экан, ҳусни таълил воситасида ғоят жозибали, айна вақтда ниҳоятда муболағали бир далил кўрсатилади.

Расми мурдан шояд ар аз рӯи олам бар фитад,
Жони ширин бас, ки з-он лавҳон шаккарханд рехт.

(«Ўлиш расми шояд олам юзидан йўқолса, чунки у шакар лаблардан кўп ширин жон ёғилиб туради, яъни унинг ширин лаблари кишига жон бағишлайди»).

Диққат қилинса, оламдан ўлимнинг йўқолиш эҳтимоли борлигига маҳбубанинг лабларидан жон ёғилиб туриши сабаб қилиб кўрсатилганини уқиб олиш қийин эмас.

Навоий лирик қаҳрамон қиёфасини гавдалантириш, хусусан, унинг ёр ҳажрида чеккан изтиробу аламлари, нолаю фарёдларини ёрқин ва таъсирчан акс эттиришда ҳам ҳусни таълил имкониятларидан кенг фойдаланади. Масалан, шоир

Зи наъли рахшаш оташ жаст, гўё
Зи оҳам наъли сумми бораги сўхт

яъни: «Отининг туёғидан ўт чақнади, ўтли оҳимдан отининг туёғи куйган бўлса керак», деган мазмунни ифодалар экан, маҳбуба минган от туёғидан ўт чақнашини ошиқ оҳидан от туёғининг куйиши тарзида бадий далиллайдики, ўқувчи бу хил ҳусни таълилга тасанно айтиб юборганини ўзи ҳам сезмай қолади.

Аз оташи дили ман бар забон маёр ҳадис,
Ки ҳирқаташ назанад бар лаби ту табхола

(«Дилим куйиши тўғрисида тилингга сўз олма, чунки унинг ҳарорати лабингга уриб, учуқ чиқармасин»)

байтидаги ҳусни таълил ҳам ғоят таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Шоир гўзал маҳбубадан ошиқ дилининг куйиши ҳақида сўз очмасликни илтимос этар экан, акс ҳолда ҳарорат унинг лабига уриб, учуқ чиқаришини далил қилиб келтирмоқ-

да. Яна янги бир бадий лавҳа, ҳайратомуз ва бетакрор бир шоирона ифода.

Маъшуқа оғзининг кичиклигини ушбу санъат воситасида моҳирона тасвирлаш Навоийнинг

Саволи бўса, ки кардам, гарам жавоб надод,
Ажаб мадор, ки ҳечаш даҳан намебинам

мисраларида ҳам кўзга яққол ташланиб туради. «Бўса сўраганимда жавоб қайтармаса, ажабланма, чунки оғзини ҳеч кўрганим йўқ», маъносини англатувчи ушбу байтда келтирилган бадиий сабаб ҳам мароқли.

Мурғи дилро з-он ба сўйи гулшани васлат ҳавост,
То нагардад ранжа хоки он чаман аз пои ў

баътидаги тасвирда ҳам шоирнинг ҳусни таълил ифодаларини яратиб соҳасидаги бадий салоҳияти товланиб туради. «Дилим қуни висол гулшани томон юриб борганда, у гулшан тупроғи озор чекмасин, деб учиб бормоқни хоҳлайди», мазмунидаги ушбу мисраларда ёр васлига иштиёқ ҳисси янгича бир тарзда жиллантирилганини кўрамыз.

Бундай мисолларни «Девони Фоний» китобидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Ҳусни таълилнинг тимсоллар олами.

Қуёш, ой ва юлдузлар васфи

Шеъриятимизда яратилган ҳусни таълил намуналарини кузатар эканмиз, уларда аввало самовий жисмлар, хусусан, қуёш, ой, юлдузлар ҳолати ва ҳаракатини ғайритабиий асослаган ҳолда маҳбуба латофатини таъсирчан ифодалашга интилишни кўрамыз.

Алишер Навоий қуёш тимсоли заминида ҳусни таълил ифодаларини қаламга олар экан, ўз салафларининг бу соҳадаги муваффақиятларини назарда тутмаслиги мумкин эмас эди албатта. Буюк ғазалнавис устозлар анъанасини давом эттирибгина қолмади, балки ушбу тимсолга асосланган кўплаб бетакрор байтлар яратиб, шеъриятимиз ривожига кучли таъсир кўрсатди.

Даҳо ижодкор уни, аввало, гўзал маҳбубага ошиқ бўлган сиймо сифатида тасвирлар экан, қуёшнинг табиий хатти-ҳаракатини ҳусни таълил санъати воситасида ғоят таъсирчан ифодалайди.

Юз эшигинг туфроғиға сурта олғайменму деб,
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро

мисрасида қуёшнинг ҳар кун ер узра пайдо бўлиши, ўз нурлари билан оламини мунаввар айлаши гўё унинг беқиёс маҳбубага ошиқлиғи ифодаси тарзида шарҳланади.

Недин оёғинга тушгай бошингга эврулубон,
Қуёш гар ўлмаса ҳусн узра қуллуғингга мутеъ

байтидаги ҳусни таълилда эса қуёш нурларининг маҳбуба оёқларига тушиши билан мутеъ инсоннинг хожаси оёқларига эгилиши ўртасида ўхшашликни кўрган шоир хуршиди оламнинг гўзал дилдорга қуллуқ қилиши унинг ошиқлиғи далолатидир, деб талқин қилади.

Шоирнинг: «Ой ўз нурини қуёшдан олгани каби, қуёш ҳам ўз нурларини маҳбубанинг мунаввар чеҳрасидан касб айлаган», деган фикри ифодаланган:

Равшандурурки, меҳр юзингдин олур сафо,
Йуқса, не важҳ ила қамар ондин топар зиё

байтидаги ҳусни таълил ҳам ҳаётий ҳақиқатга асосланган эди.

Зарра эрмаским, қуёш ажзоси нур айларга касб,
Ул пари қасрига равзандин қилур ҳар дам нузул

байтида эса ушбу фикр янада батафсилроқ, янада ҳаётийроқ акс эттирилган. Маҳбуба яшаётган қаср туйнугидан тушиб турган қуёш нурларига қараб хаёл дарёсига чўмган шоир офтобни гўзал дилбар юзидан нур олишга тушган, дея шарҳлайди.

Шоир қуёшнинг сувдаги аксини кузатар экан, уни ғоят табиий талқин қилган ҳолда ғоят жозибали ифодалар кашф қилади.

Сувда эрмас меҳр акси, балки дарё жониға
Солғон ўтлар хаста жоним оҳи оташнокидур.

байтида қуёшнинг сув юзасидаги акси ошиқ оловли оҳининг дарё жонига солган ўтлари тарзида ифодаланади. Яъни ошиқнинг сув бўйида чеккан оҳ-фарёди дарё жонига ҳам ўт солибди. Сувдаги қуёш аксини шу хилда талқин қилиш, ҳаётий воқеъликни ғайритабиий изоҳлаш ҳусни таълилнинг гўзал бир намунасини рўёбга чиқарган.

Боққач қуёш рухсориға андин қилурмен кўз ёши,
Ким, ул мусофир ойма ҳусн узра бас монанд эрур

байтида ҳам қуёшга боққан киши кўзига ёш келиши ғайритабиий талқин қилинган. «Қуёш юзига боқарканман, уни ойдек гўзал маҳбубамга ўхшатаману, ёримни эслаб кўзларимга ёш тўлади», деб талқин қилади шоир ошиқ ҳолатини.

Меҳр эмас, оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмасдур гар десам, дам урсам афлок ўртанур

байтида қуёш ошиқнинг оҳи ўтидан кўкка етиб борган бир учқун сифатида талқин қилинади. Шу асосда: «Нафасимдан фалакни куйдириб юбораман», десам айб бўлмайди», деб ёзади шоир.

Ушбу тимсол билан боғлиқ қатор ҳусни таълил санъати намуналарида унинг маҳбуба ҳусни олдида хижолат чекиши қуёш ҳолати ва ҳаракати, хусусан, ботишини турлича талқин қилишга асосланганини кузатамиз. Чунончи:

Қуёш дамин ола олмай, кириб қаро ерга,
Йиқилди, ҳуснда гўё юзунг била талашуб.

...Қуёш сени кўруб андоқ уялди ўз юзидин,
Ки ерга кирди тура олмай инфиюли била.

Инфиюлидин қуёш кирди қаро туфроғ аро,
Қилганингда жилва ул рухсори гардолуд била

...Эй, узоринг оллида шарманда меҳри ховарий,
Йўқса невчун ёшинур ҳар кеча андоқким парий

каби қатор байтларда шу хил тасвири кузатамиз. Уларнинг барчасида қуёшнинг ботиши унинг уялиши туфайли қаро ерга кириб

кетиши тарзида асосланиб, бир-биридан гўзал ва ҳайратомуз лавҳалар чизилади.

Қуёш ҳаракатини бошқа самовий жисмлар, ҳолатлар билан боғлиқ тасвирланганда, ҳусни таълилнинг янада нафисроқ ифодалари майдонга келадики, буни:

Юзунг хижолатидин меҳр уйла сарғармиш,
Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу

ёки

Меҳр тобон рашкдин ботти кўруб чеҳрангда хай,
Ким қуёшқа кўрди мунча тоб юлдуз рашкидин

каби байтлар мисолида яққол кузатиш мумкин.

Ёзар фаришта қуёш саҳфасига васфингни,
Магарким, ул фалакий топмас обдон қоғоз.

байтидаги қуёш талқини ҳам мушоҳада қилишга арзирли. «Фаришта қуёш саҳифасига сенинг васфингни ёзади, у фалакий мавжудот бунинг учун муносиб қоғоз тополмаган бўлса керак-да!», деб таърифлайди шоир қуёшнинг ҳолатини. Бизнингча, Навоий қуёш юзидаги ёзув ҳақида тўхталар экан, XV аср астрономия фани ютуқларига асосланади. Қуёш юзида турли доғлар мавжудлиги ҳақидаги илмий фикрлар шоирга юқоридаги таъриф учун асос бўлиб хизмат қилган бўлса ажаб эмас. Акс ҳолда байтдаги фикр мантиқига путур етган бўларди.

Мумтоз шеърятимизда ҳусни таълил санъатининг ривожини ой тимсоли билан ҳам боғлиқдир. Бу гўзал самовий мавжудот ўз фазилатлари бўлган кўплаб ижодкорларни гоёта таъсирчан бадиий лавҳалар яратишга илҳомлантирган. Бундай лавҳалар орасида ой ҳолати ва ҳаракатини ғайритабиий далиллаш тарзидаги ҳусни таълил ифодалари алоҳида ажралиб туради.

Алишер Навоий ой тимсолидан ҳусни таълил санъатида фойдаланишнинг юқоридаги анъаналарини атрофлича ўрганиб чиқди ва янгидан-янги бадиий талқинлар яратди.

Шоир мазкур ёритгичнинг табиати, кўриниши хусусиятларига асосланган ҳолда ажойиб тасвирлар чизади, бетакрор лавҳалар яратади.

Тўлин ойни недин эл қилур васф,
Ки, мушобиҳдурур ул юзга тамом

байтида халқ ичида тўлин ойнинг васф этилиши, чунончи шоирлар ижодида мадҳ этилиши уинг, яъни тўлин ойнинг маҳбуба юзига ўхшашлиги билан изоҳланади. Албатта, бу асос ғайритабiiй. Ижодкор ойнинг доғли чеҳрасини ғайритабiiй тарзда талқин қилар экан, ўзи тасвирлаётган маҳбубанинг ҳусну жамоли ундан аъло, афзал эканини таъкидлайди.

Қамар юзинда мушту кождин кўрдум асар ҳар ён,
Ҳамоно ул қуёш бадмаст бўлғонда талошибдур

мисраларида юқоридаги таърифни янада муфассалроқ ифода-лайди: бадмаст қуёш билан маҳбубани талашган тўлин ой мушт-сб юзи моматалоқ бўлибди. Юқоридаги байтда ойнинг тўлган ҳолати назарда тутилган бўлса,

Янги ойни қошинг гўё қулум дебтур ҳилол отлиғ
Қади таъзим учун ҳамдур, бўлуб бу нуктадин мамнун

мисраларида янги ой – ҳилолнинг кўриниши – эгик қомати қулларнинг ўз хожаси олдида эгилиб таъзимда туришига қиёсланиб, маҳбуба васфи таърифланган. Ой ҳолатини бу хил ташбиҳ асосида ғайритабiiй талқин қилиш билан ҳусни таълил санъатининг имконият доираси ғоятда кенглиги яна бир бор исботланган.

Ойнинг булутли осмондаги кўриниши шоир ҳаёлотини янги-дан янги бежирим бадий лавҳалар чизишга илҳомлантиради.

Ой фалак хиргоҳида ондин чекар юзга саҳоб,
Ким, оча олмас юзин ул моҳи ҳиргоҳ оллида.

байтидаги тасвирга диққат қилинг-а. Гўзал маҳбуба ҳуснига тенг кела олмаган ой ўз юзини очишга ҳам журъат қилолмай, юзига булутни парда қилиб олибди. Булут ортидаги ойнинг кўринишини бу хилда шарҳлаш кишини ҳайратга солмай қолмайди, албатта.

Навоий ғазалиётидаги бир қатор ҳусни таълил намуналари Ойнинг ҳаракатини ғайритабiiй тарзда шарҳлашга асосланади.

Токи шамъи анжумандур моҳи шабгардим менинг,
Кўк шабистонида ой ҳар тун қочар шабгир ила

байтида бу ҳодиса ойнинг маҳбубага тенг кела олмагани туфай-
ли унинг олдидан қочиши тарзида тасвирланса,

Ой ботти мунфаил бўлубон ул жамолдин,
Шоядки чиқмағай яна бу инфиолдин

мисраларида ойнинг ботиши унинг гўзал маъшуқа олдидаги хи-
жолати оқибати сифатида талқин қилинган.

Юқоридаги байтларда Ойнинг кўриниши, ҳолати, ҳаракати
маҳбуба латофати, унинг ойдан ҳам гўзалроқ эканлигини таъ-
кидлашга хизмат қилган бўлса, бир қатор байтларда шоир улар-
дан ошиқ аҳволини ёрқинроқ ифодалашда ўринли фойдалана-
ди. Чунончи,

Ой ҳалокимға тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин силли била аҳли азокирдор эрур

байтида ойнинг қоп-қора тундаги кўриниши қора кийиб аза тута-
ётган инсонга қиёсланиб, ошиқ кечинмаларини таъсирчанроқ акс
эттиришга имконият яратган.

Навоий ҳилол тимсоли заминида ҳам таъсирчан ҳусни таъ-
лил намуналарини битганди. Уларда ҳилол аввало ёр ишқида
қадди эгилган ошиқ қоматига қиёс қилиниб, бедилнинг садоқа-
ти, жафокашлиги улуғланади.

Шоир ой тимсолидан ўзининг наът ғазалларида Муҳаммад
алайҳиссалом сийратларини ифодалаш учун фойдаланиб, ҳай-
ратомуз лавҳалар чизади. Жумладан:

Зиҳи Буроқинг изидин қамар узоғида доғ,
Муайян икки қароқингға сурмаи мозоғ

байтида тўлин ой юзида кўриниб турган доғларни Расулуллоҳ
минган Буроқ излари тарзида талқин қилиб, ғайритабиий ифода
яратган эди.

Шеърятимизда юлдузлар таърифидан маҳбуба назокату
латофатини тасвирлаш, ошиқ ҳолатини ёрқин бўёқларда акс эт-
тириш учун кенг фойдаланиб келингани аён. Ҳусни таълил санъ-

ити юлдузлар кўринишини ғайритабиий тарзда талқин қилиш орқали муҳаббат кечинмаларини ғоят таъсирчан ифодалашга қўл келган.

Навоийгача бўлган мумтоз ғазалиётда юлдуз тимсолидан ҳусни таълил санъатини қўллашда фойдаланиш анъанаси деярли кўринмайди. Ҳазрат Алишер Навоий бу соҳада бир-биридан ёрқин лавҳалар чизганлар.

Навоий юлдузлар тимсолидан ҳусни таълил усулида аввало маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъкидлаш учун кенг фойдаланади. Масалан:

Кўк хулласидин ёйиб атлас йўлунга анжум,
Анжум дуридин сочиб бошинг уза гавҳар чарх

байтида юлдузларни чархнинг гўзал маҳбуба бошидан сочаётган гавҳарлари сифатида тасвирлайди.

Йўқ-йўқки, юзунг шамъиға парвонадур анжум,
Ким, бир-бир алар шоми висолингда бўлур фош.

мисраларида эса юлдузлар маҳбуба ҳусни шамъи атрофида чарх ураётган парвоналар тарзида акс эттирилади.

Шамъ эмас ердин, кавокиб чархдин байрам туни
Ким, эрур ер-кўк туман минг кўз билан ҳайрон санга

байтидаги ҳусни таълилда эса юлдузлар байрам туни маҳбуба жамолини ҳайрон қолган чархнинг минглаб кўзларидир, дея ифодаланади.

Сипеҳр ҳар кеча юз минг кўзин недин юммас,
Висолингга яна бир кеча гар эмас муштоқ

мисраларни ҳам юқоридаги байтга ҳамоҳанг бўлиб, юлдузлар гўзал санамга ошуфта бўлган сипеҳрнинг муштоқ кўзлари сифатида талқин қилинади.

Мунграйиб андоқ синук кўнглум бузулурким, сипеҳр
Бульжаб ҳолимға юз минг кўз била ҳайрон бўлур

байтида юлдузлар ошиқнинг фожиали аҳволига ачинган, унинг садоқати, тоқатидан ҳайратланган сипеҳр – фалакнинг юз минглаб кўзлари тарзида ифодаланади.

Бундай гўзал лавҳаларда юлдузларнинг ғайритабиий ифодаси маҳбуба латофатини таъкидлаш учун хизмат қилаётганини кўриш қийин эмас.

Алишер Навоий юлдузлар тимсолидан айниқса, ошиқ ҳолати, туйғуларини ёрқин тасвирлашда унумли фойдаланади.

Шоир маҳбубани тўлин ойга, кўк осмонни унинг мовий либосига, юлдузларни шу либоснинг танга-танга босма зарҳал гулларига нисбат берар экан, тунги осмоннинг сеҳрли манзарасини чизади:

Турфа оедур узоринг, кўк анга мовий либос,
Анжум онинг танга – танга босма қилган зарҳали

Яна бир байтда само ёритгичлари маҳбубанинг маҳрамларига қиёсланиб, таъсирчан тасвир яратилади:

Шабистонингда анжум маҳраму, кун бўлғали маҳрум,
Бу гул-гул очилиб ҳар кеча, ул бир хор-хор элтур.

...Уёлиб тер оқизди, анжум эмас,
Шоми ҳижронида торами мийну

байтидаги ҳусни таълил ҳам ғоят пурмазмун. «Осмонда порлаётган юлдузлар эмас, улар маҳбубам ҳажри шомида уялган кўк осмон юзидаги терлардир», деб ифодалайди шоир ошиқ кечинмаларини.

Хижлатда не терларки кавокибдин оқизди,
Ой кўрди чу хуршеди жамолинг арақ ичра

байтида эса юлдузлар маҳбубанинг қуёшмисол жамолини терлаган ҳолда кўриб хижолат бўлган ойнинг юзидан оқаётган терлар тарзида талқин қилинади.

Ғам тунн ҳар тараф оҳим ўқи ул ой ғамида
Чархдин ўтканининг ўрниму, ахтарму экин?

байтида эса тажоҳули орифона усули ҳусни таълил учун восита
ини фасини бажарган; шоир юлдузларни ошиқнинг чархни те-
шиб ўтган оҳ ўқлари ўрни, дея талқин қилар экан, бетакрор бадий
ий лавҳа чизган.

Навоий тийра шомин кавкаби ашки қилиб равшан,
Бу юлдузлар анга гўёки дурри шабчарог ўлмиш

байтига назар ташласак, унда: «Навоийнинг қоронғи кунлари-
ни унинг юлдузлардек кўз ёшлари равшан қилади. Бу юлдузлар
унга гўё дурри шабчароғдир», деган сермазмун фикр ифодалан-
ганини кўрамиз.

«Тунги осмонда чақнаб турган юлдузлар ошиқ аҳволини то-
моша қилаётган кўзлар, сипеҳр, чархнинг кўзларидир», дея тал-
қин қилади шоир уларни ўзининг мисраларида:

Ғам туни жоним уқубатлар била гар олмаса,
Ўрнидин тебранмай анжумнинг тамошоси недур?

...Хатту рухсорин тилаб ғам шоми чексам ўтлуғ оҳ,
Ҳар шарардин кўк шабистонида очилғай гуле

байтида эса юлдузлар ошиқ чеккан ўтли оҳлардан осмонда очил-
ган гуллар тарзида талқин қилинади.

Анжуми ашкин тўкар тонг отқуча мендек сипеҳр
Йўқламиш ул ҳам магар бир меҳри оламгардини.

Чарх сойир гўёе ошиқдурурким, кечалар
Бор шнинг ҳам мен каби кўп ашкию оз уйқуси

байтларида юлдузлар ошиқ каби бир гўзал ишқида ўртанган си-
пехрнинг кўз ёшлари сифатида ифодаланса, кўплаб байтларда
улар ошиқнинг оғир аҳволига ачинаётган фалакнинг кўз ёшлари
тарзида талқин қилинади. Шоир қаламига мансуб:

Анжум эрмаски, эрур афлок ашки донаси,
Ҳар тун аҳволимға баски чархи гардун йиғлагай.

...Йиғламиш гоҳи кавокибдин кулуб, гаҳ субҳдин,
Чархким ҳолимға ғам шоми тамошо айламиш.

...Қатиг ҳолимга чарх айлаб тапонча бирла кўк юзни,
Нужуми ашким этти нилуфар баргини шабнамлиғ.

...Чарх анжум ашкини сочиб недин киймиш қаро,
Ҳажр шои тутмағон бўлса Навоий мотамин

каби қатор-қатор ёрқин байтлар шулар жумласидандир. Уларнинг барчасида юлдузларни кўз ёшига қиёслаш ҳусни таълил асоси ҳисобланади.

Юқоридаги байтларда ҳусни таълил санъатини қўллашдаги анъанавий талқин кўзга ташланиб туради. Лекин шоир ижод қилган лавҳаларда янги, бетакрор талқинлар устунлик қилади. Навоий юлдузларни шу тарзда шарҳлар экан, мутлақо бетакрор, айна чоғда бир-биридан ҳайратомуз кўллаб лавҳалар чизади.

Анжум эрмаским, фалак миръоти ичра тушти акс,
Баски дур сочилди ер узра кўзум уммонидин

...Анжум эрмаски, тушубдур чарх кўзгусига акс,
Баски ёғди ғам туни ер узра ашким жоласи

байтларига диққат қилайлик. «Осмондаги юлдузлар эмас, балки ҳижрон кунлари кўзимдан тўкилган беҳисоб ёшлар фалак кўзгуси – осмонда акс этмоқда», деган маъно ифодаланади уларнинг ҳар икковида. Шоир аввало осмонни кўзгуга ўхшатиб, юлдузларни ошиқнинг ерда тўккан кўз ёшлари акси тарзида талқин қилмоқда. Чинакам ҳайратомуз тасвир!

Ана шундай муъжизавий лавҳаларнинг бир қаторида юлдузларни гардун жисмидаги терлар сифатида тасвирлаб, улардан ошиқ кечинмаларининг бўрттирилган ифодасини чизишда моҳирона фойдаланилганлиги кўзга ташланади.

Ҳажр шои анжум эрмастурки, оҳим ўтидин
Қатра терлардурки, зоҳир қилди гардун ҳар тараф.

...Анжум эрмас, қатралар кўк сақфида айлар аён,
Дурри оҳимким, фалак тоқиға ҳар тун чирманур.

...Дема нужумки, кўк терлар оҳим ўтидин,
Ки шои ғам анга кўп шуълаю шарор борур.

Ашшлги икки байтда: «Ҳижрон кечаси осмонда кўринган юлдузлар эмас, балки оҳим ўти етгач, гардун жисмида пайдо бўлган терлардир», деган фикр ифодаланган бўлса, учинчи байтда бу фикр янада такомиллаштирилиб, фалак жисмида терлар зоҳир бўлишининг сабаблари ёритилади.

Эмас ғам шоми анжум қатралар оҳим тафидин бил,
Не тонг кун кўзгусин гар тийра қилса ушбу нам бир кун

байтида бу хил фикр яна бошқачароқ акс этади. «Ғам кечаси кўринган юлдузлар менинг оҳим тафтидан юзага келган қатралардирки, улар бир кун қуёш кўзгусини хира қилса ажаб эмас», деб таърифлайди шоир осмон ёритгичларини. Бу ўриндаги ҳусни таълил юлдузларни терга, қуёшни кўзгуга қиёслаш заминига таъинлади.

Шоирнинг ижодий хаёлот доираси ниҳоятда кенг, ниҳоятда кучли. Осмонда порлаган юлдузларга термулган ижодкор энди уларни сипеҳр ўз қулоғига тиқиб олган олпоқ момиқ пахталар тарзида талқин қилади.

Кавкаб эрмас, пахталар тиқмиш қулоғига сипеҳр,
Ул қуёш ҳажрида тунлар баски афғон айладим.

...Чарх анжумдин қулоққа пахталар тиқти магар,
Ғам туни топмиш Навоий чеккан афғондин малол.

Юлдузларнинг кўриниши билан қулоққа тиқиб олинган пахталар ўртасидаги қиёсга асосланган шоир ана шундай ажиб лавҳалар чизган. Шу тарздаги талқин ҳусни таълилнинг янги бир бетакрор ифодасини яратишга имкон берган.

Ғам туни анжумни оҳим ўқлари захмига чарх
Ул момуқлар балки, қўймишдур ясаб марҳам била

байтидаги шу хил санъат эса юлдузларни ошиқнинг оҳ ўқлари ярасига қўйилган марҳамлар тарзида талқин қилади. «Ҳижрон тунда кўринган юлдузлар фалак, чархнинг менинг оҳим ўқлари ҳосил қилган яраларига қўйиб олган марҳамлар – пахта парчаларидир» дея изоҳлайди шоир ушбу байтида. Яна янги, бетакрор тасвир, яна бир ажойибот!

Бул ажаб ҳолимға гар ҳижрон туни кулмас фалак,
Нега анжумдин кўрунди хасми ғаддоримға тиш?

байтидаги ҳусни таълил ҳам кутилмаган талқин – юлдузларни ошиқ аҳволи устидан кулаётган фалакнинг душманларча тиржайиб, оппоқ тишларини кўрсатаётгани тарзидаги ифода туфайли ўқувчини ўзига ром қилади.

Фироқ шомиди анжум эмаски, оқимнинг
Ўти шафақ бўлуб, ўлди жудо шарар ҳар ён

байтида юлдузлар ошиқ оҳи ўтидан сачраб отилаётган учқунларга нисбат берилса,

Эмас анжум, қазо кўк мазраъида сочти ғам тухмин,
Вале тўкти кўзум ғам шоми мундоқ донда ондин кўп

байтида юлдузларни қазо томонидан осмон жўякларига сочилган ғам уруғлари тарзида талқин қилиниб, ҳусни таълилнинг гўзал бир намунаси яратилган.

Навоий юлдузларни гардун жисмидаги яралар ёхуд унинг лабидаги учуқлар тарзида шарҳлар экан, ўқувчини яна ҳайрат дарёсига чўмдиради.

Яралар анжум ўлди, қон шафақ ул ой фироқида,
Хаданги оқим, ўтган кеча гардунга ёғдурдум

байтида ифодаланган фикр, яъни: «Ой юзли гўзал ҳажрида ўтган кеча гардунга ёғдирган оқим ўқлари ҳосил қилган яралар қони, шафақ яралари юлдуз бўлиб кўриняпти», ҳақиқатан ҳам завқёб бўлса,

Шафақ узра эмас анжумки, гардун тафтида оқим
Ҳарорат онча кўргуздики, эрни бўлди табхола

мисраларида юлдузлар ошиқ оҳи қиздириб юборгани туфайли гардун лабига тошган беҳисоб учуқлар тарзида тасвирланадики, бу хил ҳусни таълилга таҳсин ўқимай туролмайдиган киши.

Навоий юлдузларнинг учиши ҳодисасини асос қилиб олган ҳолда анчагина ёрқин бадий лавҳалар яратади. Чунончи,

Чарх мен саргашта ёшидин хижил бўлдики кўп,
Анжуми ашки шиҳобосо югурди бу кеча

мисраларида ошиқнинг беҳисоб кўз ёшларидан хижил бўлган чархнинг ҳар томонга югуриб чопаетган ашки доналари сифатида тасвирланади.

Ул шиҳоб эрмаски, майдони аро гўй ўлғали,
Саъд кавкаблар тушар ерга қилиб кўктин гурез

байтида эса: «Учар юлдузлар эмас, балки маҳбубам майдонида ўн бўлишни истаган бахт юлдузлари ер томон шошилиб келяпти» деган ажиб бир маъно ифодаланади.

Шоир юлдузлар ҳолати, ҳаракатидан муҳим ижтимоий ғояларни ифодалашда моҳирона фойдаланади. Масалан:

Ҳар тун чу фалак боргоҳи вазъи нигундур,
Гардун кўзи гўё бу жиҳатдин тўкадур ёш

байтида юлдузлар ҳаёт адолатсизлиги туфайли қадди эгилган фалак кўзларидан отилиб чиққан кўз ёшлари тарзида шарҳланган,

Тўкуб ферузагун кўк мотамингга гавҳари анжум,
Сени ферузаву гавҳар хаёли айлабон мафтун

мисраларида: «Ферузагун осмон сенинг мотамингдан йиглаб юлдузларини гавҳар қилиб сочаяптию, сен эса ҳануз ферузаю гавҳар хаёли билан мафтунсан», деган муҳим фалсафий – ахлоқий фикр ғоят таъсирчан жиҳолантирилган.

Чарх гўёким чекар меҳнат юкин давр аҳлидин
Ким, бори жисмида анжумдин тер ўлмиш, қадди хам

байтида ифодаланган ижтимоий-фалсафий фикр янада теран, янада таъсирчан. «Гўё давр аҳлидан изтироб, алам тортаётган чархнинг жисмида юлдузлардан терлар пайдо бўлгану, қадди эгилган», дея ифодалайди шоир ушбу фикрни.

Чекармен оҳим ўтин ҳажр дардидин ҳар шом,
Сипеҳр сорики, мунча нужум шамъи ёнур

байтида ошиқнинг ҳажр дардидан чеккан оҳ ўтлари осмонга кўтарилиб, юлдуз – шамъларни ёндириши тарзида талқин қилинади. Тасаввур қилинг-а: осмонда юз минглаб шамълар, уларни ошиқнинг оҳ ўтлари ёндиради-ю, юлдузлар чарақлаб кетади. Ошиқ кечинмаларининг бу хил ғайритабиий ифодаси юлдузлар ҳолатига асос бўлиб хизмат қиляпти. Бу хил таъсирчан тасвир шубҳасиз Навоий даҳосидан, унинг ижодий хаёлот оламининг қудратидан далолат беради.

Навоий ғазалиёти саҳифаларини варақлар эканмиз, табиатнинг гўзал манзараларини ғайритабиий шарҳланган кўплаб ҳусни таълил намуналарига дуч келамиз. Уларда табиатдаги бирон ҳолат ёки ҳодиса эмас, бир неча ҳолат ёки ҳодиса бадий асосланар экан, муҳим ижтимоий – ахлоқий фикрлар илгари сурилади. Масалаи:

Қатик ҳолимга чарх айлаб тапонча бирла кўк юзни,
Нужум ашкидин этти нилуфар баргини шабнамлик

«Менинг ҳолимга чидай олмаган чарх ўз юзига шапалоқ уриб кўкартирди-да, юлдузлардан кўз ёши тўка бошлади, улар эса нилуфар барглари устига тушиб шабнамга айланди», деган фикр мужассамлаштирилган ушбу икки мисрада. Диққат қилинса, шоир осмоннинг кўклигини, юлдузлар осмон кўз ёшига ўхшашини, осмон рангидаги нилуфарлар устидаги шабнам юлдузлардек чақнашини ғайритабиий шарҳляпти, буларнинг барчаси ошиқ аҳволдан алам чекаётган чарх – осмоннинг изтироблари ифодаси эмиш. Навоий бу лавҳа орқали табиат билан инсоният ўртасидаги узвий алоқани ҳам таъкидламоқда.

Субҳ, шафақ ва шамъ таърифи

Навоий ғазалиётида кенг қўлланган ҳусни таълил санъати субҳ тимсолидан фойдаланишга ҳам асосланади. Табиатнинг эрта тонг пайтидаги кўриниши, хусусан, осмоннинг қизғиш ранг билан тобланиши шоирларимизга ижодий илҳом бағишлаб, уларни гўзал бадий лавҳалар яратишга ундаган. Лекин Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадойлар ғазалиётида субҳ тимсолидан ҳусни таълил санъатида фойдаланилганини кузатмаймиз. Даҳо ижодкор Алишер Навоий тонгги манзаралар асосида қатор рангин лавҳалар яратган.

Тонг тимсоли билан боғлиқ ҳусни таълил намуналарида субҳ аввало табиат, фалакнинг одамзод ғафлати, нодонлигидан кулгиси тарзида талқин қилинади. Навоий осмондаги тонгги қизиллик билан инсонларга хос кулги ўртасидаги муайян ташбиҳий муносабатни ҳис этган ҳолда табиий манзарадан ёрқин туйғулар жилосини ифодалашда унумли фойдаланади.

Субҳнинг ҳар тонг эрур эл ғафлатидин кулгиси,
Меҳр хонидин гумон қилмаки, ебдур заъфарон

байтини кузатар эканмиз, унда: «Субҳни тонгнинг қуёш дастурхонидан заъфарон тановул қилганлиги белгиси деб гумон қилма. У тонгнинг эл ғофиллиги устидан кулгиси, холос», деган фикр ифодасини кўрамиз.

Мен тўкуб ашк фалакдек, вале беҳудлугима
Дам-бадам ёримагур субҳни ҳайрон топтим

байтида эса тонгги қизиллик ошиқнинг фалак юлдузларидек кўп ашк тўкканини кўрган субҳнинг кулгиси сифатида ифодаланади. Бу ўринда муболаға ва ташҳис санъатлари ҳусни таълил учун асос бўлиб хизмат қилаётганин кўриш қийин эмас.

Юзунг хижолатидин меҳр уйла сарғармиш,
Ки, субҳ айлар анинг заъфаронидин кулгу

мисраларида қуёш, маҳбуба, субҳ тимсоллари заминиде латиф ва янги талқин яратилган. «Сенинг юзингни кўриб хижолатдан сарғайиб кетган қуёшга назар ташлаган субҳ кулгудан ўзини тўхтатолмади. Ахир заъфарон – сариғ модда кулгу келтиради!» деб таърифлайди шоир ушбу ажиб манзарани.

Маълумки, субҳ – тонгги қизиллик чоғида осмон кўпинча йўл-йўл, тарам-тарам бўлиб кўринади. Аниқроғи, уфқдан кўтарилиб келаётган қуёш нурлари осмонда шундай манзарани ҳосил қилади. Бу ҳолатни кузатган шоир уни табиат, фалакнинг алам-ғуссадан ёқа йиртишига нисбат бериб, кўплаб таъсирчан лавҳалар кашф этади.

Сарғариб, ашқин тўкуб мендек яқо чок айламиш,
Бир ниҳоний меҳр ила то бўлди беором субҳ

байтида ифодаланган мазмунга диққат қилайлик: «Субҳ худди мендек бир яширин ишқ билан беором бўлган каби кўз ёшини тўкиб ёқасини чок айлади», деб тасвирлаган шоир тонгги манзара – юлдузларнинг аста сўна бориб субҳнинг намоён бўлишини ниҳоятда таъсирчан ифодалайди. Табиат ҳодисасини бу тарзда ғайритабиий талқин қилиш ҳусни таълилнинг яхши бир намунасини рўёбга чиқарган.

Булғаниб кулга яқосин чок этар ҳар субҳ чарх,
Бир қуёш ишқида гўё мен каби девонадур

мисраларида эса ошиқ билан чарх ҳолатлари ўртасидаги муштараклик – ҳар иккисининг қуёш юзли маҳбуба ишқида девона бўлиб, ёқа чок қилиши таъкидланган. Субҳнинг бу тарздаги талқини ҳам ҳусни таълил санъатини рўёбга чиқаргани кўриниб турибди.

Чарх зулмидин не тонг сўгум сабуҳий вақтиким,
Субҳ ҳам бу гуссадин йиртар яқосин ҳар саҳар

байтидаги тасвир ҳам юқоридагига ҳамоҳанг.

Ҳажри шомидин осиб гардун қаро киз бўйнига,
Субҳ чок айлаб яқо, ҳолимга шеван қилдилар.

мисраларида эса субҳнинг ҳолати ошиқ аҳволига ҳамдардлик ифодаси тарзида талқин қилинган.

Жон топай дерсен сабуҳийдин, вале гофилки, субҳ,
Чок этиб кўнглак сенинг ҳолингга тутмишдур азо

байтидаги ҳусни таълил ҳам шу тарздадир.

Навоний ғазалиётидаги ҳусни таълил санъати ифодаларида шафақ тимсолига ҳам алоҳида эътибор берилади. Шоир табиатнинг ушбу ажойиб ҳодисасини диққат билан кузатган ҳолда бу тимсолдан ошиқ ҳолатининг муболағали тасвирини чизишда моҳирона фойдаланади.

Йўқ шафақ, мазлум қониға қолиб эрди сипеҳр,
Они ювған бағри ашким мавжидин кўлок эмиш

бийтида шафақ тимсолидан муҳим ижтимоий ғоя – фалак – синехрнинг адолатсизлиги, шу туфайли мазлум қонига қолганлиги, ошиқ тўккан кўз ёшларидан пайдо бўлган денгиз мавжи бу қонни юваётганини таъкидлаш мақсадида фойдаланилади.

Чарх агар ҳолима қон йиғламади ҳажр тун,
Нега, бас, бўлди шафақдин юзи ул шом қизил?

бийтида шафақ чархнинг ошиқ ҳолини кўриб қон йиғлаши, шомнинг қизиллиги боиси шу эканлиги таъкидланади.

Эй Навоий, ғам тун эрмас шафақким, чархни
Қилди гулгун қон ёшим дарёси ҳар дам чайқалиб

бийтида ҳам шафақ ошиқ қон ёши дарёсининг осмонга тушган акси сифатида талқин қилинганини кўрамыз.

Ғам тун билмон шафақдур ё фалак миръотида
Акс кўргузгон кўзумнинг лаългун ёшимидур

бийтидаги тасвир – муболаға ва тажохули орифона санъатлари асосидаги ҳусни таълил намунаси. «Ғам кечаси кўринган манзарни шафақми ёки кўзларимдан тўкилган қонли ёшлар акси осмонга тушганми?», тарзидаги талқин табиатнинг бу хил кўринишини айри-табиий жиҳолантириш оқибатидир.

«Фалакнинг пардаи зайлин буким қилди шафақ гулгун,
Магарким ер юзидин кўз ёшим хуноби тошибдур

мисрларидаги ҳусни таълил ҳам муболаға заминиде кашф этилган бўлиб, ошиқнинг қонли кўз ёшлари ер юзидан тошиб осмонга қилиб етиб борганлигини таърифлашда ўз ифодасини топган.

Қатор ғазалларда шафақнинг ошиқ оҳу фиғони туфайли фалакнинг ўртаниши тарзида талқин қилинганини кўрамыз.

Шоми ҳажрида шафақ кўрсанг, Навоий, бил яқин
Ким, фалакни шуълаи оҳу фиғоним ўртади.

...Қуёш юз ёшуриб, эрмас шафақким, ёна бу оқшом
Синехр айвонига бош чекти шавқим ўти тугёни.

байтларидаги ҳусни таълил ифодалари шу тарздадир.

Чарх уза эрмас шафақким, ўртанурга аҳли дард
Тез этар ҳар тун қазо оташгаҳи даврон ўтин

Ғам туни эрмас шафақдин шуълаким, маҳрумлар
Куйдурурлар оҳдин гардунни хирман ўтиға

байтларидаги ҳусни таълиллари эса ижтимоий ғоя ифодаси учун хизмат қилган. «Осмондаги шафақ эмас, балки қазо аҳли дард-ни янада кўп ўрташ учун ҳар тун даврон оташгоҳи ўтини тезлайди», маъноси шундан далолатдир.

Шом ила субҳ ар сориф оғриф эмаслар, бас недур
Тун сочин ёйиб, қуёш йиртиб юзин, тутмоқ азо?

байти ҳам шу жиҳатдан завқиеб. «Шом билан субҳ сариф касалига мубтало бўлмаган эса, нега тун сочини ёйиб, қуёш эса юзини йиртиб аза тутяпти», маъносини ифодаловчи ушбу мисраларда шом билан субҳнинг қизғиш кўриниши уларнинг сариф касал билан оғришлари оқибати тарзида ғайритабиий асосланган бўлса, шомдан сўнг туннинг кўриниши сочини ёйиб йиғлаётган аёлга, субҳдан кейин қуёшнинг кўриниши – тонг чоғида осмоннинг тарам-тарам қизил тусга кириши юзини юлиб аза тутаётган шахсга нисбат берилган. Бинобарин, ҳар икки мисрада шом, субҳ, тун ва қуёшнинг ҳолатлари бадий далилланган.

Шоир ўз ғазалиётида тонг шамоли – насим, кундузги шамол – ел тимсолларидан ҳам ўринли фойдаланиб шоирона талқин усулининг бир қатор таъсирчан лавҳаларини яратган эди. Уларда насим ва ел гўзал маҳбубанинг чаманзорга қилган ташрифидан ошиқни огоҳлантирувчи ёқимли шабада шодлик, гўзаллик, висол хабарчиси тарзида ифодаланади. Чунончи,

Чамандин ел ривоносо келур ҳар дам, ажаб эрмас
Ки, гулгашти чаман айлар бугун сарви хиромоним

байтида табиий ҳодиса – чаманда шабаданинг эса бошлашига гўзал маҳбубанинг гулзорда сайр қилиши сабаб қилиб кўрсатилган эди.

Мумтоз шеъриятимизда булутларнинг кўриниши, ҳаракати асосида яратилган ҳусни таълил намуналари ҳам кўп учрайди. Навоий ғазалиётида ҳам шу хил ифодалар мўл қўлланган. Булутлар Навоий ижодида аввало ошиқ оҳининг кўкдаги кўринишлари тарзида талқин қилинади.

Дарёву булут эрмаским, оҳим ила ашкимдин
Ҳам ер юзида кўллар, ҳам кўкта булутлардир

Сонуғ оҳим бурудат солди олам узра қиш эрмас,
Булут йўқ – дуди оҳимдин кўрунмас осмон ҳар дам

Киб байтлар шу жиҳатдан аҳамиятлидир.

Маълумки, субҳ ёки оқшом айёмида чиқиб келаётган ёки ботаётган қуёш нурлари қизғиш ранг касб этади. Бу нурлар булутларни ёритар экан, уларга ҳам шу ранг кўчади – осмонда қизғиш, гулгун булутлар кезаётгандек туюлади инсонга. Табиатдаги шу хил манзара шеъриятдаги ҳусни таълил учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади кўпинча. Навоий ана шу манзара асосида ҳам бир-биридан латиф байтларни яратган.

Синехр узра эмас гулгун булут, ҳар сориким тутмиш
Филлук миръотиға акси сиришким лаълфомидин.

Тутмамиш рангин булут кўнкики, оламни тутуб,
Акс кўк миръотиға солғон сиришким қонидур

Байтларидаги ҳусни таълиллари шу хил завқиеб мазмунга эга. Шонр кўкдаги қизғиш булутлар ҳақида сўзлар экан, уларни кўк миръоти – осмон кўзгусига тушган ошиқнинг қонли ёшлари акси тарзида талқин қилади.

«Булут қизғиш эмас, балки оҳим ўти парчалари пахта бўлакларидек осмонда сузиб юрибди-ю, қуёш уларга туташиб, ҳар бирини алангали бир байроққа айлантирибди», деган мўъжизавий ифоданинглаймиз бу мисралардан. Тасаввур қилинг-а: осмонда алангаланаятган қизил байроқлар бир-бирини қувиб кетмоқда! Ошиқнинг ўтли оҳу фарёди парчалари улар. Осмонни қоплаган нағна-нағна булутларнинг шафақ чоғидаги қизғиш кўринишини бу хил тасвирлаш учун улкан бадийи даҳо, қудратли тафаккур, буюк ижодий хаёлот қуввати бўлиши керак ижодкорда!

Юзунг шаҳидлари туфроғини совурмиш ел,
Буким булут кўринур кўкта ҳар тараф гулгун

байтидаги тасвир ҳам ғоят кучли. Шоир бу мисраларда ҳусни таълил усулига мурожаат қилар экан: «Маҳбуба чехраси шаҳидларининг қизғиш туфроғи шамол туфайли осмонга кўтарилиб, гулгун булутлар тарзида кўриняпти», деган мазмунни ифодалайди.

Навоий ўз ғазалиётида қора булутлар тасвирини чизар экан, шу усулдан фойдаланган ҳолда таъсирчан бадий лавҳалар яратди. Жумладан:

Демангиз мушкин булутким, бўлди кўк тоқи қаро,
Баски оҳим дуди борди чарх айвониғача.

Бу байтда осмонни қоплаган қоп-қора булутлар ошиқнинг кўк тоқи, «чарх айвони»га қадар етиб борган оҳи дудлари эканлиги таъкидланади. Ташбиҳ, муболаға санъатлари асосида яратилган бу ҳусни таълил намунаси ҳам жозибали ва пурмазмундир.

Паёпай не экин абри баҳорийдин чақин тушмак,
Булут узра бир учқун солди гўё шуълаи дардим

байтидаги ҳусни таълил бетакрорлиги билан лол қолдиради ўқувчини. Баҳор кунларида кўп чақмоқ чақилиши гўёки ошиқ дардининг шуъласидан бир учқун булутларга етиб боргани туфайли юз берармиш.

Шоир ўйингоҳда кўтарилган гард тимсолидан фойдаланиб ҳам маҳбуба ҳусни жамоли, лутфу назокати, ишқ аҳлининг унга бўлган чексиз муҳаббатини таъкидловчи ажиб ифодалар яратдики, буни

Ийдгоҳда гард эмас, балким етишгач мақдаминг,
Қўпти ердин садқа бўлмоқ истабон майдон санга

байти мисолида кузатиш мумкин. «Ўйингоҳда кўтарилган гард эмас, балки сенинг қадаминг бу манзилга етишгач, бутун майдон ўзини сенга садқа қилмоқ учун ўрнидан кўчди», деб таърифлайди шоир бу манзарани.

Барқ тимсоли ҳам Навоийнинг хусни таълил усули қўлланилган ғазалларида анчагина учрайди. Баҳор чоғидаги чақмоқ ва момақалдироқ ҳодисалари ижодкорнинг хаёлот оламини банд этиб, янги-янги бадиалар, нафис лавҳалар чизишга илҳомлантиришни табиий. Навоий бу хил манзаралардан аввало ошиқ кечинимларининг муболағали таърифида фойдаланади. Чунончи:

Барқ эмас, оламга қўймишдурки оҳимдин шарар,
Риъд эмас, гардунга чирмашмиш фиғонимдин садо

Байтини кўздан кечирсак, унда барқ – чақмоқ ошиқ оҳининг учқунлари, момақалдироқ эса фиғонининг гардунга чирмашган салоси тарзида талқин қилинаётганини кўрамиз.

Барқ ҳар дам чоқилиб, ишнагач – ўқ тийра бўлур
Яъни ушмундин олинг умр чароғига ҳисоб

Байтда эса хусни таълил санъати воситасида муҳим бир ижтимоий-ахлоқий ғоя ифодаланади. «Чақмоқ ҳар қачон чақилса, бир норлайди-ю йўқ бўлади, оламни яна қоронғулик босади. Бу билан гўё умр чароғи ана шундай қисқа, яъни умр гўё чақмоқнинг бир бор чақнаб ўчишига ўхшайди, огоҳ бўлинг, деяётгандай бўлади». Ушбу байтда чақмоқ умр қисқалигини одамларга эслатувчи бир восита тарзида ғайритабиий шаклда талқин қилинган.

Алишер Навоий ўз ғазалларида қуюн тимсолига ҳам анча кенг мурожаат қилган эди. Шоир даштга саҳрода кўтарилиб чарх уриётган қуюнни ҳижрон водийсида дарбадар кезиб ўз дилдорини излаётган ошиққа қиёслаб бир қатор таъсирчан лавҳалар битган эди. Унинг қаламига мансуб

Ҳажр водийсинда саргардонмен андоқким қуюн
Ҳамқадам бўлса манга бир лаҳза боши эврулур

Байтда эса қуюн янгича бир талқинга асос бўлиб хизмат қилганини кўрамиз. Мисралар мазмунига диққат қилсак, «Ҳажр водийсида қуюн каби саргардон кезаман, у менга ҳамқадам, ҳамдирд бўлганида эса боши мен томон эгилади», деган фикр ифодасини кўрамиз. Ижодкор ушбу байтда қуюн бошининг баъзан бир томонга эгилиши ҳодисасига ишора қилиб, бу ҳолатни унинг

бечора ошиққа бўлган ҳамдардлиги ифодаси сифатида талқин қилар экан, инсон ва табиатнинг ўзаро илиқ муносабатларини таъкидлаётти. Биринчи мисрада ўзини қуюнга қиёс қилган лирик қаҳрамон иккинчи мисрада саргардон ошиқ билан қуюнни ёнма-ён тасвирлашга ўтади. Шу он шоир ўзи дашту биёбонларда гувоҳи бўлган ҳодиса – қуюн бошининг баъзан эгик кўриниш касб этишини эслаб кетади-ю, ана шу табиий лавҳани ошиққа ҳамқадамлик, ҳамдардлик ифодаси сифатида шарҳлар экан, ҳусни таълил санъатининг нафис ва нозик, бетакрор ва таъсирчан намунасини яратади. Бу хил талқин Алишер Навоий даҳосига хос буюк бир фазилатни – табиатнинг энг ноёб манзараларидан сўз санъатининг ҳайратомуз лавҳаларини акс эттира олишини аниқ кўрсатиб туради.

Ҳусни таълил санъати намуналарида шамъ тимсоли ҳам кенг қўлланганини кўрамиз. Тўғри, бу тимсол Навоийгача бўлган ўзбек ғазалиётида ҳам учрайди. Мавлоно Лутфий ўзининг

Чу мажлисингда ўзин шамъ дармиён кўрди,
Тилин кесиб ани расвойи анжуман қилдим

байтида йиғинларда шамъдан фойдаланишни, унинг пилигини кесиб, алангасини равшан қилиш ҳодисасини назарда тутган ҳолда шамъ «тилининг» кесилишини унинг маҳбуба билан гўзаллик даъвосини қилгани учун берилган жазо сифатида ғайритабиий шарҳлаб, маъшуқанинг латофатини мадҳ этган эди. Саккокий қаламига мансуб:

Гул гунча бўлур кўрса юзини чаман узра,
Титрар кўруб ой энгини шамъ анжуман ичра

байтида шамъ ҳолатини бадий тарзда шарҳлаш орқали маҳбуба чеҳрасининг беқиёс гўзаллиги таъкидланади.

Алишер Навоий ўз ғазалларида бу тимсолларга тез-тез мурожаат қилган ва улар воситасида кўплаб таъсирчан бадий лавҳалар чизган. У шамъни аввало инсонлар ҳамдарди сифатида тасвирлаб ҳусни таълилнинг сержозиба намуналарини яратган.

Ростларға чарх агар ҳар лаҳза қилмас сарзаниш,
Шамъ бас ҳар тун недин йиғлаб куюб афгон қилур

байғи дикқат қилайлик. Унда: «Чарх яхши одамларни ҳар лаҳза равижлмас, нега шамъ ҳар тун йиғлаб куяди, фиғон чекади?» деган фикр мужассамланган. Шоир тунда ёнаётган шамънинг ҳолатини, унинг ёниши, эриб оқишини ғайритабиий шарҳлар экан, ушбу манарига ижтимоий адолатсизликни, яхши, тўғри одамларнинг кулфат чекинниши сабаб қилиб кўрсатади. Шамънинг ҳолати билан ижтимоий ҳаёт ўртасида ҳаётий бўлмаган муносабат топиб, адолатпарварлик, инсонпарварлик ғоясини ғоят таъсирчан, эсда қоладиган, дилдин ўчмайдиган бир тарзда ифодалайди. Хусни таълил санъатининг кучи ва жозибаси ушбу мисолда ёрқин кўринади.

Навоний шамъни гўзал маҳбубанинг шайдоси, эҳтиросли ошиғи сифатида талқин қилиб ҳусни таълил усули воситасида чиройли бадний лавҳалар яратади.

Пола қилмас тил чекибким, уйқу истаб ёрға,
Саргузаштидин кеча дер гўйе афсона шамъ

байғи ҳам ғоят пурмазмун. Шоир унда уйқуга ётган маҳбуба қоншида ёниб турган шамъ тимсолини гавдалантириб, унинг алангаси ҳаракатини аста тебраниб ёнишини ёрни ухлатиш учун ҳисоя, афсона айтиб бериш тарзида изоҳлаб, ҳусни таълилнинг яна бир бежирим ифодасини яратади.

Навоний ғазалиётида шамъ баъзан гўзал маъшуқа ҳуснига шайдо бўлиб, унга ўхшашга интилувчи жисм сифатида талқин қилинса, баъзан у билан гўзаллик талашуви рақиби тарзида талқин қилинади. Жумладан:

Аҳли мажлис куйдирур тилин кесиб, бошин узуб,
Шамъ даъво қилса моҳи мажлис оройим била

байғида шамъ билан боғлиқ табиий ҳолатлар заминида ҳусни таълилнинг яна бир ёрқин намунаси яратилган.

Навоний битган ғазалларда шамъ аксар ҳолларда ошиқнинг садоқатли дўсти, ҳамдарди, ғамхўри тарзида талқин қилинади.

Шамъ ҳамдардимдурур ҳижрон туниким, мен киби
Ҳажр ўтида қоврилур ул доғи ўз ёғи била.

...Ростлиқ ҳаққи учун, эй шамъ, бир тун базмида
Чиқса сўз мендин, куюб беҳадду поён йиғлагил

байтларида шамънинг ошиқ дўсти сифатидаги фазилатлари таъкидланса,

Шамъ ул ой ҳажрида тун куймагим огоҳидур,
Дуди эрмаским, менинг ҳолимга ўтлуғ оҳидур.

...Шамъ аввал оқшом – ўқ куйди фигоним ўтидин,
Ким, мен ўт сочқон булутдек тортиб афғон йиғладим

каби қатор байтларда шамънинг тутаб ёниши, эриб оқиши ошиқ ҳолига ҳамдардликнинг ёрқин исботи сифатида ифодаланади. Шамъ ҳолатининг бу хилдаги тасвири ҳамма ўринда ташхисга асосланган ҳусни таълил санъатини рўёбга чиқарган.

Нега йиглаб анбарин зулфин кесар ҳижрон туни,
Ўлмагимни англабон гар шамъ тутмайдур азо?

байтида шамъга хос ҳамдардлик фазилати янги бир тафсилот – зулфини кесиши билан тўлдирилади. Бу ҳам ҳаётин лавҳа бўлиб, шамънинг яхшироқ ёниши учун унинг ипи – пилигини кесиб туриш ҳодисаси назарда тутилади.

Ғам шоми гар ўтумга бўлур шамъ ашкрес,
Парвоналар қаноти ели айлар они тез

байтида эса парвоналар тимсолининг қўшилиши билан янгича манзара касб этади.

Шеърятимизда шамъ тимсолини парвоналар жўрлигида тасвирлаш анъанавий усуллардандир. Бу хил бадий лавҳаларни деярли ҳар бир шоир ижодида кўплаб учратиш мумкин. Кўпинча бу хил тасвир ҳусни таълил санъати воситасида қўлланганини кўрамиз.

Алишер Навоий ўз ғазалиётида бу тимсолларга мурожаат қилар экан, аввало, муҳаббатни улуғлаш, инсонларга хос бу мўъжизавий туйғуларни шамъ ва парвона муносабатлари орқали ёрқин жилолантириш мақсадини кўзлайди.

Эккали парвоналар кўнглида гўё тухми меҳр,
Ашкдин атрофида ҳам сув сочар, ҳам дона шамъ.

«Шамъ гуё парвоналар кўнглига муҳаббат уруғини жо қилмоқ-
чи, шунинг учун ҳам дона сочиб, уларга кўз ёшларидан сув ҳам
осиладу», деган маънони англаймиз бу мисраларда.

«Шамъ ўтига ўзини урган парвона ўртаниши муқаррар, ле-
кин у ўтдан шамънинг ўзи ҳам ўз ёғи билан қоврилади», деган
фикр шоирнинг:

Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
Кўрунги қовруладур шамъ доғи ёғи била

байгида ўз аксини топган. Шоир ушбу табиий манзара воситаси-
ли муҳим ижтимоий ғояни ҳусни таълил усули билан таъсирчан
ифодалаган.

Парвона шамънинг қайси латофатига мафтун? Нега у шамъ
атрофида тинмай чарх уради, ҳатто ўзини фидо қилиб, шамъ
ўтига ўзини уриб ҳалок бўлади? Ҳусни таълил санъатига асос-
ланган шоир бу саволга шундай жавоб беради:

Не учун шамъ оллида саргаштадур парвона, гар
Садқа қилмас ўзни онинг қомати раъносиға

Қон-қаро тундаги шамънинг ёниши шоирга мотам тутган киши-
нинг ҳолатини эслатади. Нега у мотамда? Ҳа, у ўртанган парво-
на ҳалокатидан изтироб чекмоқда. Лекин бундан энди не фойда?
Навоийнинг қуйидаги байти шу хусусда:

Ўртабон парвонани, эй шамъ сўнгра не осиг,
Йиғламоқ чирмаб қаро, мотамлик элдек шеванинг.

Шоир шамъ кўринишининг майда тафсилотларигача кузатиб,
улар воситасида ошиқ кечинмаларининг теран тасвирларини
чиқари.

Ҳижр ўғидин шом агар мендек эмас беҳоб шамъ
Риштаи жониға невчун солди печу тоб шамъ?

байгига диққат қилсак, шамъ пилиги – ипининг буралиб ёниши
мисолида чиройли ҳусни таълил намунаси яратилганини кўра-
миз. «Шом маҳали мен каби ҳажр ўти туфайли изтироб чекиб
ухламай чиқмаса, нега шамъ ўзининг жон ипиға бунча печу тоб

солади, бураб қийнайди, азоб беради», деб таърифлайди Навоий бу ҳолатни. Шамъ учигаги ип буралиб ёнаятти. Шоир буни шамънинг ошиқ каби азоб чекаётганига йўяди ва юқоридагича чиройли далиллайди.

Маҳвашимдек демаким, бўлмиш либоси лаългун,
Мен киби қон ёшдин ўлди ғарқан хуноб шамъ

мисраларида эса шамъ танасининг ёниш айёмида қизғиш бўлиб кўриниши асосида яна бир жозибали талқин яратилган. «Шамънинг кўйлагини маҳбубамнинг қизил либосига ўхшатмагин, у мен каби қонли ёш тўкавериб бошдан оёқ хуноб, қонли сувга ғарқ бўлган», деб таърифлайди шоир бу манзарани, яъни шамънинг қизғиш кўриниши қонли ёшлар билан бошдан оёқ кўйлаги қизил ранг касб этган инсон ҳолига қиёсланган.

Гуллар жилвасининг латиф талқини

Кўп асрли шеърятимизнинг бадий ривожига табиатнинг инсониятга бахшида айланиш бебаҳо неъматини – гуллар тимсоли билан узвий боғлиқдир. Олам беазаги бўлмиш ранго-ранг гуллару, гунчалар, муаттар жамбилу райҳонлар, оромбахш наргису бинафшалар шоирларга беадад завқу илҳом бахш этиб, бир-биридан нафис, бетакрор, айна чоғда пурмазмун ва ҳайратомуз бадий тимсоллар, теран ва зебо бадий лавҳаларнинг яратилишига асосий манбаъ бўлиб хизмат қилган.

Даҳо ижодкорлар хилма-хил гулларнинг аксу таровати, уларнинг гўзаллик оламидаги муносиб ўрни ҳақида фикр юритиб, ақл бовар қилмайдиган бежирим ифодалар, бир-биридан мунаққаш ихчам, миниатюр тимсоллар кашф этиб, шеърят шайдолари дилларини хушнуд этганлар, бадий дилларини камолотга етаклаганлар.

Ҳусни таълил санъатида гул тимсолидан унумли фойдаланиш соҳасидаги анъаналаримиз XV аср бошларидаёқ шаклланган эди. Бу даврда яшаб ижод этган Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадоий каби шоирларимиз ғазалиётда ушбу тимсол асосида яратилган кўпгина ҳусни таълил намуналари билан танишимиз. Ўз салафларининг мазкур тимсолдан фойдаланиб, ҳусни таълил ифодаларини яратиш анъанасини атрофлича ўрганган Навоий бу соҳада ажойиб кашфиётларга эришди.

Шоир ғазалларидан ўрин олган ҳусни таълил санъати намуналарида ҳам хилма-хил гуллар тасвирига кенг ўрин берилган.

Нивоний гулни аввало маҳбуба ҳуснига шайдо бўлиб, унинг висолига муштоқ ошиқ тарзида талқин қилади.

Гул эмас, ҳар ён юзунг даврида оро қилғали,
Ҳалқа урмишлар жамолингга тамошо қилғали

байтидаги гул таърифи шу хилдадир. Диққат қилинса, чаманданги гуллар ёр жамолини томоша қилаётган ошиқларга қиёс қилинётганини кўриш қийин эмас. Ҳусни таълил санъати бу ўринда тинишсиз асосланган.

Кеча-кундуз қилма гулбонгингни бас, эй андалиб,
Ким, санга беш кун бу гулшан ичра меҳмон бўлди гул

байтидаги ғайритабиий талқин ҳам ниҳоятда завқиеб. «Бу гулнинг гул сенга беш кунлик меҳмон, шундай экан, кеча-кундуз куйингни тўхтатмай, меҳмонинг кўнглини ол!» деган теран фалсафий ғоя ифодаланган ушбу байтда.

Қатор байтларда шоир гулни гўзал маҳбубага тақлид қилувчи, унга ўхшашга интилувчи тарзида талқин қилганини кузатамиз.

Сенга тақлид қилмиш гулки, осиб кўза бўйнидин,
Тикан устига они турғизиб гардун адаб қилмиш

байти фикримиз далили бўла олади.

Шоир мазкур тимсолга мурожаат қилиб, унинг воситасида ҳусни таълилнинг бетакрор ифодаларини яратар экан, гулнинг ранги, ҳолати, хусусиятларидан келиб чиқади.

Гул паришон ўлди-ю, сарви сиҳи топти шикаст,
Боғ аро гулгашт ул сарви гуландом айлагач

байтидаги ҳусни таълилда гул баргларининг очилишини паришонликка нисбат берилган.

Даҳр бўстонида буким чок эрур гул кўнглаки,
Булбул аҳволига гўёким азосидур анинг

Бу чаманда кўнглакин гул чок айлардин иши
Булбул аҳволига ҳар кун шеван эрмиш, англадим

байтларида «гул кўйлагининг чок»лигини унинг булбул ҳолига
мотам тутаётганлиги ифодаси тарзида изоҳланган.

Кўнглакин чок айламиш андуҳдин гул, чун яқо
Чок қилса найласин булбулнинг ўлмай кўкси чок

мисраларида ҳам шу хил талқин янада батафсилроқ ифодалан-
ганлиги кўзга ташланади.

Шоир баъзан гул рангининг қизиллигини мутакаррир лафз
санъатидан фойдаланган ҳолда ғоят таъсирчан ифодалайдики,
унинг

Бодадин гул-гул кўруб ул юзни онинг ҳажридин
Чок-чок ўлғон кўнгулдек таҳ-батаҳ қон ўлди гул

байтидаги ғайритабиий талқин фикримиз далилидир.

Гул эмаским, қон этиб афлок бахтим ахтарин,
Қилди тиғи зулм ила юз пора онинг пайкарин

байтида эса қизил гуллар ошиқнинг фалак зулм тиғи билан қонга
ботирилган бахти юлдузи парчалари эканлиги таъкидланади.

Навоий қизил гул рангини ғайритабиий талқин қилар экан,
булбул тимсолини ҳам қўшган ҳолда янги ва бетакрор бадий
лавҳалар чизади.

Не учун киймиш қизил тўн даҳр бўстонида гул,
Гар оқизмоқ истамас ошуфта булбул қонини

байтида гулнинг қизиллиги қотил кийимига нисбат берилиб, ошиқ
ва маҳбуба муносабатлари мажозий тарзда ифодаланган.

Гулнинг қизил рангини ташхис санъати асосида уялиш рам-
зи сифатида талқин қилиш шеъриятимиздаги анъанавий усул-
лардан. Мавлоно Атоий қаламига мансуб:

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уётгин анжуманда

байтидаги шу хил таъриф кўпчиликка маълум. Навоий ана шу лиънани давом эттириб, бу усулни янада такомиллаштирган ҳолда

Хижолатдин қизормиш гул, таҳаррук сарвдин кетмиш,
Магар боғ ичрадур гулчеҳралик сарви хиромоним

Юзунгдин чаманда сув бориб ўзидин,
Қизормиш уёттин гули оташин ҳам

киби таъсирчан ҳусни таълиллар яратади.

Навоийнинг бир қатор ғазалларида гуллар рангининг ўзгариши ҳусни таълил усули воситасида изоҳланганини кузатамиз. Сариг гулни шу тарзда таърифлаш

Ҳар қизил гулким, юзунг шавқида олиб исладим,
Ётқач оҳим шуъласи, они сариг гул айладим

байтида ҳам кўзга яққол ташланади. Бу ўринда қизил гулнинг ошнқ оҳи шуъласи туфайли сариг гулга айлангани таъкидланяптики, бу хил тасвирда ҳусни таълил санъати ифодасини кўриш қийин эмас.

Гул қизил, сариг эмас, гулшанда, сен кўрган замон,
Оқ гул эрдиким, неча ранг ўлди ул юз рашкидин

Ҳар гули раъно қизил, сариг кўринур, важҳи бор
Ҳар дам айлар они чеҳранг инфиоли ўзгача

байтларида боғдаги қизил, сариг гуллар ранги шу санъат воситасида талқин қилинади. Биринчи байтда: «Гулшандаги гуллар қизил, сариг эмас, балки оқ гуллар сени кўрганда юзингга рашк қилганидан турли рангга кирган», деб таърифланса, кейинги байтда нафис – гули раънонинг қизил, сариг ранглар касб этиши унинг маҳбуба жамоли олдида уялиб кетгани оқибати тарзида изоҳланади. Ҳаётий ҳолат – гулшандаги оқ, қизил, сариг гуллар рангини бу хил ғайритабиий талқин қилиш шоирнинг ҳусни таълил санъатидан моҳирона фойдаланишидан далолат бериб турибди.

Навоий гул юзидаги шабнамни ҳам шу санъат воситасида жозибали таърифлаб, таъсирчан лавҳа чизади:

Гул уза шабнам эмас, ул юзда тер монандиким,
Инфиолидин ботибдур терга гул барги тари

байтидаги талқин ҳам гулнинг уялиши билан боғланади. «Гул устидаги шабнам эмас, балки гул барги уялганидан терга ботгандир», деган ифода ғоят чиройли чиққан.

Шеърятимизда бир қатор ҳусни таълил намуналари ғунча тимсолига асосланган.

Алишер Навоий ушбу тимсолга мурожаат қилар экан, табиийки салафларининг тажрибаларини назарга олмай иложи йўқ эди.

Шоир аввало ғунчанинг шакл хусусиятларига асосланган ҳолда унинг ҳолатини ғайритабиий тарзда талқин қилиб ажойиб лавҳалар чизади:

Чаманда ғунча эмаским, бўлубтур ул гул учун
Фиғони анчаки, қон боғланибтурур юраги.

Ғунчанинг жажжи юракчага ўхшаши, унинг зимнида эса қизил гул баргларининг камол топишини назарда тутган шоир ташхис ва ташбиҳ санъатлари асосида ана шундай бадиа яратган.

Энди очила бошлаган ғунчанинг кўриниши ҳам ғайритабиий далиллашга хизмат қиладики, буни шоирнинг:

Ғунчаи хандонки дерлар мунфаилдур оғзидин,
Лек кулмак бирла истар қилса дафъи инфиол

байти мисолида кузатиш мумкин. «Очилаётган ғунча маҳбуба оғзидан уятда, лекин у кулиши билан ўз уялишини яширмақчи бўляпти», деб тасвирлайди Навоий ғунчанинг аҳволини. Ғунча учидан қизорган гул баргларининг намоён бўлишини ғунчанинг кулишига нисбат берган шоир ташхис санъати воситасида нафис бир ғайритабиий лавҳа чизган.

Гадоийнинг юқорида келтирилган тасвирига ҳамоҳанг бу байтдаги ҳусни таълил янги эмас, албатта. Бу ҳолатни асар шоирнинг ёшлик чоғларида яратилганлиги билан изоҳлаш тўғри бўлар.

Боғ аро хат ичра оғзингдин қизориб, сарғариб
Ғунчае зангор либоси бирла бошин буркади

байтидаги тасвир ҳам мўъжизакордир.

Маҳбуба оғзи ғунчадан ҳам мўъжазроқ, нафисроқ. Шу туйғули у ўзидан катта бўлган ғунчага ҳурмат кўрсатади. Буни шоир:

Ғунча оғзига ағар тобеъдур оғзинг, йўқ ажаб,
Ҳурмат асрар, не учунким, ул улуғдир, бу – кичик

байтида ифодалайди.

Навоий шабнамли ғунчанинг кўринишидан янада ҳайратомузроқ ифода яратади:

Бу гулшан ғунчасида жола эрмаски, тиш иржайтиб,
Кулар ошуфта булбул навҳасига бевафолиғдин.

«Гулшандаги ғунча устида кўринган шабнам эмас, у, ошуфта булбулнинг гул бевафолигидан чекаётган оҳ-фарёди устидан тишини иржайтириб куляпти», деган ғайритабиий далиллаш ифодасини кўрамиз ушбу байтларда.

Очилиб келаётган ғунчаларнинг кўринишидан илҳомланган Навоий уларни маҳбуба дуоси учун очилган оғизлар тарзида ғайритабиий талқин қилиб, шундай ажойиб мисралар битган эди:

Ғунчалар хандон эмас гулшандаким, ҳар соридин
Очти гулрўйим дуосин қилғали гулзор оғиз.

Навоий ғазалиётида лола тимсоли заминида қўлланган ҳусни татлила намуналари ҳам анчагина. Шоир ўз салафлари анъаналарини давом эттириб, ушбу тимсолдан фойдаланар экан, кўплаб янги ва бадиий лавҳалар яратади. Уларда ҳам, аввало лоланинг шаклий хусусиятлари ғайритабиий талқинни ифодалашдаги асосий восита ҳисобланади.

Дема тоғу лола даҳр ичра, ажал қоплони бил,
Ким кийиклар қонидин боштин оёқ рангин эрур

байтида лолалар ажал қоплони қўлида ҳалок бўлган беҳисоб кийиклар қони тарзида талқин қилинса,

Эмастур сабзаву лолаки, жола тошидин гардун
Кўкартиб ер юзин ҳар сори зоҳир айламиш қонин

байтида улар гардуннинг жолалар тоши туфайли азоб чекаётган ер юзи қонлари сифатида изоҳланади.

Гўйе Фарҳоддек ҳамроз учун барқ ўтидин
Лола эрмас, бағрига ҳар сори қўймиш тоғ доғ

мисраларида эса лолалар тоғнинг барқ ўтидан ўз бағрига қўйган қизғиш доғларига нисбат берилади.

Лола эрмас, урди ўт гулшанга бир гул ҳажридин
Ўртаниб ҳар дам Навоий нола қилмоғи била

байтида лолазор ошиқ Навоийнинг маҳбуба ҳажрида ўртаниб ўзининг маҳзун нолалари билан гулшанга урган ўтлари тарзида ғайритабиий ифодаланса,

Эмас боғ ичра сориғ лола, занбақ билки ҳар сори,
Янги доғ ўртаб ул гул ишқидин сарғарди рухсори

байтида боғ ичидаги сариғ лолалар маҳбуба ишқида ўртаниб, ранги сарғайган сунбул гуллари сифатида акс эттирилади.

Мумтоз шоирларимиз ижодида ҳусни таълил учун асос қилиб олинган ўсимликлардан яна бири бинафшадир. Унинг кўриниши, хусусан, бошининг эгиклиги ҳамда кўкимтир ранги маҳбуба латофати назокатини янги бадий лавҳаларда таъсирчан ифодалашга имкон берарди.

У ёки бу тимсолнинг шаклий хусусиятларига таяниб ҳусни таълил ифодаларини яратиш Навоийнинг бинафша тасвирланган ғазалларига ҳам хосдир. Бошқа ижодкорлар каби шоир ҳам бинафша гулининг қуйига қараганлигини кишиларнинг хижолат бўлиш, уялишдаги ҳолатига қиёслаб, ажойиб бадий лавҳалар чизади. Чунончи:

Зулфинг оллида бинафша суда кўргач аксин,
Қўймади ёна бошин юқори қилмоққа уёт

байтларида бинафша «бошининг қуйилиги» унинг маҳбуба зулфи олдида уялиб, бошини ердан кўтара олмаслигига нисбат берилса,

Бинафша солхўрд элдекки бош солди қуйи, гуё
Яқин англаб жазони анга даъб ўлди қайғурмоқ.

байтида эса бу ҳолат янгича талқин қилинади. «Бинафша айб қилиб қўйиб, жазони кутаётган кекса кишиларга ўхшаб бошини эгиб олибди», деган маънони ифодаловчи ушбу байт ҳусни таълилнинг чиройли намуналаридан биридир.

Бинафшанинг нега бўлмиш димоғи мунча улуг,
Ки, ул сенинг хатинга хиндуйидурур муйруқ

байтида бинафшанинг кўриниши бурни катта димоғдор кишиларга қиёс қилинганини кўрамыз.

Навоний ғазалиётини кўздан кечирар эканмиз, ўзигача бўлган шоирлар ижодида деярли учрамайдиган **наргис** тимсоли ҳам Навоний яратган ҳусни таълил лавҳаларига хослигини кузатамиз. Ушбу гулнинг инсон кўзини эслатгани туфайли гўзаллик тимсоли сифатида тасвирлангани шеърятимизда кўп учрайди. Ҳусни таълил қўлланган қатор байтларда наргиснинг шабнамдан кўз ёш тўкиб йиғлаши асос қилиб олинади. Масалан:

Чун бу гулшан бевафодур, жом давриға тўкар
Неча пора сиймким, умрида наргис қозғанур.

...Даҳр боғидин вафосизлиқ магар фаҳм этмади,
Нега шабнам ашкидин фан қилди наргис йиғламоқ

байтларида шу фикр исботига дуч келамиз.

Субҳ май чекиб олтин пиёлада наргис,
Кўзининг уйқусига мужиби кушод этадур

байтидаги тасвирда сариғ рангли наргис май тутиб ўз уйқусини қочираётган кишига нисбат берилади.

Ғазалиётдаги ҳусни таълил ифодаларида сарв тимсоли ҳам муносиб ўрин тутади. Шоирларимиз бу тимсолдан маҳбуба фазилатларини бўрттириб тасвирлаш соҳасида кенг фойдаланганлар. Сарвнинг тик қомати, шамол пайтида ҳар томон аста тебраниши манзаралари маҳбубанинг латофати, хусусан, тик қоматини мадҳ этишда ҳусни таълил ифодалари учун ғоятда қўл келган.

Алишер Навоий ҳам мазкур анъанани давом эттирган ҳолда бир қатор таъсирчан лавҳалар яратган. Жумладан:

Сарв ўлмади боғ узра оҳим ели бирлан ҳам,
Боқ кўз учи бирланким, қаддингга салом этмиш

байтида сарв дарахтларининг шамол пайтида у ён-бу ёнга тебраниши уларнинг маҳбуба қаддига бераётган саломи тарзида ғайритабиий талқин қилиниб, ёр қоматининг сарвлардан ҳам тиклиги ва гўзаллиги бадий восита билан таъкидланганлигини кўриш қийин эмас.

Қоматинг хижлатидин савсан ўлубтур неча ранг,
Ё бу навъ этмиш ани шуълаву дуди оҳим

байтидаги шибҳи ҳусни таълилда эса шоир савсан тимсолига мурожаат этиб, унинг ранг-баранглигини ошиқ оҳининг шугълаю тутунлари таъсири билан далиллайди.

Навоий ғазалларида кенг қўлланган тимсоллардан яна бири райҳондир. Шоир ундан табиат гўзаллигини ҳусни таълил санъати орқали тасвирлашда кўп фойдаланади.

Айлади найсон зулоли ер юзин ойнагун,
Анжуму кўк аксидур анда раёҳину ўланг

байтининг биринчи мисраларида найсон ёмғиридан сўнг ер юзининг кўриниши ойнага қиёсланиб, шу асосда райҳону ўланлар юлдузли осмоннинг шу ойинадаги акси сифатида ғайритабиий изоҳланади.

Навоийнинг мазкур санъатдан фойдаланиб, бетакрор ва кутилмаган бадий лавҳалар яратиш маҳорати куйидаги байтда ҳам яққол кўзга ташланиб туради:

Совуриб гул хонумонинму қуюн рангин экин,
Ё фалак бедодидин сарви равонга тушти ўт.

Байт маъносини кузатайлик: «Гул хирмонларини совурган қуюн рангин, яъни қизғиш бўлиб кўриняптими ёки фалак жабру жафоларига чидай олмаган тик сарв дарахтига ўт тушганми?», деб сўраятти шоир. Ушбу тажохули орифона заминидаги ҳусни таълилда

икки ажойиб тимсол мужассамлантирилган: гулларни совурган қизғиш қуюн ва аланга олиб ёнаётган баланд сарв дарахти. Иккаласи ҳам гўзал, ҳайратомуз. Шоирнинг мақсади эса реал воқеълик – қуюннинг қизғиш кўринишини кейинги мисра билан далиллаб, айни вақтда шу орқали муҳим ижтимоий ғоя – адолатсизлик, зулмни қоралаш ғоясини ғоят таъсирчан, эсдан чиқмайдиган тимсол – ёнаётган сарв воситасида ифодалашдан иборат.

Лирик шеърятимиздаги кўплаб ҳусни таълил ифодалари ранг-баранг ҳайвонлар, қушлар тимсолига асосланган. Масалан, шоир маҳбуба латофатини мадҳ этар экан:

Свйдгоҳда қочмас андин сайджим, жон бергали
Секребу ўйнаб, нишоту завқ этар изҳор сайд

байтида оҳуларнинг ов маҳали сакраб қочишлари уларнинг шодликлари ифодаси сифатида ғайритабиий шарҳланган эди. Булбулу кабутар, қумрию тўти каби қушларга хос гўзаллик, сеҳрли овоз, ўзаро вафодорлик сингари фазилатларни ғайритабиий шарҳлаш орқали ушбу санъатнинг бир-биридан ажойиб лавҳалари яратилган.

Хусусан, Навоий ғазалиётида қушлар тимсоли ҳам муносиб ўрни тутати. Уларнинг хусусиятлари кўриниши, сайраши, нолалири шоирга ошиқ қалбининг нозик кечинмаларини ёрқин ва таъсирчан ифодалашга имкон беради.

Навоий хусусан, булбул тимсолига алоҳида диққат қилади.

Булбул эрмас, чиқти кўксум чокидин кўнглум қуши,
Ҳижр ўқи пайконлари бирла ясаб болу парин

байтида булбул кўнгул қушига қиёсланса,

Бу гулшан аро бўйи вафо етмади гулдин,
Булбулғаки, минг навҳа била даъби фиғондур

байтида булбул навоси унинг олам бевафолигидан чекаётган нола, фиғони тарзида ифодаланиб, муҳим ижтимоий ғоя бадиий мужассамлантирилган.

Шоир булбулдан бошқа қушлар – тонг қушлари навосини ҳам адолатсизликдан нолиш ифодаси сифатида талқин қилиб, юқоридаги каби ижтимоий ғояни акс эттиради:

Боғи даврон гуллари чун бевафодур, тонг эмас
Кеча гар тонг қушларининг нолаи шабхези бор

Бошқа бир ғазалда тонг қушлари навоси Навоий ноласидан ўрганиш оқибати тарзида талқин қилиниб чиройли ифода яратилган:

Тонг қуши тортар эса кеча тонг отқунча наво,
Эй Навоий, қилур ул ишни санга ўтканибон

Қуш тимсолидан ошиқ кечинмалари ифодасида фойдаланиш маҳорати, хусусан, мана бу байтда ёрқин ифодаланган:

Номаи ҳажрим анга етмадиким, элтур қуш
Йиқилур ерга ҳаводин қаноти чурканибон

Ошиқ ўзи ёзган дардли мактубни қуш қанотига боғлаб дилдорга йўллаган экан, маҳбубага етиб бормабди. Шоир шу ҳодисага муболағали ғайритабиий сабаб кўрсатиб, ҳусни таълилнинг ёрқин ва гўзал ифодасини яратади: ҳижрон аламларидан ўртанган дил дарди мактубдан қуш жисмига кўчиб, унинг қанотларини куйдирибдию, осмондан ерга қулатибди. Ошиқ туйғуларининг бу тарздаги тасвири албатта, ҳайратга солади ҳар бир китобхонни. Янги ва бетакрор бадий ифода бу!

Номаи ҳажрим кабутар парларин гар ўртамас,
Ул қаро хатлар қаноти узра ҳар сори недур

байтида эса юқоридаги каби талқин – ошиқ номасининг қуш қанотини куйдириши кабутар қанотидаги қора чизиклар воситасида янада ҳаётийроқ ифодаланган. Аниқроғи, муболағали бадий тасвирга ҳаётий далил келтирилган: кабутар қанотидаги табиий чизиклар ғайритабиий – номадан куйиш оқибати тарзида талқин қилинган. Ошиқ номасини элтувчи қуш сифатида кабутарнинг танланиши ҳам ҳаётий далилни кучайтирган. Зеро, мактубларни асосан кабутар орқали йўллангани – ҳаётий ҳақиқатдир.

Мумтоз шеърятимизда яратилган кўпгина ҳусни таълил намуналари қимматбаҳо тошлар: лаъл, дур, жавоҳир ва бошқаларга хос рангинлик, ёрқинликни ғайритабиий талқин қилишга

асосланади. Улар маҳбуба лаби, тишига хос латофатни ушбу саннат воситасида бетакрор ва жозибали ифодалашга имкон берган.

Навоий ўз ғазалиётида лаъл тимсолига мурожаат этиб, латиф иборалар кашф этади.

Оташин невчун эрур лаъл муфарриҳ ёқут,
Бодаи ишқ агар қилмади кон ичра нуфуз

байтида лаълнинг қизиллиги кон ичида ҳам ишқ бодасининг мавжудлиги билан далилланади. Қизил рангнинг рамзи бўлган ушбу тимсол аввало маҳбубанинг беҳад гўзаллигини ҳусни таълил воситасида жилолантиришга хизмат қилган. Чунончи:

Гар лабинг оллида даъво қилмади изҳор лаъл,
Бўйни невчун боғланиб осилди мужримвор лаъл

байтида ёқут тақинчоқнинг гўзаллар бўйнига осилиши унинг маҳбуба лабига даъво қилиши билан далилланади. Ушбу ғайритабиий асослаш маъшуқа лабининг лаъл-ёқутдан ҳам тиниқлиги, қизиллигини таъкидлашга хизмат қилган.

Гўйиё тўти хатинг бирла лабингдин сўрди нутқ,
Ким, либос ўлди зумуррадгун анга минқор лаъл

байтида ҳам маҳбуба лаби устидаги майин туклар билан лаъл рангидаги лабидан баҳраманд бўлган тўтининг кийими зумуррадгун – яшил ва тумшуғи қизил ранг касб этгани ифодаланар экан, ҳусни таълил маъшуқа латофатининг ушбу икки фазилатига ўқувчи диққатини жалб қилади.

Гар Навоийнинг сўзи ширину рангиндур не тонг,
Ким эрур кўнглида доим ул шакаргуфтор лаъл

мисраларида эса Навоий фахрия усули билан ўз шеърларининг «ширину рангин»лигини маҳбубанинг шакаргуфтор лаъл лаби доим ўз кўнглида эканлиги билан далиллайди. «Лаъл» сўзи бу ўринда истиора тарзида қўллангани кўриниб турибди.

Шеърятимизда қалам, қоғоз, дафтар тимсоллари заминиди яратилган ҳусни таълил намуналари ҳам анча. Бу тимсолар-

нинг мазкур санъат воситасидаги тасвирини XIV-XV аср ғазалиётида кўп учратамиз. Алишер Навоий ғазалиётида ҳам қалам тимсолига асосланган ҳусни таълил ифодаларига дуч келамиз. Масалан:

Шикоф эрмас қаламдаким, фироқим шарҳи ёзгондин
Ёқо чок айлабон чирмаб қаро бўлмиш анга мотам

байтида қалам учининг ёриқлиги, яъни сиёҳдан қора бўлганини ошиқ ғамига куюб ёқасини чок, кийимини қора қилганлиги билан далиллайди. Ушбу ғайритабиий талқин ошиқ кечинмаларини муболағали тасвирлашда шоирга қўл келгани кўриниб турибди.

Битиди ҳар сари ушшоқиға вафо битигин,
Магар, ушалди етишкан замон қалам бизга

байти ҳам пурмазмун. Ошиқларнинг барчасига мактуб ёзиб, Навоий – бедилни маҳрум қолдирган маҳбуба ҳақида сўзлар экан, «Бизга навбат етганда, қалами синиб қолган-да», деган ғайритабиий сабаб кўрсатмоқда шоир.

Навоийнинг:

Сариф коғазмудурким, сўзи ҳажрим айладим таҳрир,
Ва ёхуд шуъла тушти сафҳаға ул сўз этиб таъсир

байтидан ўрин олган ҳусни таълилдаги далил қатъий бўлмай шартлидир, шунга кўра бу ўринда шибҳи ҳусни таълил қўлланган дейиш тўғрироқ бўлади. «Мен ҳажрим сўзини таҳрир қилаётган, ифодалаётган қоғознинг ўзи сарифми ёки бу сўз таъсир этгач унга ўт туташиб сарғайдимми?», деб ёзади шоир. Бу ўринда «сўз» сўзи ийҳом санъати ифодаси бўлиб, бир вақтда «оташ» ва «сўз» маъноларида қўлланган.

Номадин мумкин эмас, эй шўх, ҳолим англамоқ,
Ўртанур коғаз, фироқим шарҳи чунки ёзилур

байтида: «Эй шўх гўзалим, менинг номамни ўқиб, ҳолимни англай олмайсан, чунки фироқим шарҳини ёзар эканман, қоғоз ҳам ўртаниб, ёзувларни ўқиб бўлмай қолади», деган муболағали тас-

ширда маҳбуба ошиқ ҳолини унинг номасидан англай олмаслигига ғайритабiiй сабаб ифодаланган.

Узору лаъли лабинг васфини қачон ёздим,
Оқиб кўзум ёши гулранг бўлди қон коғаз

байтда эса қоғознинг гулранг ранги ошиқнинг қонли кўз ёшларининг қоғозга томиши оқибати тарзида талқин қилиняпти.

Алишер Навоий битган:

Навоий дафтари ҳажринг ёзиб кўз тўкти хунобин,
Чу очсанг саҳфа-саҳфа, кўргусен қон ўтканин таҳ-таҳ

байтда дафтар тимсоли ўз аксини топган. Шоир бу тимсол асосида ҳам бир-биридан гўзал бадiiй ифодалар ижод қилган. Мазкур байтга диққат қилайлик: «Навоийнинг дафтари ҳажринг дардларининг битар экан, кўзлар қон ёш тўкди. Бу дафтарни варақласанг, унинг саҳифаларидаги қонларни кўришинг аниқ», деган мазмун ифодаланади унда. Мантиқий асос қани бу тасвирда? Девон саҳифаларида қандай қон излари учрайди? Маълумки, қўлёзмадаги баъзи парчалар алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадида қизил сиёҳ билан ёзилади. Шоир юқоридаги тасвирда ана шу ҳолатни ғайритабiiй тарзда талқин қилаётгани кўзга ташланиб турибди.

Кўрмаган бўлса юзунг мусҳафини тифли чаман
Нега гул дафтари авроқини барбод берур

байтда ҳам дафтар тимсолига дуч келамиз. Шоир бу ўринда ушш мажозий тарзда қўллаб «гул дафтари» деган истиоравий ифода яратади. Байтдаги ҳусни таълил эса гул баргларининг тўкишининг ғайритабiiй шарҳлашда ўз ифодасини топган. «Чаман болалари юзунг мусҳафини кўрмаган бўлсалар, нега гул баргларини узиб ўйнайдилар», мазмунидаги ушбу мисраларда болаларнинг гул баргларини юлиб ўйнашлари назарда тутилиб, шу ҳодисага бадiiй сабаб кўрсатилади. Гуё болалар гўзал маҳбуба юзини кўриб, ҳайратланганларидан чамандаги гулларни пайҳон қиладилар. Ушбу байтда «тифли чаман» иборасини насим сифатида ҳам талқин қилиш мумкин, албатта.

Шеъриятимизда яратилган кўпгина ҳусни таълил намуналарини афсонавий ривоятларда тасвирланган ҳодисаларни ғайрита-

бий, ғайри илмий ифодалашга асосланади. Ушбу анъана XIV-XV асрлардан бошланган, десак хато бўлмас.

Алишер Навоий бу хил анъаналарни изчил давом эттирган ва ривожлантирган ҳолда афсоналардаги воқеаларни ғайритабий далиллаш соҳасида бир қатор ёрқин лавҳалар яратди. Унинг

Нега зулматқа инар Хизр суйи,
Топмаса нўши зилолингдин уёт

байтларида оби ҳаёт Хизр суви дея аталиб, унинг зулматда бўлиши ҳақидаги афсона ғайритабий шарҳланган. Лутфий ва Гадоийлар байти таъсирида битилган ушбу мисралар Навоийнинг илк ижодига мансуб, десак хато бўлмас.

Мавлоно Лутфий қаламига мансуб

Исо фалакка ошти, чун бўлди лабинг жон бергучи,
Шармандаликдин кетмаса кўкта анга не бор эрур

байтида Исонинг осмонга кўтарилиши ҳақидаги афсонани эслатаётган шоир бунинг сабаби унинг маҳбуба лаби олдидаги шармандалигидир, дея изоҳлайди. Бу ғайритабий далил, зеро Исонинг осмонга кўтарилиши «Инжил» китобида мутлақо бошқача ифодаланган.

Навоий қаламига мансуб

Еру кўкка истабон пайдо эмас Хизру Масиҳ,
Қочтилар гўё дудогинг оби ҳайвонин кўруб

байти ҳам юқоридаги мисралар билан ҳамоҳанг. Афсоналарда айтилишича, Хизрни ер юзида учратиш анча мушкул, Исо эса осмонга чиқиб кетган. Ҳар икки шахснинг бу хил ҳолати ғайритабий талқин қилинган. Улар гўё маҳбуба оғзининг ҳаёт суви каби беқиёслигини кўргач, ер юзидан қочиб кетишган эмиш.

Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,
Не ёшунмоқдур гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ

байтида эса ушбу талқин янада кучайтирилган. Бу мисраларда Хизрнинг маҳбуба хатти, яъни лаб устидаги майин туклари олди-

ди, Масиҳнинг эса лаъл лаби қошида хижил бўлганларидан яшириниб юрганлари таъкидланади. Ўқувчи ушбу байтда Хизрнинг янги кийимда юриши, Масиҳнинг эса нафаси билан ўликларга ҳам жон бағишлаши ҳақидаги афсонага ишора қилаётгани, уларнинг хижиллиги эса маҳбуба хатту лаълининг гўзаллиги ва жонбахшлигидан эканлигини осонгина англаб ета олади.

Ул ёшингай зулмат ичра, бу фалактин ёнмагай,
Кўрсалар хатту лабингни ногаҳон Хизру Масиҳ

байтидаги ҳусни таълил эса мазкур афсоналарнинг яна янги жиҳатларига таянади. Аниқроғи, Хизрнинг зулматда бўлиб, оби ҳаёт ичганлиги, Исонинг эса ҳануз осмондан тушмаётганлиги ҳақидаги ривоятлар асос қилиб олинган. «Хизр билан Масиҳ хаттнинг билан лабингни кўрсалар, униси зулматга, оби ҳаёт мавжуд бўлган ер қаърига яширинган, буниси эса осмондан тушолмаган бўларди», мазмунидаги ушбу мисраларда ана шу ривоятларга ғайритабиий сабаб кўрсатилгани кўзга яққол ташланиб турибди.

Мени Мажнундек тутуптур дашт демангким, бу дашт
Тоғлар эрдик, ҳомун қилди кўнглум қайғуси

байтида Мажнун ҳақидаги афсона ҳақида гап боради. Унга кўра Мажнун тоғлар ичида яшайди. Шоир тасвирлаган ошиқ эса Мажнунга ўхшайдию, лекин даштда сарсон кезади. Шу ҳодисага асос излаган шоир: «Бу дашт аслида тоғлар эди, лекин кўнглимдаги қайғу уларни парчалаб, даштга айлантирган», деган ғайритабиий далил келтиради.

Магарки, мен каби элдин қочарни айлади варзиш,
Кийиклар ичраки, Мажнун тамоми умр югурди

байтидаги талқин янада ўзгачароқ моҳият касб этган. Маълумки, ошиқлар сардори ҳисобланган Мажнун Лайли ишқида тоғларда сарсон кезиб, ҳайвонлар орасида яшайди. Шеърятда шоирлар ошиқни Мажнунга қиёслайдилар. Юқоридаги байтда эса, аксинча, Мажнун Навоий тасвирлаган ошиққа қиёсланган: Мажнун шу ошиқ ишнини ўзи учун намуна билиб, ундан садоқат илмини ўрганиб, унинг каби кийиклар ичида умр ўтказган эмиш.

Афсонавий воқеъликни шу тарзда ғайритабиий изоҳлаш ҳусни таълил ифодасидан бошқа нарса эмас. Бу восита орқали ошиқ тимсоли жуда бўрттириб тасвирланган.

Топти Мажнун шуҳрату қолди менинг қиссам ниҳон,
Ким, ўлар ҳар ким фасонамни бидоят айласа

байтидаги ҳусни таълил ҳам кутилмаган кашфиёт бўлиши билан таъсирчан. Унинг мазмунига диққат қилайлик: «Мажнун ҳақидаги афсона, унинг номи шуҳрат топди, лекин менинг қиссам номаълум бўлиб қолди, чунки кимки менинг афсонамни бошласа, ўша замон ҳалок бўлади», деб ифодалайди шоир ошиқ аҳволини. Бинобарин, Навоий тасвирлаётган ошиқ қиссасининг эл ичида тарқалмаганига сабаб, бу қиссани бошлаган ҳар бир кимсанинг воқеалар таъсирида ўша ондаёқ ўлиб қолиши экан. Шундай экан, бу қисса эл ичида тарқалиб улгурмаган. Аслида эса бу афсона Мажнун афсонасидан ҳам дардчилроқ, фожиалироқ, демоқчи бўлади шоир.

«Фавойид ул-кибар» девонидан ўрин олган:

Теша бирла қозди тоғ Фарҳоду мен тирноғ ила,
Эй кўнгул, меҳнат чекарда дема они мен кеби

байтидаги ҳусни таълил ҳам эътиборга лойиқ. Шоир ошиқнинг Фарҳодга нисбатан кўпроқ азият чекканини таъкидлар экан, ўз фикрига қуйидагича далил келтиради: Фарҳод тоғни теша билан қазган бўлса, ошиқ тирноғи билан шу машаққатли ишни бажарган. Шундай экан, ошиқни Фарҳоддан устун қўйиш асослидир. Бу ўринда шоир даъвоси ғайритабиий асослангани кўриниб турибди.

Навоий кашф этган ҳусни таълил намуналари китобот санъатига ҳам асосланади. Бу хил бадиият мавжуд бўлган асарларда у ёки бу ҳолат ёки ҳодиса ҳарфлар шакли ёки имлоси билан далилланади. Чунончи:

Нуқтаи холинг недин ширин лабинг устидадур,
Нуқта чун остин бўлур ҳар қайдаким ёзилса «лаб».

байтидаги ҳусни таълил ҳам китоботнинг ҳусни таълил учун хизмат қилиши ифодаси. Маҳбуба лаби устидаги хол ҳақида сўзлаётган шоир «ҳар қаерда «лаб» сўзи ёзилса, нуқта унинг («б»

ҳарфининг) остига қўйиладик, шундай экан, нега хол ўрнида (лабининг устида) эмас», дея таажжубланади.

Мумтоз шеърятимиздаги ҳусни таълил намуналарида қанд, новмат, ясал тимсолларига ҳам кенг мурожаат қилиб келинган. Ширинлик ҳамин бўлган бу тимсоллар асосан маҳбуба лабининг тотлилиги, ҳасибхилигини таъкидлаш учун хизмат қилиб келган. Атоий, Лутфий, Гадий каби ижодкорлар бу ширинликларнинг хусусиятлари, одимлар ҳаётидаги ўрнини ғайритабiiй тасвирлаш орқали маҳбуба ширинлигини таъсирчан лавҳаларда ифодалашга эришганлар.

Алишер Навоий ушбу анъанани давом эттириб бир қатор ёрқин лавҳалар яратган. Шоир қаламига мансуб:

Чу шакар қилди ширинликни даъво,
Эшиткач лабларинг қилди шакарханд

мисралирида гўзал маҳбубанинг шакарханд қилиши, майингина жўймайишига унинг ўз лабига қараганда шакарнинг ширинроқ эканлиги ҳақидаги даъвосини эшитиши асос қилиб кўрсатилса,

Ўзин шакар деса лаълингга монанд,
Қилай тишлаб ани парканд – парканд

байтида қанднинг тишлаб ейилиши унинг маҳбуба лабига ўхшашлиги ҳақидаги даъвосига жазо тарзида талқин қилинади.

Мумтоз адабиёт вакиллари маҳбуба лабининг латофатини бидий ифодалашда писта тимсолига ҳам мурожаат қилиб, бир қатор жозибали лавҳалар яратганлар.

Навоий ўз ҳусни таълил ифодаларини кашф этар экан, сув тимсолига ҳам бот-бот мурожаат этиб туради, сувнинг гоҳ рабон, гоҳ шарқираб оқиши манзаралари воситасида жозибали лавҳалар яратади.

Оригида сув уни кулмак садосидур, магар
Ким, су ўзидин борур айлаб фараҳ ул кулгудин

байтидаги тасвир ғоят ҳайратомуз. «Ариғдаги сув овози унинг кулгисидандир, сув бу кулгидан, ўз кулгисидан шавққа тўлар экан, ўзидан кетяпти, яъни беҳуш оқиб боряпти», деган маънони ифодаловчи бу мисраларда сувнинг товуши чиройли ифода учун асос вазифасини бажарган.

Гўзал маҳбуба ва садоқатли ошиқ қиёфалари

Алишер Навоий ўз салафларининг бой ва гўзал анъаналарини изчил давом эттирар экан, гўзал маҳбубанинг ҳусну жамоли, лутфу назокати, рафторию ширин каломини эҳтиросли мисралар зимнига жо айлар экан, бошқа кўплаб санъатлар қатори ҳусни таълилдан ҳам унумли фойдаланган эди. Даҳо ижодкор кашф этган ўнлаб ғайритабиий талқин лавҳалари ўзининг мунаққашлиги, таровату латофати билан китобхонни мафтун этади. Фикримизни шоир ғазалиётидаги кўплаб нафис мисоллар билан далиллашимиз мумкин. Жумладан, «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги

Дема кундуз, қоронғу тун эди, чун пардадин чиқтинг,
Жаҳонни қилди кундуздек юзунг меҳрининг анвори

байтни кўздан кечирайлик. Ушбу мисраларда: «Кундуз дема, қоронғи тун эди-ю, сен пардани кўтаргач, юзинг қуёшининг нурлари жаҳонни кундуздек ёритиб юборди», деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Демак, шоир қуёш чарақлаб турган кундузни ғайритабиий шарҳлаб, уни гўзал ёр чеҳрасининг намоён бўлиши билан далиллайди. Байтдан кузатилган мақсад эса маҳбуба юзининг ғоят гўзаллигини таъкидлаб кўрсатишдан иборат эди.

Сипеҳр баҳрига боқсанг, юзунгга акс дурур меҳр,
Кўрунур ики қуёш чун бўлур қуёшқа су ўтру

байтида ҳам маҳбуба юзи қуёшга ўхшатилади. Лекин бу ташбиҳни шоир ғоят нафис ифодалаган. Байт мазмунига диққат қилайлик. Унда: «Сен осмон денгизига боқсанг, юзинг акси қуёш бўлиб кўринади, ахир қуёш акси сувга тушса ерда ҳам, осмонда ҳам қуёш пайдо бўладику», деган мазмун ифодаланган. Демак, шоир қуёш акси сувга тушганда сувда ҳам, осмонда ҳам қуёш кўринишини ғайритабиий изоҳлаб, ердаги қуёш – маҳбубам, осмондагиси эса унинг юзи, акси холос, деган ҳайратомуз ҳусни таълил лавҳасини яратган.

Хижлатда не терларки кавокибдин оқизди,
Ой кўрди чу хуршиди жамолинг арақ ичра

байтидаги ҳусни таълил ҳам таҳсинга сазовор. Унда шоир аввал юлдузларни ойнинг кўз ёшларига қиёслайди-да, «Нега ой юлдузлардан кўз ёш тўкяпти?» деган саволни қўйгандек: «Чунки у сенинг жамолинг қуёши – юзингни терлар ичида кўриб қолган, шу туфайли аламига чидай олмай кўз ёш қиляпти», деган ғайритабиий далил келтиради. Бинобарин, тунги самовий манзара маҳбуба латофатининг бир қиррасини шу тарзда сафобахш тасвирлашга хизмат қилдирилган.

Шоир маҳбубанинг қадди-қомати ҳақида қалам тебратар экан, ғайритабиий далиллаш заминиде теран ғояларни илгари суриб, кутилмаган бадий кашфиётлар яратади. Мана бу мисолга эътибор қаратайлик:

Май дема, қушлар қанотининг елидин бўлғуси
Нахли қаддинг мойил ўлмоқ ҳар тараф рафтор аро

байтида шоир гўзал маҳбубанинг нозик қаддини васф этиш мақсадида: «Эй гўзал, юраётганингда ҳар томонга мойил бўлишининг (эгилишининг)га сабаб сен ичган май эмас, балки қушлар қанотининг эпкинидир», деган маънони ифодалар экан, шеъримиз учун янгилик бўлган ҳусни таълил лавҳасини кашф этган эди.

Эрур ҳар сори ушшоқ оҳидин, мендин эмас, буким,
Бўлур нахли қадига жилва айлар чоғда ҳам ҳар ён.

«Маҳбубамнинг боғда хиром айлар чоғда ҳар ёнга эгилишини мен сабабчи эмасман, атрофида турган беҳисоб ошиқларнинг оҳи туфайли унинг қадди шу ҳолга тушяпти», мазмунини акс эттирган ушбу байтда ҳам гўзал паривашнинг чиройли хатти-ҳаракати ғайритабиий шарҳланиб, унинг маънавий қиёфаси янада ёрқинроқ жиловантириляпти.

Навоний гўзал маҳбубанинг қадду қомати, латофатини

Қоматингдин азми саҳро қилди гулшандин тазарв,
Тоғ сори ўйлаким фарёд этиб кабки дарий

байтида ҳам ғоят жозибали тасвирлайди. Шоир: «Сенинг қоматингдин кўрган тустовуқ фарёд уриб тоққа қочиб кетган какликка ўхшаб саҳро сари жўнаб қолди», деб таъкидлар экан, тустовуқ-

нинг саҳрода, тоғ каклигининг тоғда япашини уларнинг маҳбу-
ба қоматидан уялиб қочиб кетиши тарзида ғайритабиий далил-
лайди.

Маҳбуба оғзининг кичиклигини таърифлар экан, шоирлари-
миз кўплаб безавол тасвирлар чизганлар. Бундай ифодаларда
ҳусни таълил санъати ҳам кенг қўлланган.

Навоий шу мавзуда қалам тебратар экан, аввало, маҳбуба
оғзининг ғоятда кичиклигини ҳусни таълил воситасида жуда
таъсирчан изоҳлайди.

Оғзинг гумони эрди Навоийда, шукрим,
Нутқунг яқинга қилди бадал барча шакларим

байтида ифодаланишича, Навоий, яъни лирик қаҳрамон – ошиқ
маҳбубанинг оғзи бормикан, йўқмикан деган шубҳада экан, бу
шубҳа «бадал бўлибди» – йўқолибди. Бунга сабаб эса маҳбу-
банинг нутқи, сўзлаши бўлибди. Яъни маҳбуба сўзлаганида ошиқ
ўз маҳбубасининг оғзи борлигига ишонч ҳосил қилибди, олдинги
шубҳаларидан қутулибди. Бинобарин, байтда келтирилган асос
ғайритабиий.

Шоир ўзининг:

Ғариб ҳолим агар ёр сўрамаса, не ажаб
Ки, оғзи йўқлуғидин йўқтурур маҳалли савол

байтида эса: «Ёрим менинг ғариб аҳволимни сўрамаса, ажаб-
ланарли жойи йўқ, чунки оғзи йўқ бўлгани учун савол ҳам
беролмаяпти-да!», мазмунини ифодалар экан, маҳбубанинг ҳол
сўраб савол бермаслигига унинг оғзи йўқлигини сабаб қилиб
кўрсатадики, бу ғайритабиий талқиндан бошқа нарса эмас.

Навоий тасвирлаган бир қатор ҳусни таълил лавҳалари маҳ-
буба лабларининг ширинлигини ғайритабиий изоҳлашга бағиш-
ланган эди. Жумладан:

Ёр оғиз очмасқа дардим сўргали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпушмишлар магар ул икки лаб

байтида маҳбубанинг ошиқ аҳволини сўрашга оғиз очмаслигига
унинг лаблари ширинлигидан бир-бирига ёпишиб қолганлиги

сабаб бўлганлиги таъкидланиб, мазкур санъатнинг бетакрор намунаси яратилган эди.

Сўз демай икки шакардек лабиким, банд ўлмиш,
Кула олмастин иши эмди шакарханд ўлмиш

байтида эса ширинлигидан лаблари ёпишиб қолиб, гапиролмаётган, ҳатто кула олмай, фақат табассумгина қилаётган маҳбуба тасвири шу санъат туфайли ғоят таъсирчан чиққан.

Дам урмассан лабинг ширинлигин васф айласам гўё,
Ики лаълингни бир-бирга ёпуштирди шакар ҳар ён

байтида эса юқоридагига ўхшаш ҳусни таълилнинг маҳбуба лабарининг ширинлигидан ёпишиб қолганлиги бошқа бир воқеълик, яъни шоир томонидан маҳбуба лаблари васф қилинар экан, унинг маҳбубанинг дам урмаслиги, индамай туришига далил сифатида келтирилган.

Хаттинг ичинда лабингнинг ики холи не ажаб,
Икидур нуқта, ёзилур эса хат ичида «жон»

байтида эса гўзал маҳбуба лабидаги майин туклар орасидан ўрин олган икки хол васф этилган. Ана шу гўзалликни шоир «жон» сўзи араб ҳарфлари билан ёзар экан, унга иккита нуқта қўйилиши билан ғайритабиий изоҳлайди, ваҳоланки сўздаги нуқталар билан лабдаги холлар ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ.

Шеърятимиздаги ҳусни таълил намуналарида маҳбуба қоши тимсолининг бадий ифодаси кўп учрайди. Уларда қошнинг кўрилиши, ўрни, ранги турли ғайритабиий талқинлар учун асос қилиб олинади.

Ё қошинг бирла чу қилди даъвий,
Қатл учун бўғзига солилди кериш

байтида: «Ёй сенинг қошинг билан гўзаллик талашган эди, бу гуноҳи учун у ўлимга буюрилиб, бўғзига кериш солинди», мазмун ифодаланган. Маълумки, ёй эгилиши учун учларини кериш – мустаҳкам ип билан тортилади. Шу ҳолатга асосланган

шоир юқоридагича ғайритабиий талқинни ифодалагани кўриниб турибди.

Демакка фитна таълимин бўлуб хам,
Қулоғинг сори бош элтиптур ул қош.

Магар сочингни тийдинг фитнадинким,
Паришонҳол аёғингга қўяр бош

байтларидаги ҳусни таълиллар ҳам завқиеб. Биринчи байтда маҳбуба қошининг ёйсимон, эгрилиги ва унинг қулоққа яқин жойлашишига бадий бир сабаб кўрсатилган: у эгилиб олиб дилдор қулоғига шивирлаганича, фитна ўргатаётир. Иккинчи байтда таъкидланишича, маъшуқа қошнинг сўзларига учмаган ва сочига озор етказмаган, шу туфайли миннатдор ёр оёғига бош қўйиб шукроналик изҳор этмоқда. Эътибор қилган бўлсангиз, кейинги мисраларда ҳаётий бир ҳолат – гузал дилдор сочларининг узунлигидан оёққача тушишига ишора қилиниб, унга чиройли сабаб кўрсатилгани кўзга ташланиб турибди.

Кейинчалик ушбу байт таҳрир қилинган кўринади. «Бадоеъ ул-васат» девонидан ўрин олган:

Гар ниҳоний фитна таълим айламас, бас, не учун
Бошини чекмиш баногўшинггача қошинг сенинг

байтида «фитна» сўзи «ниҳоний» сўзи билан тўлдирилган, «қулоғинг» сўзи «баногўшинг» билан алмаштирилган. Натижада байт мазмунини ойдинлашган, таъсирчанлик кучайган.

Бир-бирига бошларин пайваста невчун қилдилар,
Фитна ангизи агар йўқтур ул икки қош аро

мисраларида эса икки қошнинг ўзаро яқинлиги, ҳар икковининг фитна ҳақида маслаҳатлашаётганлари тарзида бадий талқин қилинади.

Гар эрмас насси қотиъ қатл учун ҳар кўз била қошинг,
Начук бас зоҳир этмиш ҳар бири «сод» устида бир «нун».

байтида шоир китобот санъатидан моҳирона фойдаланиб, маҳбуба қошларини анъана бўйича «нун» (н) ҳарфига, кўзларини

«сод» ҳарфига ўхшатиб маҳбубанинг шу аъзоларининг кўринишини «насс» сўзининг ёзилишига қиёслар экан: «Ҳар қайси қошу кўзинг мени қатл этиш учун қатъий далилдир, чунки уларнинг иккови ҳам (иккала қош-кўз ҳам) «насс» – ўлим ҳукмини зоҳир қилипти, яъни ўнгдаги қош билан кўзинг ҳам, чапдаги қош билан кўзинг ҳам «Ўлим!», «Ўлим!» деб тургандек кўриняпти», деган маънони ифодалайди.

Навоий гўзал маҳбубанинг нафис ҳаракатлари, нозли боқишларини мунаққаш мисраларга муҳрлаш учун ҳам ушбу ажойиб санъатдан усталик билан фойдаланганди. Қуйидаги байт шундай бежирим ифодалардан биридир:

Ноз ўқи бирла кўзум мардумин эттинг мажруҳ,
Ашки гулгун дема, захмидин анинг қон томадур.

Шоир тасвирлашича, ошиқ кўзидан ерга гулгун ёш томчилари тўхтовсиз томмоқда. Бунинг сабаби кўз ёшларининг рангинлиги эмас, маҳбуба ноз ўқи билан ошиқ кўзидаги қорачиқни мажруҳ эгган, шу туфайли ерга томаётган томчилар ярадан оқаётган қоннинг ўзидир. Бинобарин, ҳаётий бир ҳодиса – кўз ёшларининг ерга томишига маъшуқанинг ноз ўқи таълил қилиниб, назарда тутилган ғоявий-бадий ният – дилдор нозининг латофатини таъкидлаш мақсадига эришилган.

Даҳо ижодкор Алишер Навоий маҳбуба хатти-ҳаракатлари, ҳолатини ғайритабиий талқин қилиш воситаси орқали ҳам ҳусни таълил санъатининг нозик ва нодир ифодаларини яратади. Унинг бу соҳадаги бадий салоҳияти жумладан:

Кўргач оҳимни ғазабдинму қизарди ул узор,
Йўқса ул ҳумрат бу ўтнинг тобидин бўлди асар

байтидаги ҳусни таълил тажохули орифона усулига асосланган. «Менинг оҳ тортаётганимни кўргандан сўнг маҳбубам юзи ғазабдан қизордимми ёки унинг юзидаги қизиллик оҳим ўтининг таъсириданми?», деган маъно ифодаланган бу мисраларда.

Шоир шарқ аёлларининг одобу ахлоқи ифодаси бўлмиш этнографик манзараларни акс эттиришда ҳусни таълил санъатидан фойдаланиб, қатор безавол бадий лавҳалар чизади.

Енг била невчун ёпар оғзин такаллум ҳолида,
Лабларидин шахд олиб йўл очмаса гуфториға

байти шу жиҳатдан бетакрор. Сўзлаётган маҳбубанинг баъзан енги билан оғзини тўсиши ҳодисасига чиройли далил топган Навоий: «У, лабларидаги асални яширинча олиб, сўзга йўл очмаётган бўлса, нега енги билан оғзини яширяпти», маъносини ифодалайди.

Ёрким қилмас жафову жабр этмас раҳмдин,
Ким, манга кўргузмаган жавру жафоси қолмамиш

байтидаги ҳусни таълил ҳам ғоятда таъсирчан. Маҳбуба ўз ошиғига жабру жафо қилмай қўйибди, лекин бу меҳр-шафқат ифодаси эмас, ёрнинг жабру жафоси тугаб қолганлиги туфайлигина ошиқ бу ташвишдан халос бўлган-да! Маъшуқанинг ўз жабрини тўхтатишини бу тарзда далиллаш шоир маҳоратининг ёрқин ифодаси, албатта.

Навоий ўзининг қатор-қатор ҳусни таълил ифодаларига ошиқ ҳолати ва ҳаракати, туйғу ва ҳиссиётларини ғайритабиий талқин қилиш учун асос қилиб олади.

Улар лирик қаҳрамон портрети, нозик ва мураккаб кечинмалари, ранг-баранг туйғуларини ёрқин ва таъсирчан ифодалашга қўл келади. Айни вақтда ушбу бетакрор бадний лавҳалар, ҳайратомуз бадний ифодалар даҳо ижодкор салоҳиятининг сержило қирралари ҳақида ишонарли таассуротларни рўёбга чиқаради. Фикримиз далилини кўплаб сержозиба байтлар мисолида кўришимиз мумкин. Жумладан, «Бадоеъ ул-васат» девонидаги

Эмас жунундин, агар тоғларда бўлса маконим,
Ки, қолди баҳри сиришким тубида мулку диёрим

байтида шоир ошиқнинг дарбадарлиги, беватанлиги, шу туфайли тоғлардан макон топганини таъкидлар экан, бу ҳолатга бедил «мулку диёри»нинг унинг кўз ёшлари денгизи остида қолиб кетганлигини сабаб қилиб кўрсатади. Ушбу бадний лавҳада муболағанинг гулувв деб аталган энг юқори даражасига мурожаат қилиш воситасида лирик қаҳрамон ҳиссиётлар оламининг таъсирчан ғайритабиий ифодасига эришилганига ишонч ҳосил қилмай иложимиз йўқ.

Ўйла сув қилди бало кўхсорини оҳим ўти,
Ким, олиб кўксумга ургунча топилмас хора ҳам

байти юзаки қараганда кучли бир муболага далолатидек кўри-
нади. Аслида эса шоир ушбу санъатни ғайритабиий шарҳлаш
мақсади билан қўллаганди. Мисралар мазмунига диққат қилай-
лик: «Аламимдан кўксимга урмоқчи бўлсам, тош ҳам топилмай-
ди, чунки оҳим ўти бало тоғини эритиб, сув қилиб юборган», де-
ган маъно ўз аксини топган бу лавҳада. Ижодкор кашф этган бу
хил бетакрор тасвир ошиқ қиёфасини ҳайратомуз бир тарзда акс
эътиришга хизмат қилган.

Чок айлармен яқо ул қоши ёни кўргач ўқ,
Ким хадангин отса ҳойил бўлмағай кўнглак манга

байтидаги далиллаш ҳам ғоятда таъсирчан. «Қошлари ёйдек
ёримни кўргач, ёқамни чок қиламан, сабаби у ўқ отса кўйлагим
тўсиқ бўлмасин дейман-да!» деган нафис бир маъно ўз ифодаси-
ни топган бу мисраларда.

Ер узра тим-тим қон ёшим гўёки томмиш дам-бадам,
Ким, нақди васлинг байъига кўзлар санар бир-бир дирам

байтидаги ҳусни таълил бу жиҳатдан ғоят нафис, жозибадор.
Шоир ўзи тасвирлаётган ошиқ кўзидан тим-тим томаётган кўз
ёшлари сабабини гўё унинг, бедилнинг ёр висоли бойлигини со-
тиб олиш учун дирам санаётганлиги билан изоҳлайди. Байтда
қўлланган учта мутакаррир лафз бир хил тасвирнинг таъсирчан-
лигини янада оширган.

Тандин ўқунгни чексалар, оғрирдин эрмас шеваним,
Андин қилурмен навҳаким, айру тушар жондин таним

байтидаги ҳусни таълил ўз мазмундорлиги, талқиннинг янгили-
ги билан ажралиб туради. «Танимга теккан ўқингни суғуриб
олар эканлар, фарёд қиламан. Йўқ-йўқ, оғриқдан эмас, балки
жонимга тенг бўлган ўқингдан ажралиб қолаётганим туфайли
изтироб чекаман», деган маъно ифодаланган ушбу таъсирчан
мисраларда. Бинобарин, шоир танидан ўқ тортиб олинаётган
ошиқнинг ингранишларини унинг ана шу ўқдан айрилиб қолиш-

дан қўрқиб фарёд чекиши тарзида шарҳлар экан, ғайритабиий далилга суянади.

Ул пари кўнглумдадурким, сўзлашурмен, демаким,
Телбаликдин ўз-ўзум бирла такаллум айларам

байтида қўлланган ҳусни таълил ҳам Навоийнинг гўзал кашфиётларидан. Шоир унда ўз-ўзи билан сўзлашаётган инсон ҳолатини кутилмаган бир тарзда шарҳлайди. «Мен севган пари менинг кўнглимда, мени ўз-ўзи билан сўзлашаяпти, деб ўйлама, ахир мен кўнглимдаги пари билан сўзлашаяпман», деган ажиб маъно ифодаланган бу мисраларда. Диққат қилинса, биринчи мисрадаги фикр париларнинг кўзга кўринмаслиги, яширинча исталган ўринга, ҳатто инсон қалбига ҳам кириб олиши мумкинлиги ҳақидаги халқ афсонасига асосланганини кўриш қийин эмас. Шу заминда ғайритабиий далил кашф этилган.

Васлинг кечрак етишсам, лутф этиб узрумға боқ,
Ким, қадам ўрнин супурмай кўз била қўймон аёқ

байтидаги ҳусни таълил муболағали тасвир учун хизмат қилган. «Сенинг қошингга кечроқ етиб борсам, лутф этиб мени кечиргин, чунки мен сен томон юрар эканман, ҳар қадамнинг ўрнини кўзим, яъни киприкларим билан супуриб бораман», маъносини ифодаловчи ушбу мисраларда ошиқнинг ёр висолига кечикиб бориши сабаби ғайритабиий далил асосида таъкидланган.

Буки дерлар кимиёдур ишқ, бовар қилмасанг,
Қилғуси юз ваҳж ила собит узорим олтуни

байтидаги ҳусни таълил алоҳида аҳамиятга эга. Аввало, ушбу мисралар мазмунини англаб олайлик: «Ишқ–кимё дейишарди, тўғри экан, ишонмасанг юзимга боқ, юзим олтини, яъни юзининг олтин каби сарғайиб кетганлиги бу сўзнинг ростлигига юзта ҳужжат келтириши, юз жиҳатдан исботлаб бериши мумкин», деган маъно ифодаланган уларда. Шоир ўзи тасвирлаётган ошиқнинг юзлари нима сабабдан сарғайиб кетганини ўрта асрларда кенг тарқалган фикр кумуш ва мисни кимё билан, яъни маълум кимёвий усуллар билан олтинга айлантириш мумкин, деган ғоя заминидан далиллайди.

Юқоридаги айтиб ўтилган фикрлардан аён бўладики, мутафаккир ижодкор Алишер Навоий ҳусни таълил санъатининг адабиётимиздаги ривожига кучли таъсир кўрсатди. У хусусан:

– форс-тожик ва туркий тиллардаги лирик ва эпик шеърятда ҳусни таълил санъатининг тутган ўрни, қўлланиш кўлами, хусусиятлари, ғоявий-бадий тасвирдаги имкониятларини ўнлаб, юзлаб ижодкорлар мероси асосида ўрганиб чиқди, юзлаб ғайритабиий талқинлар моҳияти ва бадий нафосатини таҳлил қилиб, ушбу санъатнинг энг таъсирчан ифода усулларини аниқлади, ўтмиш ва имоманавий шоирларнинг бу соҳадаги анъаналарини белгилаб, уларни адабиётимизга олиб кирди ва ривожлантирди;

– ўзигача яратилган туркий шеърятда ҳусни таълил фақат маҳбуба малоҳату назокатини мадҳ этишга бағишланган бўлса, Навоий бу санъатнинг имконият доирасини янада кенгайтириб, ғайритабиий талқинга асосланган далиллаш усули лирик қаҳрамон маънавий қиёфаси ва руҳиятини жозибали ва таъсирчан ифодалаш учун ҳатто ижтимоий ғояларнинг бадий тасвири учун ҳам ғоятда мақбуллигини исботлаб берди;

– анъанавий ҳусни таълил тимсоллари асосида янгича бадий талқинлар яратиш мумкинлигини юзлаб ғайритабиий далиллар билан тасдиқлади;

– шеърятимиздаги ҳусни таълил хазинасини илгари қўлланмаган кўплаб бадий тимсоллар билан бойитди, ҳаётий манзараларни энг нозик тафсилотларигача кузатиш ва улардан ғайритабиий талқин лавҳаларини яратишда фойдаланиш маҳоратини юзлаб бадий лавҳалар билан далиллаб берди;

– ўзининг «Девони Фоний»дан ўрин олган форс-тожик тилидаги ғазалларида ҳам ушбу санъат имкониятларидан моҳирона фойдаланди. Шоир бу асарлардаги ҳусни таълил лавҳаларида ўзбек тилида яратган ғайритабиий талқинларни такрорламай янги мазмунни, янгича бадий шарҳларни кашф этди;

– ижодкор мана шу мўъжизакор санъатдан фойдаланар экан, китобхонлар оммасининг билим ва ҳаётий тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда улар учун осон англаб олиниши мумкин бўлган талқин ва тимсоллар яратиш кераклиги, ўта мураккаб ифодаларни қўллашдан эҳтиёт бўлиш кераклиги хусусида ҳам таълим берди;

– Навоий яратган неча юзлаб ҳусни таълил лавҳалари шоир замондошлари ва салафлари учун бадий маҳорат мезонлари бўлиб хизмат қилди.

ТҶҮРТИНЧИ БОБ

НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ ИЗИДАН

XVI –XIX асрлар шеърлятида Навоий анъаналари

Буюк соҳиб калом Алишер Навоий ижодининг бошқа барча қирралари қаторида унинг ҳусни таълил санъати соҳасида эришган йирик муваффақиятлари ҳам кейинги даврда қалам тебратган кўплаб шоирларимиз бадияти камолига сезиларли ижобий таъсир кўрсатмай қолмади. Унинг ҳам лирик мероси, ҳам ўлмас дostonлари бадий нафосатини синчиклаб ўрганиб, беқиёс санъаткорлик сирларини касб этишга интилган Бобур ва Машраб, Нодира ва Увайсий, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Фурқат каби кўплаб ижод аҳли ҳусни таълил маҳоратини ҳам эгаллаб, ўзларининг бир-биридан ноёб асарларида ғайритабиий далиллаш усулининг юзлаб янги ва таъсирчан лавҳаларини яратдилар. Ана шундай обидалар туфайли ҳусни таълилнинг янгидан-янги ифода усуллари кашф этилди, унинг тимсоллар олами янада кенгайди, тилимизнинг бойлиги ва гўзаллиги янада ёрқинроқ намоиш этилди.

Зукко шоира Нодира асарларида ҳусни таълил санъати заминида яратилган бир қатор нодир бадий лавҳалар учрайди. Улардан баъзиларида мумтоз шеърлятимизга хос анъаналар таъсири кўзга ташланиб турса, бошқаларида янгича талқинлар, бетакрор ифодалар бўртиб туради.

Чарх узра сонма кавкабким, чароғон тунлари
Дуди оҳим шуъласи учқунларидиндур нишон

мисраларида ҳусни таълилда ғазалиётимиздаги анъанавий талқин такрорини кузатиш мумкин. Шоиранинг

Нодира, оҳим синонидин таваҳҳум тортибон,
Чарх майдонидадур чобуксувори офтоб

байтида эса «Эй Нодира, менинг оҳим ўқларидан қўрқиб қолган, шайхимага тушган офтоб чарх майдони – осмонда бир отлиғ суворий янглиғ уёқдан буёққа қочиб юрибди», деган таъсирчан маъно акс этади. Нодира қуёшнинг ҳаракатини ошиқ оҳи ўқларидан қўрқиб югураётган чавандозга нисбат берар экан, ғайритабiiий шарҳ туфайли янги бир бадий манзара чизишга эришган.

Масиҳ азми сипеҳр айлаб қуёшга бўлди ҳамсоя,
Бўлур ҳиммат била афлок устида мақом айлаб

байти ҳам ғоятда нафис жаранглайди. Шоирларимиз Исо-Масиҳнинг осмонга кўтарилиши ҳақидаги афсонани ғайритабiiий шарҳлаб, бетакрор бадий ифодаларга эришганларини юқоридан кўриб ўтган эдик. Нодира шу афсонани бошқача изоҳлайди, яъни ушбу ҳодисани Исонинг халққа кўрсатган меҳрибонликлари оқибати сифатида шарҳлар экан, унинг бу ҳиммати қуёшга қўшни бўлиш шарафига эриштирди, дея муҳим ахлоқий ғояни эсдан чиқмайдиган бир тарзда ифодалашга эришган.

Шоира қаламига мансуб:

Гуҳар ўзини садаф ичра айлади пинҳон,
Чу зоҳир айлади ул лаъли обдор ҳадис

байтида қўлланган ҳусни таълил ҳам қадимий ифоданинг янги бир қиррасини кашф этиши билан эътиборга лойиқдир. Адабиётимизда гавҳарнинг садаф ичида камол топиши ҳодисасини маҳбуба гўзаллигини ҳусни таълил воситасида мужассамлаштириш тажрибаларига кўп дуч келганмиз. Шоира эса шу ҳолатни «Гавҳар ўзини садаф ичига яширган, яъни маҳбуба тишлари унинг оғзида кўринмай, пинҳон турганди, дилбарнинг сўзлаши лаълу (оғизу) гавҳарлар намоён қилди» тарзида ифодалайди. Гап шундаки, байтда маҳбуба тишларининг нафосати ҳақида сўз очилмайди, лекин зукко ўқувчи шоиранинг ғоявий – бадий ниятини англаб ета олади. Бинобарин, Нодира китобхонни фикрлашга, байтда яширилган чиройли ҳусни таълил моҳиятини кашф этишга даъват этади.

Губорим ишқ водийсида барбод ўлди андоғким,
Биёбонларда Мажнун тўтиё излар губоримдин

байтдаги бадий кашфиёт ҳам ғоят мароқли. Лайли ва Мажнуннинг фожиавий муҳаббатлари, асар қаҳрамонлари чеккан кулфату изтиробларни ғайритабиий шарҳлаш ҳам шеъриятимизга хос ёрқин анъаналардан. Лекин Нодира юқоридаги байтда Мажнуннинг дашту биёбонларда нолон кезишини ўзи тасвирлаётган ошиқ изларидан тўтиё қидираётган шахснинг хатту ҳаракатига нисбат берар экан, ўқувчини ҳайратга солади.

Шеъриятимиз шамъ ҳолатини ошиқ аҳволига нисбат бериб, ғайритабиий шарҳлаш мисолларига кўп дуч келганмиз. Нодира эса шу ҳолатни ошиқнинг муайян кечинмалари, туйғулари билан боғлаган ҳолда янгича талқинларни илгари суради. Жумладан:

Ғайрнинг базмидадур ул моҳитобон бу кеча,
Ўртанур ҳолим кўруб шамъи шабистон бу кеча

байтида шамънинг куйиб ўртанишини шоира тасвирлаётган ошиқнинг ўз маҳбубаси бевафолиги, унинг ўзгалар базмида эканлигидан чекаётган беҳад изтиробларига ҳамдардлиги ифодаси сифатида ғайритабиий шарҳланаётгани кўзга ташланиб туради.

Нодиранинг шайхлар ибодатини ғайритабиий шарҳлаган

Санамлар ишқина тоқат қилолмайин ночор,
Ёшунди савмаага зуҳд ўлиб баҳонаи шайх

байти ҳам бетакрорлиги билан таажжубга солади бизни. «Гўзаллар ишқига тоқат қила олмаган шайх зуҳдни баҳона қилиб ибодатхонага яшириниб олди», деган мазмундаги ушбу мисралар фақат янгилиги билангина эмас, балки шоиранинг жасорати ифодаси сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Нодира ижодида бундай салоҳиётли ҳусни таълил намуналарини унинг форсий шеъриятида ҳам анчагина учратиш мумкин. Қўринадики, ҳассос шоира улуг Навоий анъаналарини ушбу санъат соҳасида ҳам ривожлантира бориб, адабиётимизни кўплаб ёрқин бадий лавҳалар билан безатди, замондош шоирлар, келгуси давр ижодкорларига бу санъат моҳияти, нафосатини тасдиқловчи асарлари билан намуна бўлди.

Ҳусни таълил санъати XVIII-XIX асрлар Хоразм адабиётида кенг қўлланди. Хусусан, Мунис ва Огаҳийлар ижодида ушбу санъатининг кўплаб нодир намуналари яратилди.

I Шермуҳаммад Мунис шеъриятини кузатар эканмиз, унда адабиётимиздаги бошқа анъаналар қатори ҳусни таълилдан фойдаланишга ҳам алоҳида эътибор берилганининг гувоҳи бўламиз. Мунис ижод қилган дастлабки ҳусни таълил намуналари шеъриятида қўлланган шу хил ифодаларни деярли айнан такрорлашдан иборат бўлганини кўрамиз. Бу шоирнинг илк ижодига хос бўлиб, Мунис ҳали бу соҳада кашфиётчилик даражасига кўтарилмаган эди. Фикримиз далилини унинг ғазалиётидан ўрин олган:

Ёшурдинг то қуёшдек оразингни парда остида,
Эрур оҳим шарори, кўк уза эрмастурур юлдуз.

...Тунки юз очиб чиқдинг базмдин томошоға,
Ҳар сори кавокибдин очди чархи гардон кўз.

...Ирнинг зулоли жонбахш ўлғач халойиқ ичра,
Хижлатдин оби ҳайвон зулматда гўша тутди.

...Лола эрмас, дашт ароким холу рухсоринг ғами
Лахта-лахта тўкмиш айлаб доғлиғ кўнглумни хун.

...Ҳеч кўзга зоҳир ўлмас чашмаи ҳайвон суйи,
То анга юзланди жонпарвар зулолингдин уёт.

...Ҳар кеча шуълаи ғаминг бирла куярман, ўйлаким,
Йиғлабон ашкин оқизиб, ҳолима ўртанур чароғ

каби қатор байтлари мисолида кўриш мумкин.

Лекин шоир тез орада ҳусни таълилнинг янги ва бетакрор, айни чоғда мазмунан баркамол ва бадий жиҳатдан нафис ва бекамол намуналарини кашф этиш сирларини англаб етди ва кўплаб гўзал, чиройли лавҳалар яратди. Буни

Бўлмаса жиҳси жамолингга харидор офтоб,
Не учун зарпошлиғлар айлар изҳор офтоб?

Сенки шоҳи ҳуснсен, ҳар кун қилиб қуллуқ санга,
Синди айларга қўяр туфроққа рухсор офтоб.

...Не учун шому саҳар бошинг уза айланмасун,
Кўрмамиш ҳуснинг киби бу чархи даввор офтоб.

каби байтларида яққол кузатиш мумкин. Аҳамиятли томони шундаки, бу хил ифодаларда Муниснинг салафлари ижодида қўлланган ҳусни таълил намуналарининг айнан такрорланмай, уларни ғайритабиий асослашнинг янги қирралари билан бойитишга интилишини кўрамиз.

Мунис ўз салафлари бўлмиш шоирларнинг қуёш тимсолидан ҳусни таълил санъатини намойиш қилиш учун фойдаланишдаги тажрибаларини, хусусан, Алишер Навоийнинг бу соҳадаги ютуқларини ўрганиб чиқиб, уларнинг анъаналарини янада ривожлантиришга интилди ва бир қатор ноёб ва таъсирчан бадий манзаралар яратди. Шоирнинг:

Давр этар бу ким қуёш ҳар кун фалак майдонида,
Рост айтайким, эрур меҳри рухнинг жўяндаси

байтига диққат қилайлик. Унда «Қуёш ҳар куни фалак майдони – осмонда кезгани кезган. Ростини айтсам, у сенинг юзинг қуёшини излаб тополмай сарсон бўлиб юрибди», деган мазмун ифодаланган. Лутфий, Навоий каби буюк ижодкорларнинг бу соҳадаги чизган лавҳаларини эслатувчи ушбу байт шу хил ифодаларни такрорлаяпти, деб айтсак, хато бўлур эди. Чунки шоир қуёшнинг кезишига унинг маҳбуба рухсорини излаётганини ғайритабиий сабаб қилиб келтирар экан, бу тафсилот билан анъанавий ифодаларни тўлдирган, янгиллаган.

Моҳ рўйинг то тулуъ этти малоҳат буржидин,
Гоҳ қизартур, гоҳ сарғайтур қуёш рангин уёт.

байтида қуёшнинг кундузи сарғайиб, тонг ва шафақ чоғида қизариб кўринишини унинг маҳбуба ой юзидан уялиб, турли ҳолатга тушиши тарзида ғайритабиий изоҳлар экан, анъанавий ҳусни таълил ифодаларига муайян янгилик киритади.

Мунис қаламига мансуб

Авжи ҳусн узра эрурсан офтобеким, санга
Иқтисоби нур учун ҳар кун қўяр юз офтоб

байтдаги ғайритабиий талқин гарчи анъанавий ифодалар билан ҳимоҳингдек бўлиб кўринса ҳам, диққат қилган китобхон унда поэтик бир янгиликнинг мавжудлигига ишонч ҳосил қила олади. Ган шундаки, шоирнинг салафлари офтобнинг маҳбуба ишидан нур касб этишини таъкидлаб, ҳусни таълилнинг нафис ифодасига эришган бўлсалар, Мунис бу хил талқинни янада кучайтириб: «Офтоб ҳар куни сенинг рухсорингдан нур касб этиш учун юзини юзингга қўяди», дея ғоят кутилмаган ифода яратади. Ҳар куни офтобнинг маҳбуба юзига тушиши унинг маҳбуба чеҳрасидан нур олиш учун юзига юзини қўйиши тарзида ғайритабиий шарҳланганини кўриш қийин эмас.

Моҳ рухсоринг намоён айлабон чиқсанг агар,
Куни хижолатдин юзига шомдин тортар ниқоб

байтдаги ҳусни таълил ҳам анъанавий тасвирга янгича бир мазмун бахш этиши билан қимматлидир. Маълумки, қуёшнинг маҳбуби чеҳрасидан хижолат чекишини ўтмиш шоирлар бир қатор байтларда ғайритабиий талқин қилганлари ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик. Мунис эса шу хил талқинни тўлдириб, кунботар чоғда шом қоронғусининг бошланишини ҳусни таълил воситасида шарҳлаб бетақрор манзара чизишга эришади. Ошиқ мафтун бўлган гул-чеҳрасининг ойдек юзи олдида ўзининг унга тенглашолмаслигидан иттироб чекаётган қуёш уялганидан шом пардасини юзига ниқоб қилиб тортибди. Табиат манзарасининг бу хил бадий тажассуми таҳенига сазоворлиги кўзга ташланиб турибди.

Мунис ижодида ой, қамар, ҳилол тимсолларидан ҳам ғайритабиий шарҳлаш мақсадида кенг фойдаланилгани кўзга ташланади.

Ҳуснунг била ой баҳс қилиб эрди, кўр эмди,
Ким доғи хижолат била юзи қарорибдур

байтга ой тимсоли асосидаги ҳусни таълил намуналарини эслатса ҳам, «доғи хижолат» иборасини қўллаш билан ой юзининг қорайишини батафсилроқ асослаш туфайли улардан ажраб туради. Шоир ўзининг

То ҳилол этти қошинг олдида саркашлик аён,
Тоби хижолатдин тани ҳам боши вожунроқ эрур

байтида ҳилолнинг шаклий кўринишига ишора қилган ҳолда унинг маҳбуба қошларига даъво қилса ҳам, барибир у қошларга нисбатан тескари эканлигини таъкидлайди. Зеро, қош пастга қараган ёй шаклида бўлса, ҳилол унга нисбатан терс кўринишда эканлигига ишора қилиниб, бунга унинг маҳбуба қошига рашк қилиши ғайритабиий сабаб тарзида кўрсатилади.

Шоир гўзал маҳбубанинг холларини таърифлар экан, бетак-
рор, янги бадий ифодалар яратади. Унинг қаламига мансуб

Юзунгда холи мушкинлар эмаским, мардуми чашмим
Жамолинг шуъласи бирла эриб ҳар сори томғондур

байти ана шундай ноёб бадиалардан бири. «Юзингдаги мушкин хол эмас, балки кўзим қорачиғи сенинг жамолинг шуъласи билан эриб, ҳар ёнга сочилганда, улардан бири юзингга томган», деган мазмунга эга ушбу мисраларни ҳусни таълил санъатини қўллаш соҳасидаги нафис бир кашфиёт, деб атасак хато бўлмас. Кўриниб турибдики, шоир унда дилбар чехрасидаги холнинг пайдо бўлишига чиройли бир бадий сабаб кўрсатмоқда.

Мунис шабнам тимсолидан фойдаланган ҳолда бир қатор нафис байтлар битганки, улардаги ҳусни таълил ўзининг бетак-
рорлиги билан ажралиб туради. Чунончи,

Гул узра бўлди шабнам арақрез,
Гўёки ҳуснунг кўргач уёлди.

ҳамда

Лола узра шабнам эрмаским, арақ зоҳир қилур,
Юзланиб ҳар дам анга рухсори олингдин уёт

байтларида гул ва лола устига тушган шабнам томчилари уларнинг маҳбуба чехрасини кўргач, уялиши тарзида ғайритабиий шарҳланган. Биринчи байт Алишер Навоийнинг шу тарздаги мисраларини ёдга туширса, иккинчиси мутлақо янгилиги билан эътиборни тортади. Зеро, лоланинг шабнамли кўриниши шеърятимиздаги ҳусни таълил ифодаларида ўз аксини топмаган эди.

Мунис машҳур афсоналар мазмуни асосида ҳусни таълил ифодаларини яратар экан, уларнинг ўзи тасвирлаётган маҳбуба

ва онинқ тимсоллари билан муносабатини анъанавий мисолларга қаригида бошқачароқ шарҳлаш йўлидан боради. Унинг

Қўйди Фарҳод ила Мажнун манға Мунис мерос,
Мисканим бўлса агар тоғ ила саҳро найлай

байтида онинқнинг тоғу саҳрода кезишига буларнинг Фарҳод ва Мажнун томонидан унга мерос бўлиб қолганлиги ғайритабиий сабаб қилиб кўрсатилади. Бу хил талқин шоир салафларининг ана шу тимсолларга талмиҳ тарзида мурожаат қилиб яратилган қатор ҳусни таълил ифодаларидан ўзининг янгилиги билан ажралиб туради.

Шоирнинг ҳаёт суви ҳақидаги афсонага асосланган ҳусни таълил намуналарини ҳусни таълил фил ишора санъатига нисбат бериш мумкин. Жумладан, шоир қаламига мансуб

Агирчи чашмаи ҳайвон суйи жонбахшу тотлиғдур,
Вале мўъжизнамо лаълинг зулолидин уётлиғдур

байти фикримиз далили бўла олади. Гап шундаки, «Оби ҳаёт чашмасининг суви жонбахш ва шириндир, лекин у сенинг мўъжизнакор лабинг зулоли олдида уётликдир», деган маънони аниқлатувчи ушбу мисраларнинг ўзида шоир айтмоқчи бўлган фикр ниҳоятда умумий ва мавҳум ифодалангандек кўринади. Байтида ҳусни таълилга хос ғайритабиий шарҳ ҳам аниқ кўзга тиниб туриб турмайди. Муниснинг мазкур ифодаси оби ҳаёт суви ҳақидаги афсонани эсга олгандагина тугал мазмун касб этади. Яъни, шоир «Ҳаёт суви уятлидир» деб таъкидлар экан, бу сувнинг зулматдан жой олгани ҳақидаги афсонага ишора қилиб, «сувнинг учун ер остига кириб кетган» тарзида тушунишни назарда тутди. Ана шу ишорани соқит қилсак, байт маъноси чина бўлиб қолиши аниқ.

Андин эрмиш бенишон Анқоки топмиш инфиол,
Парфишонлиғ чоғи кўнглумнинг пару болин кўруб

байтида ифодаланган: «Кўнглумнинг парфишонлиғ чоғида пару болинни тўкишини кўрган Анқо уялганидан бенишон йўқолгандир», мазмунини англаб етиш учун ҳам ушбу афсонавий қушни кўриш қийинлиги ҳақидаги ривоятга қилинаётган ишорага диқ-

қат қилиш зарур бўлади. Зеро, байтда ана шу афсонага ғайритабиий сабаб қилиб қушнинг очиқ кўнгил олдида хижолат чекиб яшириниши таъкидланяпти.

Шоирнинг

Нуқтаи холи ғалат тушмиш лабининг устида,
Берса рухсат олғамен ул нуқтани андин ялаб

байтида қўлланган ҳусни таълил ҳам Мунис назарда тутаётган, лекин мисраларда ўз ифодасини топмаган ишорани англаб етишни тақозо этади. «Маҳбуба лаби устидаги хол бежо тушибди, агар ёрим рухсат берса, у холни ялаб олиб ташлардим», мазмунидаги ушбу байт ўқувчида беихтиёр «Нега шоир бу холни «ғалат», «бежо» деб атаяпти?», деган савол пайдо қилиши муқаррар. Мутафаккир шоир эса бу ўринда Алишер Навоий томонидан илк бор таъкидланган ифодага, яъни: «Лаб» сўзи ёзилса (араб ёзувида), нуқта бу сўз охиридаги ҳарф («б»-...)нинг тагига қўйиладикун», деган фикрига ишора қиляпти. Шеърятдан хабардор бўлган китобхон бу ишорани дарҳол англаб етиши муқаррар.

Жилва қилғоч қомагинг боғ ичра ҳам бўлди ниҳол,
Расмдур таъзимким, бўлғай бийиклар иззати

байтида боғ ичидаги ниҳолнинг қадди эгилишини унинг маҳбуба қомаги олдида таъзим қилиши тарзида ғайритабиий талқин қилинар экан, бу хил илтифотнинг моҳиятини англаш учун халқимизга хос яхши бир одат – кичикларнинг катталарни иззат қилиб, уларга таъзим бажо этиш анъанасига ишора қилинаётганини кўрамиз. Лекин бу «иззат» маҳбуба бўйининг ниҳолдан узунлигини эмас, балки шоир назарда тутаётган «бийиклик» маҳбуба қаддининг ниҳолга қараганда гўзалроқ, тикроқ эканлиги билан изоҳланадиги, зукко китобхон бунини осонгина англаб етиши мумкин.

Муниснинг бир қатор ҳусни таълилий ифодалари ижтимоий ҳаёт воқеълигини ғайритабиий шарҳлаш асосига қурилганлиги билан алоҳида диққатга сазовордир. Хусусан, унинг қаламига мансуб

Ҳар сори боқсам элга мунгсиз киши топилмас,
Гўё жаҳонга қилмиш дарду ғамим сироят

бийти бу жиҳатдан аҳамиятлидир. Унда шоир барча элнинг мунглигининг ошмиш дарду ғамининг жаҳон халқига таъсирини сабаб қилиб кўрсатади. Гуё барча олам аҳли шоир тасвирлаётган ошмишнинг чеккан изтиробларига ҳамдард эканлигидан мунгли экан. Бу хил шарҳнинг ғайри ҳаётий, ғайритабиийлигини таъкидлашга ҳожат ҳам йўқ, деб ўйлаймиз.

Шермуҳаммад Муниснинг ҳусни таълил санъатини қўллаш соҳасидаги бу маҳорати бошқа ижодкорлар, хусусан, Огаҳий ва Феруз, Табибий ва Аваз каби Хоразм шоирлари учун бадийий мактаб бўлиб хизмат қилди.

Ушбу санъатнинг лирик ва эпик тимсоллар яратишдаги аҳамиятини теран англаган Муҳаммадризо Огаҳий ҳам ҳусни таълил асосида кўплаб бетакрор ва безавол, ёрқин ва таъсирчан бийтлар битди. Уларнинг замирига диққат қилсак, аввало, шоир бадийий ҳаёлот оламининг гоят кенглиги билан бизни ҳайратлантиради. Мана бу тасвирга назар ташлайлик:

Бу оқшом маҳвашим рухсори ой бирла талошибдур,
Эмас анжум, фалак аҳли очиб кўзлар қарошибдур.

Оқшом чоғи. Кўкда тўлин ой сокин сузмоқда. Муаттар гулзор оралиб кезаётган гўзал маҳбуба ой юзига боқиб тўймайди. Огаҳий қилами ушбу манзарани шоирона ифодалар экан, нурли қимаринг ҳам ер гўзали чехрасига суқланиб боқиб, у билан ҳусндон мусобақалашаётгандек талқин қилади. Эътибор қилсак, биринчи мисранинг ўзидаёқ ҳусни таълил санъати моҳирона қўлланилишига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, гулзордаги гўзал маҳбуба билан кўкдаги тўлин ойнинг ўзаро муносабатини ҳусн талашиш тарзида шарҳлашнинг ўзи ҳусни таълил ифодасидир. Лекин шоир бу билан чекланмай, иккинчи мисрада янада ёрқинроқ бадийий талқин яратади. Ой билан маҳбуба тортишувини ҳайрат билан томоша қилаётган юлдузлар гўзаллар мусобақасини қизиқиб кузатиётган фалак аҳлининг кўзлари сифатида талқин қилинади. Ҳар икки мисра биргаликда бадийий тасвирнинг бетакрор ва безавол намунасини юзага келтирган.

Шу нақилнинг тўртинчи байтида яна бир ажойиб бадийий манзара чизилган:

Фалак меҳри булутдин юзга чекмиш пардаи мушкин,
Матир боқиб қуёшим юзига кўзи қамошибдур.

Баҳор айёмида тез-тез юз бериб турадиган табиий бир ҳолат – чақнаб турган қуёш юзини кутилмаганда қоп-қора булутлар тўсиб қўйишини тасвирлаган Огаҳий ушбу манзарани ғайритабиий тарзда шарҳлаши билан асарда васф этилаётган гўзал маҳбубанинг қуёшдан ҳам латофатлироқ эканини нафис бир тарзда таъкидлашга хизмат қиладиган мисра битади, гўё фалак меҳри қуёшмонанд маҳбуба чиройидан кўзи қамашиб юзига мушкин (қора) парда тортиб олибди.

Қуёшнинг ҳолати ва ҳаракати (аслида Ер ҳаракати)ни ғайритабиий тасвирлаш туфайли маҳбуба малоҳатини таъкидлаш мумтоз шоирларимизнинг кўпдан-кўп байтларида ўз ифодасини топган. Огаҳий ҳам ўз шеъриятида ушбу анъанани давом эттирар экан, ҳусни таълил санъатининг янгидан-янги имкониятларини кашф этади, кутилмаган манзаралар чизади. Жумладан, унинг «Қуёш» радифли ғазали ана шундай бебаҳо лавҳаларга бойлиги билан ажралиб туради. Шоир матладаёқ анъанавий ҳусни таълил талқинига мурожаат қилади:

Эй, жамолингга гар эмас, волаву ҳайрон қуёш,
Айланиб бошингга нечун бўлди саргардон қуёш?

Қуёшнинг (аслида Ернинг) ҳаракатини ғайритабиий шарҳлаётган ижодкор бу ҳолатни унинг гўзал маҳбубага ошиқлиги туфайли ёр бошидан айланиб саргардон кезиши тарзида изоҳлаяпти.

Иккинчи байтда бу хил тасвир янада ривожлантирилади.

Шуъла ичра нега ғарқ ўлмиш тани бошдин оёқ,
Оташин ишқинг аро гар бўлмаса сўзон қуёш.

Қуёшнинг ҳолати ғайритабиий тарзда унинг гўзал маҳбубага бўлган муҳаббати, ёр ишқи оташида куйиши – сўзон бўлиши тарзида шарҳланмоқдаки, бу тасвирда Огаҳийнинг бадий кашфиётчилигини ҳам кўриш мумкин.

Учинчи байтдаги бадий лавҳа ҳам ғоят жозибалидир.

Юз қўйиб ҳар кун эшикинг ёстанур не важҳ ила,
Гар санго қилмоқ ўзини истамас дарбон қуёш.

Шоир ўзининг янги талқинида маҳбуба эшигига ҳар куни тушадиган қуёш нурлари ҳақида сўз юритар экан, бу ҳолатни қуёшнинг ёр уйига дарвозабонлик қилиш истаги ифодаси сифатида шарҳлайди. Қуёш тимсоли яратилган яна кўпгина байтларда Огаҳий ҳусни таълилнинг ҳайратомуз намуналарини бадий акс эттирган.

Гул тимсоли асосида ҳусни таълил санъатидан кенг фойдаланиши ҳам Огаҳий ижодига хосдир. Шоир гулларнинг очилиши, уларнинг ҳолати тасвири заминида тароватли бадий лавҳалар чизади. Масалан, «Гул» радифли бир ғазалида шоир:

Суртмак истаб оёқинг туфроқиға ҳар саҳар,
Оризин шабнам суви бирла юб айлар пок гул

деб таърифлар экан, гуллар юзидаги шабнам сувини ёр оёғи туфроқига юзини сурмоқ истаган гулларнинг шабнам суви билан юз юзини тарзида ғайритабiiй шарҳлайди. Шу хил радифли бошқа бир ғазалида эса шабнам суви янги мазмунни ифодалайди:

Дема шабнам боғ ароким, бевафолиғ дардидан
Сочгусидур ҳар саҳар ашкини дона-дона гул

байтида шабнам томчилари бевафоликдан куйиб йиғлаётган гулларнинг дона-дона кўз ёшлари тарзида талқин қилинган.

Умуман, Огаҳийнинг баҳор ва Наврўз, боғ ва чаман, гул ва гунча таърифига бағишланган исталган шеърини ҳусни таълил санъатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шоир баҳор айёмидаги бадий воқеълик манзараларини ғайритабiiй тасвирлаш жараёнида ушбу санъатнинг бир-биридан мунаққаш обидаларини яратди. Уларнинг аксарияти – янги, бетакрор бадий лавҳалар. Мисалан:

Нўлиб хуррам, табассум зоҳир айлар ҳар саҳар гунча,
Магар топмиш ул ой кўйи насимидин асар гунча

байтига назар ташласак, тонгда гунчаларнинг аста очилиши табассумга қисс қилиниб, гунчаларнинг маҳбуба куйи насимидан – ёр кўнисида эсаётган майин шамолдан ором топганлиги бу ҳолатни сабаб қилиб кўрсатилганини англаб етамиз.

Огаҳий чаманзор, гулшанларга гўзаллик бахшида айлаган турли хил шажару сабзалар, хусусан, сарву райҳонлар ҳолати, ҳаракатини шу тарзда ғайритабиий тасвирлаш воситасида ёрқин манзаралар чизади. Жумладан,

Жилва густохона қилди то қадинг ёнида сарв,
Бўйига ел кож уруб, ҳар дам қилур қаддини ҳам

байтида сарв дарахтининг шамол туфайли эгилишига ғайритабиий сабаб излаган шоир маҳбубага қарата: «Сен ёнида турган чоғингда сарв ўз қаддини қоматингдан афзал кўриб, кулиб қўйган эди, шамол унинг елкасига бир туширди-ю, қаддини букиб қўйди» мазмунидаги гўзал талқинни битган эди.

Ҳа, шоир кашф этган ҳусни таълил манзараларининг асосий қисми янгилиги, бетакрорлиги билан ажралиб туради. Огаҳий бадиий даҳосининг кенглиги шеъриятимизда илгари чизилган бадиий лавҳаларнинг кашф этилмаган қирраларини очишга имкон беради.

Мана бир мисол:

Холи магар ўғридур лаб шаҳди учун келган,
Ким они солиб ораз ўтига азоб этмиш

байтида маҳбуба холини ўғрига қиёс этиш – ҳусни таълилга асосланган тимсол яратиш Огаҳийгача бўлган шеъриятимизда анчагина учрайди. Шоир эса шу талқинни сақлаган ҳолда ёр оразини ўтга қиёслаш тариқасида юзидаги холнинг янгича шарҳини яратган.

Огаҳийнинг ҳусни таълил санъати асосидаги байтлари талқинининг янгилиги билангина эмас, қолаверса, бадиий тимсолнинг ҳаёт мантиғига мувофиқлиги билан ҳам алоҳида ажралиб туради. Гап шундаки, ушбу санъат заминидаги байтларда ғайритабиий сабаб келтирилса ҳам, мантиқий асоснинг бузилмаслиги талаб қилинади. Масалан, ғунчаларнинг очилиш ҳолатидаги кўринишини назарда тутган шоир

Очилур саҳар сабодин дема, ғунча мушти ҳар тун
Очибон қўли оёсин қиладур санга дуо гул

дея тасвирлар экан, ғунчани муштга, очилган ғунчани дуо учун кўтарилган қўлга нисбат беради, бинобарин, ҳаётий ҳолат билан

ғайритабий талқин мантиққа мос келади, бошқача қилиб айтганда, очилаётган гунча билан дуо қилаётган қўл ўртасида муайян ўхшашлик мавжуд.

Шоирнинг «Шамъ» радифли ғазалидаги

Ҳар кеча тинмай қилур сўзу гудоз изҳор шамъ,
Гўё мандек эрур бир ошиқи дийдор шамъ.

Не учун девоналардек йиғлабон йиртар ёқо,
Ул париваш ишқида гар худ эмастур зор шамъ?

Бир нафас йўқтурки чиқмас дуд шуъла бошидин,
Куйғуси мандек магар ғам ўтиға бисёр шамъ.

Рингтаи жони куюб ҳар дам топар жисми гудоз,
Бир ниҳони дардға гўё эрур дучор шамъ.

киби қатор-қатор байтларнинг ҳар бирида ҳусни таълил асосидаги сержилва лавҳалар ўрин олган. Уларда ёнаётган шамънинг хилми-хил ҳолатларини ғайритабий шарҳлаш, далиллаш асосини ўқувчи хотирасида бир умрга ўрнашиб қоладиган жозибали лавҳалар жиловланиб туради.

Ҳусни таълил санъатининг бир қатор гўзал намуналарини яисею ижодкор Муқимий ғазалларида ҳам учратамиз.

Шоир шеъриятида хусусан ой тимсолидан маҳбуба латофати ва ошиқ изтиробларини жозибадор тарзда жиловантиришда маҳорат билан фойдаланилганини кузатамиз. Бу соҳада кашфий яратишга интилган шоир ойнинг турлича кўринишларини қаламга олар экан, янгича тасвирлар чизишга эришади. Чунинчи:

Ой малоҳатда етолмай юз хижолатлар билан,
Бўлди кам-камдинки бу ҳусни камолингни кўруб

байтида тўлини ойнинг аста камайиб ҳилол ҳолатига киришини унинг маҳбуба малоҳатидан хижолат бўлиши оқибати сифатида ғайритабий тарзда шарҳланиб, ҳусни таълилни анъанавий талқинларидан фарқланиб турувчи ифодаси кашф этилган эди.

Илгари маҳтоб эди, эмди фуруғи қолмади,
Ё магар чекдингму билмайманки, шаб бозор кам

байти ойнинг гоҳ ёрқин, гоҳида эса нурсизроқ бўлиб кўриниши маҳбубанинг бозорга гоҳ тез-тез, гоҳида камроқ чиқиши билан боғлаб янги бир ҳусни таълил ифодаси яратилган. Бу ўринда шоирнинг: «Ой ўз нурини маҳбубам чеҳрасидан касб этади-да» деган нозик бир ифодасини англаб етган ўқувчигина байтдаги кашфиётнинг моҳиятини тушуна олиши мумкин.

Муқимий ўзининг Андижон зилзиласига бағишлаб ёзилган тарихида халқ аҳволини:

Ҳолига ул қавми беихтиёр,
Ой куюб, йиғлади қон осмон

дея тасвирлар экан, ойнинг тутилиши ва шафақ ҳолатини ғайритабиий акс эттириб, бу фожиа даҳшатларини янада ёрқинроқ ва таъсирчанроқ таърифлашга эришган эди.

Муқимий яратган кўпгина ҳусни таълил ифодалари гуллар, лолаларнинг ҳолатини ғайритабиий талқин этишга асосланади. Бу хил тасвирлар анъанавий ҳусни таълил ифодаларини эслатиб турса ҳам, баъзи бир қирралари билан уларга янгича таровату нафосат бағишлайди. Шоир қаламига мансуб:

Боғ аро ёлғиз жигархун мен эмас, гулларни ҳам,
Лола кўнглин доғ қат-қат дийда хунбор айладинг.

байтида гулларнинг қат-қат баргию, лола ичидаги қора доғ таъкиди анъанавий бўлса ҳам уларнинг «дийда хунбор» ҳолати, яъни устидаги шабнам томчиларининг қизил барг устида қизил қон бўлиб кўриниши уларнинг қонли кўз ёшлари сифатида талқин қилиниб тасвирланиши чирой бахшида этган.

Юз очким, гунчалар гулшанда сансиз,
Қила олмас, нигоро, ханда сансиз.

байтидаги ҳусни таълил шу жиҳатдан аҳамиятли. Гунчаларнинг очилишига маҳбубанинг гулшанга ташриф буюриши ғайритабиий сабаб қилиб кўрсатиляпти. Бу хил талқин ҳам анъанавий-

дек туюлади. Лекин «Ғунчалар сенсиз ханда қила олмайди» деган таъкид тасвирга янгилик бағишлаган.

Субҳидам кириб, жоно, боғ ичинда жавлон қил,
Доманинг насимидин ғунчаларни хандон қил

Бийгида анъанавийдек кўринган ҳусни таълил «доманинг насимидин» тафсилоти билан тасвирга бетакрорлик бахш этган. Зеро, бу хил тафсилот Муқимий салафлари ижодида учрамайди.

Шоир ўзининг қатор байтларида ҳайвонлар, қушлар тимсолидан фойдаланиб, чиройли тасвирлар чизади. Жумладан даштларда кезиб юрган оҳу тимсолидан фойдаланган ҳолда ҳам гўзал ҳусни таълил талқинларини яратади.

Умрлар овораи дашти Хўтандурлар магар,
Оҳуни шаҳлолиғидин шармсор айлар кўзинг.

Оҳуйи Чин кўрди-ю, шаҳлолиғидин қон ютуб
Рашкдин овораи дашти Хитодур кўзларинг.

Икки фаттон кўзларингни ҳасратида рашкдин
Бўлмаса овора нечун тинмас оҳуйи Хўтан

Оҳу кўруб кўзингни хижил бўлмаса нечун
Оворалиғда умри ўтар кўҳу дашт аро

Байтларида шоир Хўтан, Чин оҳуларининг тинмай саҳрода дарбандар кезишига уларнинг маҳбуба кўзлари олдидаги хижолати, рангли ғайритабиий сабаб қилиб кўрсатилаётгани кўзга ташлашиб турибди.

Хиромини кўруб товуслар боғларда рашкидин,
Чидолмай эрта-ю кеч бу сабабдин оҳу афғони

Бийгида товуслар қийқириғи уларнинг маҳбуба хиромини кўргач, рангли қилиб оҳ-фарёд этиши тарзида ғайритабиий талқин қилинадикки, бу хил тасвир шеърятимизда илк бор қўлланиши билан ғайиборимизни ўзига жалб этади.

Сухнидон тўтиларни лол айлаб бир такаллумда,
Тимонилар қилиб саҳрони, эй ширин адо, ҳорманг

мисраларида эса маҳбуба сўзлаётганда суҳандон тўтиларнинг жимиб қолиши ғайритабиий изоҳланган.

Эмас шайдо десанг кабки дағи рафторима, жонон,
Нега шавқи хироминг бирла ул кўҳсор айлансин

байтида чиройли қадам ташловчи бедананинг тоғ аро тинмаслигига унинг маҳбуба рафтори олдидаги хижолатлиги ғайритабиий тарзда асос қилиб кўрсатилган.

Муқимий яратган ҳусни таълил ифодаларининг аксариятига хос кашфиётчилик анъанавий талқинларнинг хилма-хил тафсилотларини қўшиш билан янгилаш тарзида кўзга ташланади. Жумладан:

Лола бағри доғ қат-қат қон очилгай ҳар баҳор,
Мен каби бўлғон магар гулгун қабоға мубтало

байтида лоланинг бағри қат-қат доғ эканлиги унинг ошиқ каби қизғиш кийим кийган дилдорга ошиқлиги билан изоҳланса,

Ашкими қонға бадал қилдим бу боис бирлаким,
Шўхлар мойил руунатга ҳиноға мубтало

байтида ошиқнинг қонли ёш тўкишига сабаб гўзалларнинг хино билан панжаларини қизартиришга мойиллиги эканлиги таъкидланади.

Очмаган бўлсанг ниқобингни чаманда не учун
Мунтазир – наргис, паришон – гул, қилур булбул наво

мисраларида баҳор чоғидаги боғ манзараси бор тафсилоти билан маҳбуба чеҳрасининг шайдоси сифатида талқин қилинганини кўрамиз. Наргису гуллар ҳолати, булбул навоси – барчаси гўзал маҳбубага ошиқлик оқибати тарзида шарҳланар экан, ғайритабиий сабаб рўёбга чиқади.

XIX асрнинг II ярмида ва XX аср бошларида сермахсул ижод қилиб, адабиётимизни юксак инсоний ғоялар билан бойитган Зокиржон Фурқат шеъриятида ҳам ҳазрат Навоийнинг бадий анъаналари ривожлантирилди. Жумладан, шоир ҳусни таълил санъ-

истидан фойдаланиш соҳасида ҳам бетакрор лавҳалар яратиб,
неър мухлислари эътиборини қозонди.

Фурқат ғазалиётида аввало анъанавий ҳусни таълил талқин-
лари нпча кенг қўлланган. Чунончи,

Юз ила кўзунг ғами овора қилди нечаким,
Сўзишимдин ўртаниб шамъи шабистон йиғлади.

Кечалар анжум эмас, ерга тўкулгач он қадар
Раҳм этиб ҳолим кўруб гардуни гардон йиғлади.

Хам бўлуб шамшод қадди, синди шохи сарвни,
Чун зуҳур этти назокат боғида раънолиғинг

киби бадний талқинларда анъанавийлик кўзга ташланиб туради.
Фурқат ўз ғазалларини битар экан, янги, бетакрор лавҳалар яра-
тишга ҳам алоҳида диққатни қаратиб, беғубор ва таъсирчан ифо-
дашар чизади. Масалан:

Билгач ўзина лозим ўлмоқни поймолинг,
Кирдинг, чаманда гуллар тушти ера уёла

биётгида гулларнинг тўкилиши, уларнинг маҳбуба чеҳрасидан
уяниб, унинг оёқларига бош қўйиши тарзида изоҳланган. Диқ-
қат қилинса, бу ўринда анъанавий талқин баъзи янги тафсилот-
лар билан тўлдирилганлиги туфайли ўзгача бир латофат касб
этганини кўриш қийин эмас.

Фурқат гул тимсолига мурожаат қилар экан, фақат мумтоз
шеъриятимиздаги анъанавий талқинларни такрорлаш билан
чекланмай, янгича изоҳлашга ҳам интилиб таъсирчан лавҳа-
лар яратадики, буни шоир қаламига мансуб:

Юмларингдин шарм этиб гулшанда, эй рухсор гул,
Кўринур ҳар йил баҳор айёмида бир бор гул.

Ўлмағоимуди хижолатлар чекиб ўтган баҳор,
Боз бош чекмиш уятмасдин ажаб беор гул.

Шул эди бу журмиға лойиқ жазоким, боғбон
Боғлаб айлантурди чандон кўчау бозор гул.

байтларида яққол кўриш мумкин. Биринчи байтда гулнинг ҳар йил баҳорда бир бор юз очишига сабаб тарзида унинг маҳбуба рухсоридан уялиши таъкидланади. Иккинчи байтда «Ўтган йил очилиб, шарманда бўлган эди, бу йил яна бош кўтарибди, шу беорлиги учун боғбон уни боғлаб, кўчама-кўча айлантириб шармсор қилибди», деб таърифлар экан, гул сотиш ҳодисасини ғайритабиий тарзда ғоят таъсирчан далиллайди.

Шармдин бошига чекти чодирин товуси боғ,
Жилвайи тарзи хироминг кўрмай ўз рафторида

байтида ҳам ҳусни таълилнинг янгилиги яққол сезилиб туради. «Сенинг чиройли юришингга ўхшаб қадам ташлай олмаган товус уялганидан бошини чодирин билан тўсиб олди» ифодасида товуснинг ўз қанотларини ёзиши унинг уялиши ифодаси тарзида талқин қилиниб, нафис бадий лавҳа яратилган.

Айлаб истиғно чекардин сурманинг овозасин,
Йўқ этиб дошлар аросинда ниҳон айлар кўзинг

байтидаги бадий ифода ҳам бетакрор. Маълумки, сурма тоғ жинслари орасидан жой олади. Шу ҳақиқатни асос қилиб олган шоир: «Сурманинг ўзига ҳасад қилишини сезган кўзинг уни тоғ тошлари орасига яшириб йўқ қилди» дея ҳаётини воқеъликнинг ғайритабиий талқинига эришади. Бу хил ифода шоир салафлари ижодида учрамайди.

Фурқат шамшод тимсолига мурожаат қилиб, бир қатор янги бадий талқинлар яратган. Хусусан:

Хам бўлуб шамшод қадди, синди шохи сарвни,
Чун зуҳур этти назокат боғида раънолиғинг

байтида шамшод дарахтининг кўринишини унинг гўзал маҳбуба қошида таъзим қилиши тарзида изоҳланган бўлса,

Таарруз айласа шамшод қаддинг нахлига, ё раб,
Кесулсун аррада боши, ҳама жисми тароғ ўлсин.

...Жисми ўлди шона-шона оқибат шамшоднинг,
Ул санам қаддига қилгон даъвий бежосидин

байтларида шамшод дарахтини кесиб олиб, уни майда тилиб тирек ясагинин ҳодисаси ғайритабiiй талқин қилинади, гўё бу ҳолат унинг маҳбуба қоматидан ўз қаддининг гўзалроқ эканлиги ҳақиқидиги ноўрин, асоссиз даъвосига берилган жазо эмиш. Бу мисрларда шоирга хос мантиқий далиллаш маҳоратини яққол куштин мумкин.

Ранкидин гардун қилур ҳар ой бошида кўп жадал,
Билмағай юз узра қошингдин ҳилол эркан ғалат

байтидаги тасвир ҳам янги, мароқли. «Фалак ҳар ой бошида ўз ҳаракатини тезлаштириб, тезроқ ҳилолни осмонда кўрсатиб, унинг ёр қошидан латифроқ, нозикроқ эканини намойиш этишга шошилади. Лекин у ўз ҳилолининг маҳбуба қошига ҳеч қачон тенг келолмайдиган бир кўринишга эга эканини билмайди», деб таъкидлар экан, ҳар ой бошида ҳилолнинг кўринишига бетакрор ғайритабiiй сабаб келтиради,

Дерлар илкинг зийнатиға чекти бош ердин хино,
Йўқ-йўқ, ул бечораға бир поймолинг орзу

мисрларида ҳам шоир маҳорати ифодасини равшан кўриш мумкин. «Хино сенинг қўлларингни безатиш мақсадида ердан бош кўтаради, дейишади. Йўқ-йўқ, у бечора сенинг оёқларинг ўзини босиб ўтиши орзусида ердан бош кўтарган» деб таърифлар экан, хинанинг қўлгагина эмас, оёққа ҳам қўйилишига ғайритабiiй сабаб кўрсатган.

Шоирнинг ғазалидан ўрин олган:

Чеккан фиғонимизға ҳажрида қурт-қушлар
Ҳар кечаси ётолмай тонг отқуча чириллаб

байтидаги янги бир ифодада ҳам тун пайти қурт-қушларнинг чириллашига ғайритабiiй сабаб кўрсатилган, гўё улар ошиқнинг ҳижрон илсмида чекаётган оҳ-фарёди туфайли ухлай олмай бечорага бўлаётган, ошиққа ўз ҳамдardликларини изҳор этишаётган эмиш.

Тушганиму мадрасаға оғзу белинг ҳадиси,
Ҳар ҳужрадин чиқодур овоз қийлу қола

Кўр, не ошиқдирки, бир хуршид васлин топғали
Сарф этар ҳар лаҳза минг-минг лўълаи шаҳвор субҳ

байти мисолида яққол кузатишимиз мумкин. «Кўрки, бир қуёш юлни гўзал васлига етишиш учун субҳ ҳар лаҳзада минглаб дурларни сарф этмоқда», маъносини билдирувчи мисраларда субҳ чоғида қуёш нурларининг оламга таралиши нафис бир тарзда ифодаланмоқда.

Фузулий ижодида анъанавий тимсолларнинг такомиллашиб боришини айнақса шамъ тимсолига асосланган ҳусни таълил лавҳаларида янада яққолроқ кузатиш мумкин. Шоир ушбу мавзудаги ғазалларидан бирида

Гоҳ аёғи боғли, гоҳ буйни, нединдир билмадим,
Бир пари ишқида ўлмишдир магар девона шамъ

байтида ўзбек шеърлятида кўп учрайдиган талқинга ўхшаш ҳусни таълил ифодасини яратган бўлса,

Тил узадир баҳс ила ул орази хандона шамъ,
Ўт чиқар оғзиндин, этмасми ҳазар ким ёна шамъ

мисраларида шамъ «оғзиндин ўт чиқар» иборасини қўллаб янгича талқинни юзага чиқарган.

Орази жонон ила баҳси камоли ҳусн эдар,
Тил учиндандирки, ҳар соат тушар нуқсона шамъ

«Шамъ тил учиди жонон юзи билан ҳусни камоли ҳақида баҳс қилдию, лекин изтироб чекканидан соат сайин нуқсонга тушиб (яъни камайиб, қисқариб) боради», тарзидаги ғайритабиий талқин мазмунида янгича бир ифодани кузатиш қийин эмас.

III ғазалдан ўрин олган

Қил шабистонни мунаввар, ким нисоринг қилмоға
Риштадин дурлар чекиб жамъ айламиш домона шамъ

байтидаги бадий талқин ҳам янгилиги билан диққатни ўзига тортади. «Эй гўзал, васлинг билан қоронғи кечани мунаввар қил, билгилки, шамъ сенинг бошингга нисор қилмоқ учун этагига дурларни тўплаб турибди», мазмунига эга бўлган ушбу мисра-

лардаги ҳусни таълил ҳам нафис ва пурмазмунлиги билан ажралиб туради.

Партави хуршид санмин ерда ки, даври фалак
Ера вурмуш офитобин моҳи тобоним кўриб

байтида қуёшнинг нур сочишига маҳбуба латофатидан ҳайратланган фалакнинг ўз офтобини ер томон йўллаганини сабаб қилиб кўрсатади.

Душар ўт шамъ дилина бу сабабдинки, қилур
Тил узатиб кечалар ул моҳитабон ила баҳс

байтида шамънинг ёнишини унинг дилидаги ўт ифодаси эканини таъкидлар экан, бу ҳодисанинг сабаби шамънинг кечалари гўзал маҳбуба билан ҳусн талашиб баҳслашгани оқибатидир, дея ғайритабиий талқин қилган эди. Шамънинг нур таратишини бу тарзда шарҳлаш ўзбек шеъриятида учрамайди.

Фузулий ўзининг яна бир ғазалида

Янги ой ўлмиш қошинг савдосининг саргаштаси, –
Шаҳрдин шаҳра кезар, оворалартек моҳу сол

байтида: «Ҳилол қошинг савдосининг саргаштаси бўлиб, девоналарга ўхшаб шаҳарма-шаҳар кезиб юрибди», деган мазмунни ифодалаган эди. Эътибор қилинса, бу хил ҳусни таълил ифодасида бизга яхши таниш бўлган бир бадий талқин – ойнинг ошиқ йигит севган маҳбуба қошига шайдо бўлиб осмонда кезиб юришини акс эттирган тасвир такрорланаётгандек туюлса ҳам, унга қўшилган тафсилотлар – ҳилолнинг гўзал қиз қошига ўхшай олмаганлиги туфайли шаҳарма-шаҳар кезиши, бошқача қилиб айтганда, ҳилолнинг девоналардек шаҳарма-шаҳар кезишига унинг маҳбуба қошига тенг келолмагани туфайли изтироб чекиб, ўзини қўярга жой тополмай сарсонлиги сабаб қилиб келтирилаётгани, бу хил тафсилотлар эса талқинга янгилик, бетакрорлик бахш этаётганини кузатиш мумкин.

Ушбу асарнинг матласи ва кейинги байтларида қўлланган ғайритабиий талқинларда эса шоирга хос кашфиётчилик, янги ва бетакрор бадий лавҳалар чизиш соҳасидаги салоҳияти яққолроқ кўзга ташланади. Матланинг

Чарх ҳар ой бошина солмиш қошиндин бир хаёл,
Бу жиҳатдандур ҳар ой бошинда ўлмоқ бир ҳилол

мисраирида ҳар ой бошида ҳилолнинг кўриниши шу айёмда чарх
тутил маҳбуба қоши ҳақида хаёл суриши билан далиллаётгани
ушбу фикрнинг, ҳусни таълил мазмунининг янги кашф этилган
бадиий гоа сифатидаги аҳамиятини таъкидлаётган бўлса,

Субҳ қилдинг жилва, кун олди ўзин бир гўшай,
Шом арз этдинг рухинг, шамъни эритди инфиол

байтида янгича талқинлар ўқувчини ҳайратга солади.

Шоир талмиҳли ҳусни таълил туридан ҳам моҳирона фойда-
ланиб, бетақрор ҳусни таълил намуналарини яратади. Жумладан:

Ожиз ўлмиш йиқмоға оҳ ила кўҳи Кўҳкан,
Найласии мискин, унинг ишқи ҳам ул миқдор эмиш

байтидаги ғайритабиий талқинга диққат қилайлик. «Кўҳкан ўз
оҳи билан тоғни йиқитишга ожизлик қилди, бечора нима қилсин,
унинг ишқи ҳам ўша тоғ миқдорича эди-да», мазмунини ифода-
ловчи ушбу бадиий лавҳада Фарҳод Бесутун тоғини оҳи билан
йиқитолмаганига унинг ишқи шу тоғ миқдорида эканлиги сабаб
қилиб келтириляпти.

Бошқа бир ғазалида Фузулий яна Кўҳкан тимсолига муро-
ҷат қилиб:

Кўруб муҳлик маним чеврамда барқи ишқ туғёнин,
Қочиб бир тоққа чиқди Кўҳкан қутқармаға жонин

тиридаги ҳусни таълил ифодасини яраттанди. «Менинг чеҳрам-
да ишқ туғёни барқини кўрган Кўҳкан ўз жонини қутқармоқ учун
бир тоққа қочиб чиқди», мазмуни акс этиб турган ушбу мисра-
ларда тоғ устидаги Фарҳод ошиқ юзида ишқ туғёни барқини
кўриб, қўрқиб кетганидек тоққа қочиб чиққан йигит сифатида
тилқин қилинган.

Сеинг-ла даъвийи ҳусн этгани-чун мулки ҳусн ичра,
Фалк таъзир этиб Лайлини расвойи жаҳон этмиш

байтида эса Лайли чеккан аламу изтиробларга унинг ошиқ севган маҳбубага ҳусн даъвосини қилгани сабаб қилиб келтирилади.

Магар таркиби Исо ҳоки кўйи даргоҳингдиндир,
Ки турмиш хокидин ғадр – ила азми осмон этмиш

мисраларида эса маҳбуба кўчасининг тупроғидан яратилган Исо ўша тупроқни тарк этиб осмонга қочиб кетгани таъкидланади. Бу ўринда душманлар томонидан ўлдирилган Исонинг ер юзини ташлаб осмонга учиб кетгани ҳақидаги афсонага ғайритабиий сабаб келтириლაётгани кўзга ташланади,

Эшит дарди дилим, афсонаи Мажнуна майл этма,
Ким, ул афсонадин ҳам англалан мутлақ бу мазмундир

байтидаги ҳусни таълил ҳам шу тарздадир.

Шоир ўз ғазалларида маҳбуба қиёфасини яратишда ҳусни таълил воситасидан унумли фойдаланади. Масалан:

Ботди гул чеҳраси гулшанда хижолат терина,
Сабаб улдурки, этар орази гулнор ила баҳс

байтида эса маҳбуба рухсорининг ҳар қандай чиройли гуллардан ҳам латифроқ экани ёрқин ифодаланган. Гулшандаги гулнинг чеҳраси хижолат терига ботибди, бунинг сабаби эса унинг севимли маҳбуба юзи билан баҳс қилиши, ўз узорининг гўзалроқ эканини даъво этиши экан. Шеърятимиздаги шу хил тасвирларга ҳамоҳанг ушбу мисраларда шоирнинг анъанавий ҳусни таълил талқинларига мурожаат этиб турганини кўриш мумкин.

Сувда акси сарв эмасдурким, кўпориб боғбон,
Сувга солмиш сарвни, сарви хиромоним кўруб

мисраларидаги ғайритабиий талқин ғоят жозибали. Шоир сувда сарв аксини кўраркан, «Йўқ, йўқ, бу сарв акси эмас, балки боғбон менинг сарви равонимни кўриб қолгач, ўз сарвини кўпориб, сувга ташлаб юборган», деб фикрлаётгандек бўлади. Сувдаги сарв аксини бу хилда ғайритабиий талқин қилиш янгилиги билан ўқувчини ҳайратлантиради. Фузулий қаламига мансуб

Гирчи шамшодда чўх дофи латофат бордур,
Тилниюр айласа ул сарви хиромон била баҳс

байтдаги ҳусни таълил ҳам ўзбек шоирлари, Алишер Навоий тасониётдаги ғайритабиий тимсолларни ёдга туширади.

Фузулӣ туркий тилнинг беҳисоб бойликларидан унумли фойдаланиб, ҳусни таълилнинг бир-биридан нодир бадиаларини кинф этади. Чунончи:

Билмас эрдим: билмак оғзин сиррини душвор эмиш,
Оғзини дерларки йўх, дедикларича бор эмиш

байтда маҳбуба оғзи бор-йўқлигини билиш қийинлигини таъкидлаётган шоир бу фикрга сабаб кўрсатиб: «Оғзини йўқ дейишди, айтганларича бор экан», мисрасини келтирар экан, «бор» ни «йўқ» сўзлари асосида сўз ўйини қилади. Зеро, иккинчи мисрадаги «айтганларича бор экан» жумласи маҳбуба оғзининг йўқлигини тасдиқлайди, агар «бор» сўзини ўз маъносида англа-сак, оғзи бор бўлиб чиқади.

Фузулӣ айинқса ошиқ ҳолатини тасвирлашда ҳусни таълил снъатидан фойдаланиб бир қатор ҳайратомуз лавҳалар чизган экан. Жумладан:

Душмазам кўнглуна, яъни олубам ўйла заиф,
Дирди ишқинг-лаки, кўзгуда кўрунмас асарим

байтда «Менга севикли маҳбубам ўз кўнглидан жой берма-ди, чунки ишқ дардида шунчалик заиф бўлибманки, ҳатто кўзгу-дан аксим ҳам кўринмайди», маъноси ифодаланган бўлиб, ёр ма-рҳаматидан бенасибликка дилдор уни кўрмаслиги, чунки севги дарди заифлаштирганидан ошиқ акси кўзгуда ҳам кўринмаётга-нини сабаб қилиб келтиради. Муболағали бу хил ҳусни таълил чиндан ҳам ғоят таъсирчан. Шоирнинг:

Дам-бадам гар тушса кўздин дурри ашким, важҳи бор:
Бил ушоглардур етим, онларда йўх расми адаб

байтдаги ҳусни таълилда ҳам ажойиб бир шарҳ ифодалангани-ни кўрамиз. «Кўзларимдан дам-бадам ашким дурлари оқаётган бўлса, бунинг сабаби бор: улар етим болалар-да, одоб расмини

билишмайди», мазмуни ифодаланган бўлиб, ғайритабиий талқин сўз ўйинига асосланган: «ёш» сўзи биринчи мисрада «кўз ёши» маъносида, иккинчи мисрада эса «бола» маъносида қўлланган бўлиб, «етим» сўзи эса ўз маъносидан ташқари «дурри ашким» иборасидаги «дур» сўзига алоқадор, яъни «дурри ятим» – катта, чиройли дур тарзидаги фикрни таъкидлашга хизмат қиляпти.

Жом қўлин ўпди, ҳасад қилди қора бағримни хун,
Етди сув жисмина, рашк олди танимдин ором

байтидаги ҳусни таълил ифодасида ҳам нафис бир талқинни кўра-миз: ошиқнинг бағри хун бўлиб оромидан жудо бўлишига май жомининг маҳбуба «қўлини ўпиши», яъни жомни қўлига олиши сабаб қилиб кўрсатилади.

Бу хил бежирим ва таъсирчан ифодаларни шоир ғазалиётидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Шоир яратган

Эй, Фузулий, кўзларимда қолмамиш ёшдин асар,
Баски, сепдим кўз ёшин сийнамдаги ўтларга мен

байтидаги ҳусни таълил ифодаси ҳам янгилиги билан ўқувчини ўзига мафтун қилади. Шоирга мурожаат қилаётган ошиқ ўз кўзларида ёшдан асар ҳам қолмаганини таъкидлар экан, бунга барча кўз ёшларини кўксидаги ўтларни учиритиш учун сепаб тугатганини сабаб қилиб кўрсатяпти.

Ҳусни таълил санъатининг бундай ноёб намуналарини Фузулий ғазалиётидан яна кўплаб келтириш мумкин.

Юқорилардан кўриниб турганидек:

– шоир Муҳаммад Фузулий араб, форс-тожик, озарбайжон адабиётлари билан бир қаторда ўзбек шеърятини, хусусан, Алишер Навоий ижодини ҳам синчковлик билан ўрганган ва бошқа санъатлар қатори ҳусни таълил соҳасидаги анъаналарни давом эттирган ва ривожлантирган ҳолда ушбу соҳада муҳим муваффақиятларга эришган;

– шоир яратган ҳусни таълил ифодаларида Алишер Навоий анъаналарининг таъсирини яққол кузатиш мумкин; бу – Фузулийнинг ҳаёт манзараларини синчковлик билан кузатиб, улар

асосиди маъмунан етук ва бадий жиҳатдан баркамол, жозибалин ташеърчан бадий лавҳаларни жилолантиришида кўзга ташланиб туради;

– шоир битган ғайритабий талқин ифодаларининг аксарияти тимсолларнинг ранг-баранглиги, янги ва бетакрорлиги билан ажралиб туради. Бу, ўз навбатида Фузулийнинг ҳусни таълил санъатини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшганидан далолат бериб туради.

Ҳусни таълил санъатидан фойдаланиш анъаналари XX аср ўзбек адабиётида ҳам давом этди ва ривожлантирилди. Ушбу санъатнинг кенг бадий имкониятларини назарда тутган ўзбек шоирлари ундан баракали фойдаланиб, бетакрор нафис ифодалар яратдилар.

Замонавий шеъриятимизда ҳусни таълил жилолари

Кўп асрли мумтоз шеъриятимизнинг бой ва гўзал бадий анъаналарининг XX аср адабиётига, замонавий шоирлар ижодида ҳам баракали таъсир кўрсатиши адабий тараққиёт қонунларига ҳос ижодий жараён эди. Ўтмишда яратилган улкан ғоявий-бадий бойликлардан кенг кўламда фойдаланмай туриб янги давр адабиётини яратиш мушкул эди, албатта. Шу туфайли бирча ёзувчиларимиз давр ижтимоий-ахлоқий муаммоларини бадий акс эттириш маҳоратини эгаллашга интилар эканлар, ижодлар мurosига ҳам кенг мурожаат қилиб, инсон руҳияти, унинг ички олами, ранг-баранг туйғулар мавжини жилолантиришнинг кўнлаб тасвирий усуллари қаторида ҳусни таълил имкониятларидан ҳам атрофлича истифода этдилар. Аввал ғайритабий далиллаш ифодаларини Ҳамза ва Авлоний, Ҳабибий ва Ғайратий, Ғафур Фулом ва Ҳамид Олимжон каби шоирлар ижодида кузатган бўлсак, кейинчалик, 60-йиллардан Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби ёш қалам усталари лирик шеъриятида учратимиз. Янги давр адабиётидаги ғайритабий далиллаш лавҳалари ижод аҳлининг фақат мумтоз анъаналар давомчиларининг бўлиб қолмай, бу соҳада бир қатор янгича тасвир усуллари шеъриятимизга олиб кирганлари янгича тимсоллар воситасида замонавий шеъримизнинг маънавий қиёфасини янада нафисроқ ва жозибадорроқ гавдалантиришга эришганларидан далолат берибди. Фикримиз исботини Ҳабибий, Абдулла Орипов ҳамда

Эркин Воҳидовлар ижодидаги ҳусни таълил намуналарида яққол кузатишимиз мумкин.

Кекса арузнавис шоир Ҳабибий мумтоз шеъриятимиздаги ҳусни таълил анъаналарини давом эттириб ҳаётий ҳолат ёки ҳодисаларни ғайритабиий шарҳлаш заминида кўпгина нодир байтлар ижод қилиб, улар воситасида нозик инсоний кечинмалар, муҳаббат туйғуларининг ҳаяжонли лаҳзаларини ғоят таъсирчан акс эттиришга эришган эди. Шоирнинг «Ўхшар» радифли ғазалидан ўрин олган:

Тишингга ўхшаёлмасдан қизорди рашк этиб маржон,
Ва лекин қатраи шабнам бўлиб дурри хушоб ўхшар

мисраларида маржон рангининг қизиллиги унинг маҳбуба тишларига ўхшай олмагани учун рашкдан шу тусга кирганлиги тарзида талқин қилиниб, ҳусни таълил санъатининг янги ва нафис бир ифодаси яратилган эди. «Қўзғолур» радифли ғазалдаги

Сакрар оҳу тоғда бу кўз рашкидин, юз рашкидин,
Лолалар жисмида, аммо қип-қизил қон қўзғолур

байтида ҳам тоғдаги оҳунинг сакрашлари-ю, лолаларнинг қип-қизил ранги ҳар иккисининг гўзал дилдорнинг кўзу юзига рашки оқибати сифатида ғайритабиий шарҳланади.

«Латиф» радифли ғазалда шоир булбулнинг тонгги нолаларини унинг гул ишқидаги латиф навоси тарзида жиолоантириб, Лутфий ва Навоий санъаткорлигидан ижодий фойдаланишнинг яхши бир намунасини акс эттирган эди:

Ҳар тун фиғону нолаи булбул нечук деманг,
Достон ўқиб гул ишқида қилғай наво латиф.

Ҳабибий ўзининг таржибандида ҳам ҳусни таълилнинг бетакрор ифодаларини яратган эди. Чунончи:

Ширин ҳидлар билан олам муаттар бўлса тонг чоғи,
Магар мушкин сочингни тебраниб ўтмиш сабо дерлар

байтида тонг чоғидаги ёқимли ҳидларнинг олам ичра таралишини севимли дилдорнинг мушкин сочларини тебратган сабонинг

нинг сифатида талқин қилиш ҳам ҳусни таълилнинг эсдан кўтарилимайдиган ифодасини вужудга келтирган.

Шоирнинг «Пардоз айлади» мусажжаъ ғазалидаги

Гул-гул ёниб яшнаб тўлиб, гулшанга кирганда кулиб,
Гуллар кўриб хандон бўлиб баргин поёндоз айлади

байтида ҳам фақат ташхис эмас, балки ҳусни таълил санъатининг ҳам анъанавий бир ифодаси янгича бир тарзда намоён бўлаётганини кузатилади. Зеро, ижодкор мазкур мисраларда гул барглариининг тўкилишига маҳбубанинг боққа кириб келишини сабаб қилиб кўрсатмоқда.

«Фарзона» мураббаъсидан ўрин олган

Ҳар дам хиром айлаб кирсанг гулзора,
Гуллар кўксин йиртиб қилғай юз пора,
Севги куйин куйлаб булбул бечора,
Ўз ишқидан тинмай ўқир афсона

мисраларида ҳам гулларнинг очилиши, булбулнинг тинмай куйлиши уларнинг ёр ташрифидан хурсандлиги ифодаси сифатида ғайритабиий шарҳланаётганини кўриш қийин эмас.

Юқорида келтирилган мисолларда анъанавийлик, Алишер Навоийнинг бетакрор ҳусни таълил ифодаларининг таъсири кўнги тиниланиб туради. Лекин устоз Ҳабибий бир қатор байтларда мумтоз шеъриятимиз учун янги кашфиёт бўлган бадий талқинларни ҳам кашф этиб, китобхонлар таҳсинига сазовор бўлган эдилар. Жумладан, «Кўрмадим» радифли ғазалидаги

Лаб очолмай гунчалар ҳайратда қолди бир кўриб,
Сўнги лаб очганда сендек сўзга гўё кўрмадим

байтида гунчаларнинг очилмай турганига уларнинг ширинсўз маҳбубанинг нутқини эшитиб уялгани оқибати тарзидаги ғайритабиий сабаб кўрсатилганди. Бу хил ифоданинг янгилиги кўзга тиниланиб турибди. «Тенгдоши» деб сарлавҳаланган ғазалдаги

Чаманда ҳар кеча ноз уйқудин тургунча таннозим,
Булутлар сув сепиб ўтгай, супургай субҳ фарроши

байтидаги ҳусни таълил ҳам нафислиги билан бизни ҳайратлантиради. Зеро, унда шоир тонгги ёмғир ва тонг елининг «фаррошлиги»ни уларнинг гўзал маҳбубага мафтунлиги билан изоҳлайди. Ваҳоланки, тасвирланган ҳодиса баҳорги манзарани акс эттиради холос, унинг маҳбуба гўзаллигию латофати билан ҳеч қандай мантиқий алоқаси йўқ. Кашф этилган ушбу бадий лавҳа эса шоир ҳаёлотининг нозик тажассумигинадир.

Шоирнинг баъзи ғазалларида кетма-кет икки ёки уч байтда ҳусни таълил санъати қўлланади. Масалан, «Оҳу бара» ғазалидаги

Гул юзингни кўрди гуллар қўзғалиб рашку ҳасад,
Жисмида бўртиб униб чиққан тикан эрмас, яра.

Сарву гулларга баҳона тебраниш келса насим,
Лекин имлашга дебон: «Бу ҳусну қоматга қара!»

байтларида кетма-кет иккита ҳусни таълил ишлатилган бўлиб, ҳар иккиси ҳам бадий талқиннинг бетакрорлиги билан ажралиб туради. Биринчи байтда «Гуллар сенинг юзингни кўргач, рашку ҳасад ўтида ўртанди-да, жисмида тикан эмас, яралар пайдо бўлди», деган маъно ифодаланган бўлиб, гул танасидаги тиканлар ҳасад туфайли юзага келган яралар сифатида ғайритабiiй шарҳланиб, маҳбуба латофати нафис бир тарзда далилланади. Кейинги байтда эса гулларнинг насим туфайли майин тебраниши уларнинг тасвирланаётган гўзал дилдор «ҳусну қоматига қара!» деган маънодаги ишораси тарзида ғоят нозик бадий манзарани мужассамлантиради.

«Ойжамол» сарлавҳали ғазалнинг 2,3,4 – байтларида эса ғайритабiiй шарҳлаш усулининг хилма-хил ёрқин ифодалари яратилган:

Кунда бир чиқиб хуршид оразингни шавқида,
Тўхтамай кезар доим, кўкда саргарон бўлди.

Сенда эгма қошларни кўрдию хижолатдан
Янги ой булут ичра беркиниб ниҳон бўлди.

Сабзалар оёғингга юзни суртиб ўпгайлар,
Бу шарафдин онларга боғ аро макон бўлди

Агар аввалги байтда қўлланган ҳусни таълил ифодаси анъанавий ғайритабиий шарҳни такрорлаётгандек бўлса, кейинги икки байтдаги санъатлар талқинларнинг янгилиги билан кўзга ташланиб туради. Зеро, янги ой – ҳилолнинг булут ортидаги кўринишининг унинг маҳбуба қоши олдидаги хижолатдан булут орқасига яшириниши ифодаси тарзида шарҳланиши шеъриятимиз учун янги ҳодиса бўлса, боғда сабза – майсаларнинг ўсишига сабаб қилиб уларнинг ёр оёқларига ўз юзларини суртиб ўлишларига берилган мукофот сифатида асосланиши бетакрор бир бадиий ифода эди.

Шоир таржибандидан ўрин олган

Сочиб ўз атрини гулшанда райҳону, гулу, сунбул,
Дамодам тебраниб ҳар ёнга сарву арғувон ўйнар

байтда боғдаги сарв билан арғувонларнинг шамол таъсирида у ён – бу ён тебраниши уларнинг гўзал раққоса ўйинидан завқланиб рақс тушиши тарзида шарҳлангани ҳам янги бир талқин эканлиги билан диққатимизни тортади. Худди шунингдек «Пиёла» газетасидаги

Жонон десам ажаб йўқ, зарҳал, гўзал, музайян,
Чертсам, кулиб, жаранглаб қилгай садо пиёла

байтдаги ҳусни таълил ҳам ниҳоятда завқиеб. Хассос шоир ушбу байтда пиёланинг чертганда чиқадиган жарангни унинг шодиена кулгиси тариқида ғайритабиий шарҳлаб, ёддан кўтарилмайдиган тинимсиз яратган.

Ҳусни таълил санъатининг бир қатор нодир намуналарини истеъдодли ижодкор Абдулла Орипов шеъриятида ҳам учратиш мумкин. Мумтоз адабиётимиздаги азалий анъаналарга содиқ қошган шоир ҳаётий лавҳалар заминида таъсирчан ва ёрқин ғайритабиий ифодалар яратган эди. Унинг илк шеърларидаёқ ҳусни таълил асосидаги латиф манзаралар чизилганини кузатиш мумкин. Абдулла Орипов ўзининг «Тоғлар» деб аталган лирик шеъриятида забардаст, кўркем тоғларга мурожаат қилар экан:

Биздан кўзин узолмай ҳеч кеч
Қўён қўёр ёстиғига бош

мисраларида қуёш ботишини нафис ҳусни таълил воситасида тасвирлар экан, анъанавий ифодаларни такрорламай, шафақ манзарасини қуёшнинг кўз узолмаслиги тарзида ғайритабиий, лекин гўзал бир тарзда акс эттирган эди.

Шоир ўзининг муҳаббат мавзусига бағишланган дилбар шеърларида ҳам ошиқ йигитнинг кўнгил изтиробларини ғайритабиий тасвир асосида ғоят жозибador мужассамлантиради:

Тунда ҳам жимгина ёш тўкди осмон,
У менинг ҳолимга йиғлар эди, бас.

Тунда ёғаетган ёмғирни маҳзун бедил аҳволига ҳамдардлик билдириб, кўз ёши тўкаётган осмоннинг йиғиси сифатида талқин қилар экан, шоир мумтоз шеърятимизга хос анъанавий ҳусни таълил ифодасини янгилашга интилади.

Абдулла Орипов хусусан, арманлар диёрини, унинг жафокаш халқини қаламга олар экан, ғайритабиий талқин воситасида эсдан чиқмайдиган бетакрор ва пурмазмун лавҳалар чизганди. Ўзининг

«Нечун тим қорадур арман кўзлари?» деган саволига жавобан:

Йиғидан бўлармиш кўзлар тим қора...
Ҳеч ким арманчалик тўкмаган кўз ёш

деб ёзар экан, шоирнинг ҳусни таълил усулини қўллаш соҳасидаги маҳорати ярқираб кўринган эди.

Абдулла Ориповнинг Ўзбекистон шарафига, халқимиз мадҳига бағишланган асарларида ҳам анъанавий ҳусни таълил ифодаларининг янгича мазмун касб этганини кузатиш мумкин. Қуёш тимсолининг мумтоз ижодкорларимиз, хусусан, улуғ Навоий ғазалларида инсоннинг садоқатли ҳамдарди сифатида талқин қилинганини юқорида қайд этиб ўтган ва фикримиз далолати сифатида қатор-қатор ҳусни таълил намуналарини келтирган эдик. Абдулла Орипов шу анъанани янгича бир лавҳа билан ривожлантирар экан, ўзбек деҳқонининг ғайрату шижоатига ҳайратланиб боқаетган қуёшни

Кўрдимку манглайинг тер билан қотиб
Бераҳм оташга берганингни тоб.

Кўрдимку тепангда ўзин йўқотиб
Ҳайратдан лол қотиб қолганин офтоб

мисраларида таърифлайди. Диққат қилсак, қуёшнинг чош-гоҳ пайтида ҳаракатсиз, қотиб қолгандек кўриниши унинг ҳайрати ифодаси сифатида талқин қилингани, офтобнинг табиий ҳолати ғайри ҳаётий шарҳланиб, гўзал бир бадий лавҳа вужудга келтирилганини кўришимиз қийин эмас.

Шоир асарларида юлдуз тимсолининг ҳам янгича ғайритабиий талқинини кўрамиз. Мумтоз адабиётимизда анжум, ахтар, юлдуз тимсолларини аксар ҳолларда кўз ёши ифодаси тарзида талқин қилиниб келингани аён. Абдулла Орипов ҳам ўз шеърида юлдузларни анъанавий тарзда— кўз ёши сифатида қаламга олади-ю, лекин улар воситасида янгича, замонавий бир ғояни ифодалайди:

Дўстлар, кўкда юлдузлар эмас,
У, Улуғбек кўзидаги ёш!

Натижада ушбу анъанавий тимсол буюк алломанинг фожиали тақдирини бетакрор бир тарзда акс эттиришга хизмат қилдирилган. Абдулла Орипов ижодида бир хил ёрқин ҳусни таълил ифодалари кўпилаб яратилган.

Шоир ижодида анъанавий ой тимсолидан ҳам янги ижтимоий ғояни ҳусни таълил усули асосида унумли фойдаланилгани ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Анъанавий ғайритабиий ифодаларда осмоннинг тунги ёритгичи гоҳ маҳбубага ошиқ бўлиб, осмон узра дарбадар кезаётган сиймо сифатида, гоҳ унга кул бўлган, шу туфайли жисмига тамға босилган эрксиз мавжудот тарзида тасвирланган бўлса, Абдулла Орипов унинг кўк узра кезишига гўзал диёримизга, унинг ажойиб халқига мафтун бўлиб тунлари уларнинг ором олиши учун эртаклар сўзлаётган меҳрибон мома тарзида шарҳлаб

Оппоқ рўмолига ўраб куртагин,
Ухлайди қиш бўйи бу зангор чирой.
Фақат, ором ол, деб сўйлаб эртагин
Кезади далалар тепасида ой

каби сержило мисралар битганди. Кўриниб турганидек, ижодкор ойнанинг юртимиз осмонида тинимсиз кезишига унинг элга эртақ сўзлаб ором бағишлаётганини сабаб қилиб келтиради.

Қалам ҳақида қанча-қанча завқиёб ҳусни таълил ифодалари
яратилгани илм аҳлига аён.

Лаълининг ширинлигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону ичра қолди ул чивинлар илгидин

деб лутф қилганди мавлоно Лутфий.

Абдулла Орипов қалам фазилатларини янгича баҳолаб ажойиб мисралар битган.

Эркалангиз қаламни олиб,
Ўпиб қўйинг уни мулойим.
Шўрлик ўзи яланғоч қолиб
Кийинтирар эгасин доим.

Мумтоз шеъриятимиз бадииятини чуқур ўрганган Эркин
Воҳидов ҳусни таълилни янги-янги талқинларини яратди.
Шоир бу санъатдан айниқса «Ёшлик девони»га кирган ғазал-
ларида кенг фойдаланди. У аввало гул тимсолига мурожаат
қилиб, таъсирчан лавҳалар битади. Чунончи, «Шоҳи гул» ғазал-
лидаги

Шоҳи гул эрмас бу, ўтлиғ –
Юзларинг ҳижронида
Интизор боғ кўксидан
Чиққан фиғону оҳи гул

мисраларида шоҳи гулни гўзал маҳбуба висолини интизорлик
билан кутаётган боғнинг кўксидан чиққан оҳу фиғони, дея талқин
қилади.

Карнай гулининг
Оғзи очик, волаю ҳайрон,
Наргиснинг, ажаб,
Икки кўзи санда бўлибдур

байтида карнай гулининг кўринишини оғзи очилиб, ҳайратланаётган
инсонга нисбат бериб, ғайритабиий шарҳласа, наргиснинг
ҳолатини икки кўзи интизор ёр йўлига термулаётган ошиқ аҳво-
лига қиёслаб эсдан кўтарилмайдиган бадиий манзара яратади.

Севмоқ уят эмасдир,
 Ҳар кимда бу бор савдо.
Қўй, кўп қизорма, гунча,
 Бошингни эгма мунча

байгидаги гунча тимсоли ҳам бетакрор. Унда гунча оғзининг қизиллигини унинг қизориши рамзи, бошининг эгиклигини хижо-лати белгиси сифатида ғайритабиий талқин қилинади.

Бўй чўзиб ҳар ён қарайдир,
 Бундаман, деб айт, санам.
Қоматингни бир кўрарга
 Кечадан хуммор сарв

бийгида боғдаги сарв дарахтларининг шамол пайтидаги тебра-ниши бўй чўзиб ўз дилдорини излаётган, унинг қоматига ошуфта бўлган инсон ҳаракатига қиёсланиб, ғайритабиий шарҳланиши-ни кузатамиз. Шоир тасвирлаган шабнам тимсоли ҳам бизни ҳайрат дарёсига чўмдиради:

Офтоб ҳижронида тонг
 Сабзаларга қўйди нам.
Уйликим, кинрикларимни
 Унда бир девон юки

миериларида шабнам офтоб ҳажрида изтироб чекаётган тонг-нинг сабзалар устига тўккан кўз ёши деб талқин қилинса,

Тун билан йиғлабди булбул
 Гунча ҳажри доғида.
Кун ёни шабнам бўлиб
 Қолмиш унинг япроғида

бийгида шабнам булбулнинг кўз ёшлари тарзида таъсирчан ифо-даланган.

Эркин Воҳидов ўз девонида тасвирланган лавҳалар тимсо-лини яратишда ҳам мазкур санъатдан унумли фойдаланади.

Чуиончи, «Узум» радифли ғазалида ушбу меванинг кўрини-ши ниҳоятда ёрқин ифодаланар экан, ҳусни таълилнинг қатор талқинлари моҳирона яратилганлигини кузатамиз.

Термулур шабнамли япроқ
Остидан пинҳон узум,
Лабларингга етмоқ истаб
Тонг саҳар гирён узум.

байтида узумнинг япроқлар орасида кўриниши маҳбубани инти-
зорлик билан кутиб термулаётган ошиқ ҳолатига нисбат бери-
либ, ғайритабиий талқин қилинса,

Тарк этиб кўшкин, саватга
Қўйди бош излаб сени,
Чарх уриб бозор ичида
Бўлди саргардон узум

байтида узумнинг саватларга солиниб, бозорга олиб борилиши
шу тарзда талқин қилинади. Гўё узум маҳбубани излаб саватга
ўтириб олиб, бозорда саргардон кезганмиш. Шоир узумнинг май-
га айланиш жараёнини ҳам шу хилда шарҳлаб, эътиборга лойиқ
манзаралар чизади:

Кимки ошиқликни даъво
Айласа шулдир жазо:
Оқибат хум ичра бўлди
Маҳкуми зиндон узум.

Майнинг маҳбуба лабларига тегишини ҳам шоир жуда нафис
таърифлайди:

Хум ичида неча йил
Хун бўлмоқ эркан қисмати,
Лабларингга тегди охир
Бир пиёла қон узум.

Шоир бошқа бир ғазалида чаросу гилослар рангининг латофа-
тини ғайритабиий шарҳлаб ёзган эди:

Дегайларким, чаросу
Ол гилос олмиш лабингдан ранг,
Лабинг тегса ҳасад қилгум
Гилос бирла узумдан ҳам.

Эркин Воҳидов ижтимоий веқеъликни акс эттиришда ҳам ҳус-
ни таълил санъатига кўп мурожаат қилади. Чунончи, қалам таъ-
рифига бағишланган газалдаги талқинлар алоҳида эътиборга
лойдир. Шоир қаламни:

Рост, қалам – тимсоли шеър,
Тимсоли тиг, тимсоли ҳақ.
Бошини минг кесдилар
Бош эгмади асло қалам.

Ишқ ғамин айтсам қаламга,
Ич-этин куйдирди ул.
Севгидек ўт йўқ жаҳонда,
Мен каби сўзона йўқ

каби ёрқин мисраларда тасвирлар экан, қаламнинг тарашлани-
лиши, ичидан қора графитнинг ўрин олганлигини унинг боши
кесилиши, ич-этини куйдириши сифатида ғайритабиий талқин
қилиб, ғоят таъсирчан лавҳалар яратади.

Шоир ҳаётимизда қўлланиладиган турли буюмлар ҳолати-
ни ғайритабиий талқин қилиш воситасида ажойиб бадий ифо-
далар битади. Унинг «Мағрурлик ҳақида» деб номланган шеъ-
ридаги талқин бу жиҳатдан аҳамиятли:

Гарчи шунча мағрур турса ҳам,
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Кимтарин бул, ҳатто бир қадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Унар доим пешонасидан.

Чойнак билан пиёланинг муносабати, чойнакнинг чой қуйиш
ониди пиёлага эгилиши, пиёланинг инсон лабига тегишини ғай-
ритабиий шарҳлаган шоир мағрурликни фош этиб, камтар-
лиқни улуғловчи ажойиб асар яратган. Мана бу талқин-чи:

Бош тебратар соат кафгири,
«Шонил, одам, ўтмоқдадир он.
Ҳар нарсанинг булар охири,
Бош тебратиб қолма сўнг, инсон!».

Соат кафғирининг ҳаракатини одамлар ҳолатига қиёс қилиб, ғайритабиий шарҳлаш муҳим бир ижтимоий-ахлоқий ғояни ёддан чиқмайдиган тарзда ифодалашга имкон берган.

Шу мавзуга бағишланган қуйидаги мисраларда ҳам вақтни ардоқлаш ғояси ўзининг таъсирчан бадиий ифодасини топган.

Биздан ортда сургалмасин деб,
Бизлар билан чиқсин деб йўлга.
Соат қилиб,
Занжир ўтказиб,
Боғлаб олдик фурсатни қўлга.

Шоирнинг «Садоқат» деб сарлавҳаланган кичик шеъри ҳусни таълил санъатини қўллашнинг нодир намуналаридан бирidir, десак хато бўлмас.

Кекса қарағайнинг
Илдизин очиб,
Тортдилар қўш арқон солиб белидан.
Лекин у тупроққа панжасин санчиб,
Сира қўзғалмасди
Унган еридан.
Ниҳоят, гурс этиб ерга қулади,
Бутаб, сўнг кўтариб кетдилар, бироқ —
У ўз панжасида олиб жўнади
Яшаган еридан
Бир сиқим тупроқ.

Дарахтни илдизи билан ағдарганда, унинг илдизига тупроқ парчаларининг илашиб чиқиши ҳаётий манзара. Шоир ана шу табиий манзарани ғайритабиий шарҳлайди. Бу шарҳга кўра, тупроқнинг ўзи илдизга илашиб қолгани йўқ, балки кекса қарағай онгли ҳолда ўзи яшаган она тупроқнинг бир парчасини ўзи билан олиб кетяпти. Кўриниб турибдики, оддий ҳаётий лавҳанинг шу хил ғайритабиий талқини муҳим бир ғояни ўта таъсирчан ифодалаш имконини берган. Бу ўринда шоир бадиий ҳаёлотининг нақадар кенглигини таъкидламай иложимиз йўқ.

Шундай қилиб, Эркин Воҳидов мумтоз адабиётимизга хос хилма-хил санъатлар, хусусан, ҳусни таълил санъатидан адабий жараёнда унумли ва ўринли фойдаланиш ёрқин бадиий лавҳалар яратиш имконини беришини исботлади.

ХУЛОСА

Шеърятимизга XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср бошларида кириб келган ҳусни таълил санъати ўзининг таъсирчанлиги, бетакрорлиги, енгил ҳазиломуз табиати, хусусан, халқ оғзаки ижоди билан ҳамоҳанглиги, ўзида бир неча бадий санъатни жамлаши каби қатор хусусиятларига кўра тез орада шеър аҳлининггина эмас, кенг ўқувчилар оммасининг ҳам диққат-этиборини қозонди. Табиат ва ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранг манзараларини ғайритабiiй талқин қилган ҳолда инсоний гўзаллик, севги ва садоқат, меҳру вафодорлик туйғуларининг ғоят таъсирчан, бетакрор ва сержило ифодаларини яратишга имкон берувчи ушбу бадий усул даҳо шоирларимиз ижодида муҳим адабий кашфиёт даражасига кўтарилди. Хоразмий ва Сайфи Саройи, Атоий ва Лутфий, Саккокий ва Гадоний каби кўплаб соҳиби каломлар ушбу санъат асосида ишқини кечинмаларнинг қатор-қатор ёрқин лавҳаларини битиб, маҳбуба латофатини янгича бир тарзда мадҳ этишга, табиат ва инсон муносабатларининг очилмаган қирраларини қаламга олишга эришдилар. Адабий далиллашнинг ушбу янгича усули ижодкор бадий салоҳиятининг янада кенгроқ намоён бўлишига, шоирлар бадий хаёлот олами кўламининг янада кенгайишига йўл очди. Мазкур санъат соҳасидаги ҳамкорлик ғайритабiiй талқин усулининг янгидан-янги қирраларини ҳам кашф этишга имкон яратди.

Ҳусни таълил санъатининг ривожланишида Алишер Навоини ижодининг аҳамияти катта бўлди. Форс-тожик ва туркий адабиётлардаги ғайритабiiй талқин усули намуналарини атрофлича ўрганиб тадқиқ этган шоир бу санъатнинг ижодкор бадий салоҳиятини ёрқин намоиш этишга ишонч ҳосил қилиб, ундан ўз лирик ва лиро-эпик шеъриятида кенг фойдаланди. Даҳо шоирга хос ижодий кашфиётчилик тамойили, бадий тафаккур кўла-

мининг кенглиги, хаёлот оламининг чексизлиги ҳусни таълилнинг юзлаб сержило ва файзиёб, ҳайратомуз ва таъсирчан лавҳаларининг яратилишини таъминлади.

Шоир ўз устозларининг бу соҳадаги анъаналарини изчил давом эттирар экан, мазкур санъатни фақат маҳбуба латофатини мадҳ этиш учунгина эмас, айтилиши вақтда лирик қаҳрамон маънавий қиёфасини яратишда ҳам, ижтимоий ғояларни бадиий ифодалашда ҳам моҳирона фойдаланиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилиб кўплаб янгича талқинлар яратди.

Ҳусни таълил санъатига бўлган бу хил ёндошиш адабиётимизга кўлдан-кўп янги ғайритабиий талқин тимсолларини олиб кириш имконини берди. Шеъриятимиздаги ҳусни таълил ҳазинаси юлдузлар ва булутлар, барқ ва қуюн, шамъ ва парвона каби ўнлаб янги тимсоллар билан бойитилди. Даҳо ижодкор ҳусни таълил ифодаларида ёндош бадиий санъатлардан, хусусан муболаға, ташхис, тажовузу орифона, талмиҳ каби тасвирий воситалардан кенгроқ фойдаланиш мумкинлигини ўз асарлари билан исботлаб берди. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида замондош шоирлар ижодига баҳо берар экан, улар яратган ҳусни таълил ифодаларига алоҳида эътибор қаратиб, бу санъат ривожига сезиларли ҳисса қўшди.

Алишер Навоийнинг ҳусни таълил санъати соҳасидаги анъаналари шоир издошлари ижодида ушбу усулнинг янада кенгроқ қўлланиши, янги бадиий талқинларнинг, янги тимсолларнинг адабиётимиздан кенг ўрин олишига хизмат қилди. Шеъриятимизнинг Машраб ва Ҳувайдо, Нодира ва Увайсий, Мунис ва Огаҳий, Муқимий ва Завқий каби йирик намояндалари ушбу санъатдан фойдаланиб кўплаб ажойиб бадиий лавҳалар битдилар, олдин қўлланган тимсолларнинг имконият доираларини кенгайтириб, янгича ғайритабиий шарҳлар яратдилар.

Мазкур шеърӣ санъатга бўлган эътиборни XX аср шеърӣятида ҳам яққол кузатиш мумкин. Ҳамза ва Авлоний, Ҳабибий ва Ғайратий, Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов каби қатор ижодкорлар замонавий воқеъликни, замондошларимизнинг ёрқин қиёфаларини чизишда, муҳим ижтимоий-ахлоқий ғояларни тараннум этишда ҳусни таълил имкониятларидан ҳам унумли фойдаландилар.

Ушбу ажойиб бадиий тасвир усули XXI асрда ҳам шоирларимиз ижодидан муносиб ўрин эгаллаши шубҳасиз. Унинг кенг

имкониятларидан мумтоз шеърятимизнинг ранг-баранг бошқа анъаналари қатори ҳусни таълил санъатининг назарий ва амалий жиҳатларини пухтароқ эгаллаш, даҳо шоирларимизнинг бу соҳада эришган ижодий ютуқларини атрофлича ўзлаштириб, давримизнинг буюк муваффақиятлари, мустақил мамлакатимиз фуқароларининг ёрқин қиёфаларини жилолантиришда унумли фойдаланишни тақозо этади. Ижодкорнинг бадий тафаккур истеъдодини ёрқин намоиш этувчи бу шеърӣ санъат кашфиётчи аҳли қаламга ҳайратомуз ифодалар, лавҳалар, тимсоллар яратиш имконини бериши шубҳасиз.

Бундан анча йил аввал «Пахтакор» стадионида театрлаштирилган томоша намоиш қилинган эди. Майдонда уруш манзаралари: солдатлар ёв аскарлари билан жанг қилар, баъзилари ҳалок бўлса, баъзилари ярадор бўлиб йиқиларди. Микрофондан эса қайсидир рус шоирининг уруш мавзусидаги таъсирчан бир шеъри жарангларди. Уни қуйидагича таржима қилиш мумкин эди:

Яраланди солдат, ўз ҳузурида
Онасин кўрмоқни қилди илтижо.
Она келди, ўғил унинг бағрида
Йигирма кун нафас олди соз, расо.
Йигирма кун она мижжа қоқмади,
Йигирма биринчи тун чоғи мудроқ
Унинг кўзларига инганда бир он
Қалбининг беором садоси ногоҳ
Онаси оромин бузмасин учун
Солдат ўз юрагин тўхтатди мутлоқ.

Демак, йигирма биринчи тун чоғи меҳрибон онаси кўзларини мудроқ босганда, ўз қалби садоси унинг уйқусини бузмаслиги учун солдат юрагини уришдан тўхтатибди. Ҳақиқатда эса шу тунда она мудрар экан, солдат юраги тўхтаб қолган. Шоир бу ҳолисани ғайритабиий талқин қилар экан, фарзанднинг ўз онасига бўлган меҳрини ўқувчи қалбини ларзага келтирувчи бир тарзда акс эттирган. Ҳусни таълилнинг беқиёс қудрати шу қадар кучли, шу қадар таъсирчан. Шундай экан, ушбу усул фазилатларини касб этиб, ҳаёт ҳақиқатини ёрқин ифодалаш малакасини эгаллаш шоирларимиз учун кўплаб бадий кашфиётлар яратиш имкониятини бериши аниқ. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби

етук ижодкорларнинг юқорида биз таъкидлаган кашфиётлари фикримизнинг ёрқин далили бўла олади, деб ўйлаймиз. Ушбу ажойиб бадиий тасвир усулидан ижод жараёнида баҳраманд бўлиш учун:

- кўп асрли мумтоз адабиётимиз истиқлол даврида ҳам шеърятимизнинг ғоявий-бадиий камолоти манбаларидан бири бўлиб хизмат қилишини доимо ёдда тутиш;

- мумтоз шеърятимиз назариясини ва амалиётини илмий асарлардан фойдаланиб атрофлича ва чуқур ўрганиб бориш;

- даҳо ижодкорларимиз ва етук қалам соҳиблари меросини, уларнинг бадиий маҳорати сирларини изчил ўзлаштириб бориш;

- мумтоз шеърятимизда қўлланган хилма-хил ижодий усуллар, санъатлар моҳиятини англашга интилиш;

- бошқа шеърый санъатлар қаторида ҳусни таълил усулига хос фазилатларни ҳам теран ўрганиб, ғайритабиий талқин маҳоратини аста-секин эгаллаб бориш;

- табиат, ижтимоий ҳаёт воқеъликларини, замондошларимизнинг ахлоқий фазилатларини кузатиб, ушбу санъатнинг ёрқин ифодаларини яратишга интилиб бориш;

- Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матчон каби шоирларимизнинг ҳусни таълил санъатини қўллаб, бетакрор ва ёрқин, таъсирчан ва жозибали бадиий лавҳалар, тимсоллар яратишдаги муваффақиятлари, бу соҳадаги санъаткорликлари сирларини кашф этиб бориш муҳим аҳамиятга эгадир.

МУНДАРИЖА

Жолибали тадқиқот	3
Муқаддима	5
Биринчи боб. Ҳусни таълил – энг гўзал санъат	9
Иккинчи боб. XIV–XV асрнинг I ярми шеъриятида ҳусни таълил санъати	38
Миллоно Атоий кашфиётлари	42
Ўлғуфий – ҳусни таълил устаси	49
Учинчи боб. Алишер Навоий ғазалиётида ҳусни таълил ривожи	70
Бидний идрок этиш маҳорати	70
Ҳусни таълилнинг тимсоллар олами. Қуёш, ой ва юлдузлар насфи	103
Субҳ, шафақ ва шамъ таърифи	116
Гуллар жилвасининг латиф талқини	128
Гўлал маҳбуба ва садоқатли ошиқ қиёфалари	146
Тўртинчи боб. Навоий анъаналари изидан	156
XVI – XIX асрлар шеъриятида Навоий анъаналари	156
Замонавий шеъриятимизда ҳусни таълил жиолари	183
Хулоса	195

Адабий-бадiiй нашр

АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ
ҲУСНИ ТАЪЛИЛ САНЪАТИ

Муҳаррир
Гавҳар МИРЗАЕВА

Техник муҳаррир
Елена ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ
Маъмура ҚУТЛИЕВА

Компютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Босишга 8.04.2008 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Босма тобоғи 6,25. Шартли босма тобоғи 10,50.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 82.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 368-36-89;

Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс — 173-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru